

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ МИКОЛАЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Кафедра психології та соціальних наук

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ
(ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ)**

Для спеціальності: 053 «Психологія»

Автор: кандидат психологічних наук

доцент Шевченко В.В.

Затверджено на засіданні кафедри психології

Протокол № 1 від «26» серпня 2020 року

Миколаїв – 2020

Зміст навчально-методичного комплексу

1. Титульна сторінка.
2. Зміст НМК.
3. Навчальна програма дисципліни.
4. Робоча програма навчальної дисципліни.
5. Конспект лекцій з дисципліни.
6. Плани семінарських занять.
7. Методичні рекомендації та розробки до практичних занять.
8. Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів.
9. Тестові завдання.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Факультет педагогіки та психології
Кафедра психології та соціальних наук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ О.А.Кузнецова
«   » серпня 2020 р.

**ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ
(ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ)**

Ступінь бакалавра

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітня програма Практична психологія

Соціальна психологія

Програму розроблено та внесено: Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: Шевченко Володимир Володимирович, доцент кафедри психології та соціальних наук, кандидат психологічних наук.

Програму схвалено на засіданні кафедри психології та соціальних наук

Протокол від «   » серпня 2020 року № 1

Завідувач кафедри

психології та соціальних наук _____ (Савенкова І.І.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією факультету педагогіки та психології:

Протокол № 1 від «   » серпня 2020 року

Голова навчально-методичної комісії _____ (Чугуєва І.Є)

Програму погоджено навчально-методичною комісією університету

Протокол №   від «   » серпня 2020 року

Голова навчально-методичної комісії університету _____ (Кузнецова О.А.)

ВСТУП

Програма вивчення професійної навчальної дисципліни складена Шевченко В.В. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів спеціальності 053 Психологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є психічні процеси, факти, закономірності функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності.

Міждисциплінарні зв'язки: практикум із загальної психології., соціальна психологія, вікова психологія, диференційна психологія, психофізіологія, психодіагностика,

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. **Метою** впровадження курсу є: ознайомлення студентів з основними положеннями цієї навчальної дисципліни, зокрема з її понятійним апаратом, методологією, найбільш загальними відомостями; підготовка студентів до науково обгрунтованого рішення цілого комплексу актуальних проблем, які покликана вирішувати “Загальна психологія та історія психології”.

1.2. Завдання курсу:

1. Оволодіння та подальше вільне оперування професійною термінологією, використовуваною в даній сфері практичної діяльності.

2. Введення майбутнього спеціаліста у світ психології як наукового знання, викладення основних уявлень про природу суб'єктивної реальності уявлень, її специфіку, структуру та феноменологію.

3. Вивчення теоретико-методологічних, психофізіологічних та власне психологічних проблем діяльності людини.

4. Вивчення закономірностей прояву психіки особистості в онтогенезі та впливу суспільної дійсності на психіку людини.

5. Вивчення психологічних закономірностей формування у людини готовності до діяльності та розроблення психологічних методів підвищення її ефективності.

6. Засвоєння сучасного стану розвитку психології як науки і визначення її основних проблем.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими компетентостями:

I. Інтегральні:

- Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері загальної психології та історії психології, що передбачають застосування основних психологічних теорій та методів та характеризуються комплексністю і невизначеністю умов.

II. Загальнопредметні:

- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності;
- здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями;
- здатність бути критичним і самокритичним;
- здатність приймати обгрунтовані рішення;
- здатність генерувати нові ідеї (креативність);
- навички міжособистісної взаємодії.
- здатність працювати в команді.
- здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;
- здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності

III. Фахові:

- здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом загальної психології та історії психології;
- здатність до ретроспективного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ;
- здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків;
- здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел;
- здатність самостійно планувати, організовувати та здійснювати психологічне дослідження;
- здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації;
- здатність здійснювати просвітницьку та психопрофілактичну роботу відповідно до запиту;
- здатність дотримуватися норм професійної етики;
- здатність до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться **180 годин / 6 кредитів ECTS**.

2. Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії

Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології.

Предмет історії психології. Етапи розвитку психології. Принципи психології: детермінізму, системності, розвитку. Категоріальний строй історії психології: образ, діяльність, мотив, особистість, переживання, спілкування. Фактори, що впливають на розвиток психології як науки: логіка розвитку психологічних знань, соціальна ситуація розвитку, особистість вченого.

Тема 2. Перші та провідні психологічні теорії античності.

Передумови виникнення психологічної думки в період античності. Загальна характеристика психології в період античності: зародження і становлення психології, період класичної грецької науки, період еллінізму. Уявлення про душу в донауковий період. Перші психологічні теорії античності: мілетська школа, елійська школа, піфагорійський союз. Теорії Геракліта, Демокріта, Гіппократа.

Погляди Сократа про душу як джерело розуму і моральності; метод сократичної бесіди. Теорія об'єктного ідеалізму Платона: вчення про ідеї, структура душі за Платоном, типологія особистості; теорія пізнання у концепції Платона. Філософське вчення Аристотеля: рівні здібностей організму, виховання та методи педагогічного впливу, основні передумови здійснення і компоненти акту сприйняття, поняття та види асоціацій, вчення про емоції.

Тема 3. Психологічні концепції епохи еллінізму.

Школа кініків: характеристика рівнів аскеза, ападейкія, автаркія.. Значення соціуму та шляхи морального розвитку особистості., Епікур та його вчення: структура душі, подолання страху страждань у концепції Епікура. Характеристика школа «Сад» Епікура. Формула щастя, характеристика природніх та прайдних потреб. Школа стоїків: питання свободи духу, види свободи, проблема афекту

Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва

Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження.

Загальна характеристика арабської психології. Погляди Ібн-Сіна: теорія двох істин, дослідження вікової психофізіології, вчення про афекти. Погляди Ібн-Рушда:

дуалістичний погляд на природу відношення душі і тіла, дослідження особливостей зору. Вивчення зорового аналізатора та зорового відчуття Ібн-аль-Хайсамом (Альгазеною). Розвиток психології у період пізнього Середньовіччя. Х.Аквінський і погляди Аристотеля, поняття інтроспекції. Подолання схоластики Р. Беконом. «Лезо» В.Оккама.

Загальна характеристика епохи Відродження. Погляди Хуана Луїса Вівеса. Хуан Уарте та його вчення про здібності. Психологічні погляди Бернардіно Телезіо, поняття гомеостазу в концепції Б. Телезіо. Внесок Нікколо Макиавеллі у розвиток психологічного знання.

Тема 5. Розвиток психологічної науки в Новий час. (Френсіс Бекон, Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, Томас Гоббс, Джон Локк).

Загальна характеристика психологічної думки Нового часу. Ф. Бекон як засновник емпіризму в психології: ідея єдиної науки, уявлення Ф. Бекона про процеси пізнання та помилки пізнання (ідоли). Дуалізм Р. Декарта: вчення про рефлексі, свідомість, структура свідомості та процес мислення у концепції Р. Декарта.

Б. Спіноза – представник раціоналізму в психології. Вчення про волю у концепції Б. Спінози. Готфрід Лейбніц та його вчення про монаду. Дж. Локк як представник емпіризму в психології. Педагогічні погляди Дж. Локка.

Тема 6. Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.

Загальна характеристика епохи Просвітництва. Психологічні погляди Жюльєна де Ламетрі. Сенсуалістична теорія Е. де Кондильяка. Погляди Кабаніса на природу мислення. Ж-Ж. Руссо та його вчення про розвиток та виховання дитини.

Загальна характеристика асоціативної психології. Психологічні погляди Д. Берклі як засновника крайньої форми суб'єктивного ідеалізму. Психологічні погляди Давіда Юма: поняття ідей та вражень, поняття та види асоціацій. Д. Гартлі як засновник асоціативної психології. Механізм виникнення асоціацій Д. Гартлі. Структуралізм Е. Тітченера.

Тема 7. Становлення і розвиток Вюрцбургської школи, експериментальних досліджень у психології (Вільгельм Вундт).

Вюрцбургська школа: представники та їх ідеї. Функціоналізм у поглядах Ф.Брентано, У. Джемса. Французька психологічна школа: Ж. Шарко як розробник нових методів психотерапії; Т. Рібо: закон зворотного розвитку пам'яті, закон прогресивного розладу пам'яті. Вчення П. Жане.

Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології

Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи.

З. Фройд – засновник психоаналізу. Характеристика методів психоаналізу З.Фрейда. Аналітична психологія К.Юнга, характеристик архетипів, поняття про колективне та індивідуальне несвідоме. Індивідуальна психологія А. Адлера. Модифікація глибинної психології у 30-50 рр. ХХ ст. Характеристика неофрейдизму. Діяльність Г.Саллівана, Е.Фромма, К.Хорні.

Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок необіхевіористів у розвиток психологічної науки (Б. Скіннер, Е. Толмен, К.Халл).

Загальна характеристика біхевіоризму. Теорія Е. Торндайка: поняття та закони научіння. Основні аспекти теорії Д. Уотсона як засновника біхевіоризму. Внесок Д. Уотсона у розвиток у розвиток різних галузей психології.

Е. Толмен та його вчення про проміжні змінні. К.Халл: поняття первинного та вторинного підкріплення, проміжні змінні у концепції К. Халла. Теорія оперантного біхевіоризму Б. Скіннера: поняття респондентного та оперантного обумовлення, режими підкріплення.

Тема 10. Історичні аспекти розвитку гештальтпсихології.

Загальна характеристика гештальтпсихології. Дослідження М. Вертгеймер щодо сприйняття, вивчення етапів мисленнєвого процесу. Експерименти В. Келера, відкриття інсайту. Дослідження К. Коффки.

Тема 11. Нарис розвитку історії психології в радянські часи. Сучасні наукові школи.

Особливості психологічної думки в Росії (кін. XIX – сер. XX ст.). Вчення про поведінку на теренах Росії (І.М. Сеченов, І.П. Павлов, В.М. Бехтерев та ін.). Розвиток психологічних знань з 20-х рр. XX ст. Психологічна думка у післявоєнний період.

Загальна характеристика філософсько-психологічної думки в Україні. Етапи та особливості становлення психологічних знань. Два погляди на розвиток психології: раціоналістично-космополітичний та традиційно-націоналістичний. Діяльність українських вчених у межах радянської психології. Важливі постаті в історії психології України. Розвиток психологічної думки у роки незалежності України.

Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.

Тема 12. Предмет та завдання психології праці.

Характеристика історії походження психології праці. Заснування наукової організації праці Ф.Тейлором. Принципи та методи управління персоналом за Ф.Тейлором. Об'єкт, предмет та завдання психології праці як прикладної дисципліни.

Тема 13. Методи психології праці.

Структура методів психології праці за Котеловою Ю.В. та Климовим Є.О. Порядок організації та методика проведення асесмент-центру. Завдання та види методів психології праці. Вимоги до їх застосування. Програма дослідження за допомогою карти особистості К.К.Платонова.

Тема 14. Робота психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.

Обов'язки психолога на підприємстві. Сфери та етапи діяльності психолога.

Види та етапи адаптації персоналу та їх зміст. Види та завдання атестації персоналу. Об'єкти, фактори та показники атестації. Характеристика категорій працівників в атестації яких повинен приймати участь психолог.

Тема 15. Порядок проведення профвідбору.

Порядок проведення профвідбору, його етапи, зміст кожного з етапів. Технології ефективного найму працівників. Умови зацікавлення кандидатів на заміщення вакантних посад. Порядок проведення попередньої бесіди з кандидатом.

Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.

Тема 16. Професіогенез особистості.

Поняття професіогенезу в психології праці. Характеристика стадій професіоналізації: опант, адепт, адаптант, інтернал, майстер, авторитет, наставник. Характеристика особистісного позитивного та негативного професіогенезу. Складові та умови його виникнення. Характеристика етапів професіогенезу. Етапи професіогенезу за Е.Еріксоном, Климовим, Бодровим, Дж.Сьюпером. Компоненти придатності людини до праці. Характеристика працездатності. Поняття про кризи професійного розвитку. Характеристика професійного розвитку в дорослому віці. Поняття про психічне вигорання та професійну деформацію.

Тема 17. Функціональні стани суб'єкта праці.

Поняття про функціональний стан суб'єкта праці. Компоненти та класифікація функціональних станів. Фактори, які впливають на функціональний стани працівника. Поняття про втомлення, перевтомлення. Причини стресу в професійній діяльності. Поняття про стресову оцінку. Характеристика особливих, екстремальних, субекстремальних умов праці. Характеристика фаз працездатності суб'єкта праці. Вплив біоритмів на функціональні стани працівника. Управління функціональними станами. Основні ідеї книги «Стрес і менеджер» Карла Альбрехта. Основні підходи по управлінню виробничим стресом за Купером і Маршалом. Умови праці, що сприяють зниженню рівня стресорів за Каслом.

Тема 18. Управління конфліктами на виробництві.

Поняття трудового конфлікту та його різновиди. Причини виникнення трудових конфліктів. Характеристика конфліктних рис працівників, що призводять до деструктивних конфліктах в організаціях. Типи та стадії виробничих конфліктів. Характеристика основних стилей поведінки у конфлікті: ухилення, згладжування, примушення, компроміс, пристосування, співпраця, боротьба. Характеристика відкритого, прихованого, мотиваційного, цільового та статусного виробничого конфлікту. Форми протікання виробничих конфліктів.

Кредит 6. Людина як компонент системи «Людина-машина»

Тема 19. Предмет, завдання та методи інженерної психології.

Визначення інженерної психології, її об'єкт та предмет. Передумови виникнення інженерної психології. Сутність напрямів інженерної психології. Методологічні принципи та системний підхід в інженерній психології. Головні завдання інженерної психології. Розподіл функцій в СЛМ. Порівняльна характеристика можливостей людини та машини.

Загальна характеристика методів інженерної психології. Завдання та види спостереження в інженерній психології. Завдання та види експерименту в інженерній психології. Методика проведення опитування оператора. Завдання та форми тестування в інженерній психології. Завдання та види контролю оператора за допомогою фізіологічного методу. Завдання математичного методу інженерної психології. Характеристика допоміжних методів інженерної психології.

Тема 20. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина».

Характеристика видів діяльності оператора. Класифікація діяльності оператора. Поняття структури діяльності оператора в СЛМ. Характеристика людини-оператора як ланки СЛМ за швидкістю, надійністю та напруженістю. Характеристика монотонії, її причини, наслідки, шляхи усунення. Характеристика помилок в діяльності оператора. Похибки та відмови в діяльності оператора. Їх види, причини виникнення.

Характеристика пізнавальних процесів, які приймають участь у прийманні інформації оператором. Загальні властивості аналізаторів оператора. Поняття оперативного порогу розрізнення. Характеристика зорового аналізатору. Характеристика слухового аналізатору.

Характеристика тактильного аналізатора. Характеристика психофізіологічних законів Бугера-Вебера та Вебера-Фехнера.

Тема 21. Функціональні стани оператора.

Характеристика функціонального стану оператора. Характеристика зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на оператора. Характеристика фаз працездатності оператора. Умови забезпечення стійкої працездатності оператора. Характеристика збудливого та гальмівного типу емоційного напруження оператора. Характеристика втоми оператора. Компоненти втоми за Н.Д.Левітовим. Причини інформаційного стресу. Прийоми управління функціональними станами оператора.

Тема 22. Інженерно-психологічне проектування та оцінка СЛМ.

Поняття про інженерно-психологічне проектування та оцінку СЛМ. Види, етапи та особливості інженерно-психологічного проектування. Вимоги до проектування засобів відображення інформації, інформаційних моделей та органів управління. Інженерно-психологічна оцінка СЛМ. Поняття про робоче місце оператора. Класифікація робочих місць оператора. Принципи організації робочих місць операторів. Вимоги до організації робочого простору оператора. Вимоги до робочих сидінь оператора. Параметри та мінімальні розміри робочого простору оператора.

3. Рекомендована література

Базова

1. Бондаренко А.Ф. Основи психології: Учебник. – К.: Освіта України, 2014. – 328 с.
2. Бондарчук Е.И., Бондарчук Л.И. Основы психологии и педагогики: Курс лекцій. – 2-е изд., перераб. и доп.. – К.: МАУП, 2001.
3. Варій М.Й. Психологія: Навчальний посібник .- 2-ге вид.-К.: Центр учбової літератури, 2015.-288 с.
4. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - 3-ге вид - К.: Каравела, 2012.-344 с.
5. Волошина В. В. Загальна психологія: Практикум: Навч. посіб./В.В. Волошина, Л.В. Долинська, СО . Ставицька, О.В. Темрук. - К.: Каравела, 2016.-280 с.
6. Гальперин П.Я. Лекции по психологии: учебное пособие / П.Я. Гальперин. – 3-е изд. – М.: КДУ, 2007. – 400 с.
7. Долинська Л.В. Тренінг особистісно-професійної зрілості / Л.В. Долинська, О.В. Темрук. - К.: Марич, 2010. - С. 89-99.
8. Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посіб. – К.: Професіонал, 2015. -304с.
9. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології: підручник: у 2 т. – К.: Алерта, 2013. – Т. 2. – 758 с.
10. Пальм Г.А. Загальна психологія: навч. посіб. / Г.А. Пальм. – К.: ЦУЛ, 2009. – 256 с.
11. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів: близько 3000 слів / сост. В.Б. Шапарь.- Х.: Прапор, 2009. – 672 с.
12. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.. Загальна психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012.
13. Психология труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.
14. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. – 112 с.
15. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 479 с.
16. Шульц Д., Шульц С. Психология и работа.– 8-е изд. – СПб.: Питер, 2003.– 560с.
17. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности. — М.: ПЭР СЭ, 2001. — 511с.
18. Козаков В.А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник. У 2-х ч. – Ч.1. Психологія суб'єкта діяльності. – К.: КНЕУ, 2000.– 243с.
19. Педагогічні основи трудового становлення і професійного самовизначення учнівської молоді. / За ред. М.П. Тименка.– К.: Інститут педагогіки АПН України, 1996. – 268с.
20. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник. – К.:Либідь, 2002. – 264с.
21. Продайко В.М., Учитель І.Б. Інженерна психологія. Частина 1. Вступ до інженерної психології: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008.
22. Психология труда, профессиональной, информационной и организационной деятельности. Словарь / Авторы-составители: Б.А. Душков, А.В. Королев, Б.А. Смирнов. – М., 2003. Психологія / За ред. Г.С.Костюка. — Київ: Радянська школа, 1968
23. Практикум по инженерной психологии и эргономике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С.К.Сергиенко, В.А.Бодров, Ю.Э.Писаренко и др.; Под ред. Ю.К.Стрелкова. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 400 с.

Допоміжна

1. Адлер А. Наука жить [Психология личности в трудах зарубежных психологов. Хрестоматия] – СПб.: Питер, 2000. – С.52-64.

2. Анциферова Л.И. Психология формирования и развития личности [Психология личности в трудах отечественных психологов] – СПб.: Питер, 2002. – С.207-212.
3. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности [Психология личности] - СПб.: Питер, 2003. – С. 256-268.
4. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности. — М.: Изд-во МГУ, 1987. – 343 с.
5. Рубинштейн с. л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.
6. Смирнов Б.А. Инженерная психология. Практические занятия. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.
7. Смирнов Б.А. и др. Инженерная психология. Экономические проблемы. – М.: Экономика, 1983. – 224 с.
8. Методология инженерной психологии, психологии труда и управления. – М.: Наука, 1981. – 285 с.
9. Инженерная психология. Теория, методология, практическое применение. (Рубахин, Ломов и др.) – М.: Издательство «Наука», 1977. – 304 с.
10. Инженерная психология. Под ред. канд. психологических наук Г.К. Середы. Издательское объединение «Высшая школа», 1976. – 308 с.
11. Грачёв Н.Н. Психология инженерного труда: Учебное пособие. – М.: высшая шк. 1998. – 333 с.
12. Краткий психологический словарь: Под. общ. ред.. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. – М.: Политиздат, 1985.
13. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. – 2-е изд. – М.: Просвещение. – Владос, 1995.

Інформаційні ресурси

<http://chitalka.info>

<http://pidruchniki.ws>

<http://studentam.net.ua/>

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання:

Підсумковий контроль здійснюється з метою оцінки результатів навчання студентів. Вид підсумкового контролю:– екзамен.

5. Засоби діагностики успішності навчання: контрольні роботи (КР), поточне опитування, тестування, ІНДЗ, презентації, реферати.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Факультет педагогіки та психології
Кафедра психології та соціальних наук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ О.А.Кузнецова
«   » серпня 2020 р.

**РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ
(ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ)**

Ступінь бакалавра

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітня програма Практична психологія

Соціальна психологія

2020 – 2021 навчальний рік

Розробник:

Шевченко Володимир Володимирович, доцент кафедри психології та соціальних наук,
кандидат психологічних наук, доцент _____ (Шевченко В.В.)

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри психології та соціальних наук

Протокол № _____ від « _____ » серпня 2020 р.

Завідувач кафедри _____ (Савенкова І.І.)

« _____ » серпня 2020 р.

Анотація

Загальна психологія та історія психології (психологія праці та інженерна психологія) – це фундаментальна дисципліна, яка спрямована на засвоєння студентами основних положень загальної психології, історії психології, психології праці та інженерної психології. Дисципліна знайомить студентів з понятійним апаратом, методологією, найбільш загальними відомостями про історію розвитку психологічної науки; розкриває пізнавальні процеси людини та структуру її особистості, а також знайомить з прийомами практичного застосування набутих знань.

Курс зорієнтований на оволодіння сучасними технологіями, діагностики і організації наукового дослідження в діяльності психолога; оволодіння власними способами вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, умінням приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання.

Дисципліна поєднує принципи філософії, біології, загальної психології, вікової психології, психології праці та інженерної психології.

Ключові слова: психологія, особистість, психіка, психічні процеси, психічні властивості, психічні стани, емоції, почуття, спілкування, діяльність, професіогенез, професійно-важливі якості, функціональний стан, оператор, система людина-машина.

Annotation

General psychology and history of psychology (psychology of work and engineering psychology) is a fundamental discipline that aims to teach students the basic principles of general psychology, history of psychology, psychology of work and engineering psychology. The discipline acquaints students with the conceptual apparatus, methodology, the most general information about the history of psychological science; reveals the cognitive processes of man and the structure of his personality, as well as acquaints with the methods of practical application of acquired knowledge.

The course is focused on mastering modern technologies, diagnostics and organization of scientific research in the activities of a psychologist; mastering their own ways of solving psychological problems and problems in the process of professional activity, the ability to make and argue their own decisions to solve them.

The discipline combines the principles of philosophy, biology, general psychology, age psychology, labor psychology and engineering psychology.

Key words: psychology, personality, psyche, mental processes, mental properties, mental states, emotions, feelings, communication, activity, professional genesis, professionally important qualities, functional state, operator, human-machine system.

Опис навчальної дисципліни
Денна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів – 6	Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки	Нормативна
	Спеціальність 053 «Психологія»	
Індивідуальне науково-дослідне завдання <u>розробка проекту</u> <u>«Історичні передумови формування психологічної думки»</u>	053 «Психологія»	<i>Рік підготовки:</i> 2-й
		<i>Семестр</i>
Загальна кількість годин - 180		3-й
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4 самостійної роботи студента – 8	Ступінь бакалавра	<i>Лекції</i>
		16 год.
		<i>Практичні, семінарські</i>
		44 год.
		<i>Лабораторні</i>
		год.
		<i>Самостійна робота</i>
120 год.		
		Вид контролю: Іспит

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання: 60 год. – аудиторні заняття, 120 год. – самостійна робота (33 % / 67 %),

Заочна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів – 6	Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки	Нормативна
	Спеціальність 053 «Психологія»	
	Індивідуальне науково-дослідне завдання <u>розробка проекту</u> <u>«Історичні передумови формування психологічної думки»</u> (назва)	053 «Психологія»
<i>Семестр</i>		
Загальна кількість годин - 180		3-й
		<i>Лекції</i>
		6 год.
		<i>Практичні, семінарські</i>
		8 год.
		<i>Лабораторні</i>
		.
		<i>Самостійна робота</i>
		166 год.
		Вид контролю: Іспит
	Ступінь бакалавра	

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для заочної форми навчання: 14 год – аудиторні, 166 год – самостійна робота (8%/ 92%).

1. Мета, завдання навчальної дисципліни та очікувані результати навчання

Мета курсу: ознайомлення студентів з основними положеннями загальної психології, історії психології, з її понятійним апаратом, методологією, найбільш загальними відомостями про історію розвитку психологічної науки; курс розкриває пізнавальні процеси людини та структуру її особистості, а також знайомить з прийомами практичного застосування набутих знань.

Завданням курсу:

- виявлення залежності психологічних знань від рівня розвитку науки і особливостей культури;
- сприяння формуванню гармонійно розвиненої особистості; розвиток у майбутнього психолога зацікавлення до пізнання іншого і самопізнання,
- введення майбутнього спеціаліста у світ психології як наукового знання, викладення основних уявлень про природу суб'єктивної реальності уявлень, її специфіку, структуру та феноменологію;
- знайомство студентів з особистістю вченого, його історією життя та світоглядною позицією;
- вироблення у студентів усвідомленої позиції по відношенню до різних напрямів психології, шкіл, теоретичних підходів, методів і категоріального апарату;
- засвоєння сучасного стану розвитку психології як науки і визначення її основних проблем.

Передумови для вивчення дисципліни: загальна психологія, анатомія, фізіологія, біологія.

Навчальна дисципліна складається з 6 кредитів.

Очікувані результати навчання: володіння сучасними технологіями, діагностики і організації наукового дослідження в діяльності психолога; володіння власними способами вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання.

Згідно змогами ОПП студент оволодіває такими компетентностями:

Загальнопредметні:

- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- знання та розуміння предметної області та розуміння професії;
- здатність спілкуватись усно та письмово рідною мовою;
- здатність вчитися і бути сучасно навченим;
- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел;
- здатність бути критичним та самокритичним;
- вміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми;
- здатність працювати автономно;
- здатність діяти на основі етичних міркувань.

Фахові:

- здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом психології;
- здатність до ретроспективного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ;

- здатність планувати, організовувати та здійснювати психологічне дослідження;
  - поєднувати теоретичний аналіз проблем з їх оптимальним вирішенням;
  - знаходити найбільш ефективні засоби вирішення психологічної задачі;
  - встановлювати причинно-наслідкові зв'язки і заходи, спрямовані на оптимізацію власної професійної діяльності.
- управляти дискусією, тобто координувати дії та висловлювання учасників взаємодії;
  - організовувати зіткнення поглядів;
  - попереджувати конфліктні ситуації під час суперечки.
- встановлювати контакт;
  - викликати симпатію, довіру;
  - презентувати себе як фахівця, здатного надати допомогу;
  - зацікавлювати, вести за собою;
  - правильно, логічно, однозначно та переконливо висловлюватись;
  - вміння генерувати ідеї, передбачати результат взаємодії з клієнтом та характер зворотної реакції на свої вимоги;
- вміння формулювати запитання, спонукати до розмірковування, складання аналітичної відповіді;
  - заохочувати, підтримувати, заспокоювати, переконувати, вмотивовувати.
- вміння пізнавати інших і розуміти їх, об'єктивно оцінити ситуацію і відносно неї прогнозувати свою поведінку;
  - вміння активно слухати, обирати роль, адекватно передавати і сприймати емоції;
  - вміння моделювати діалог, структурувати інформацію у формі діалогу;
  - вміння рефлексивно управляти «Я - образом», що означає усвідомлення того враження, яке «Я» справляє на оточуючих і вміння його змінити за власним бажанням;
- володіння правилами поведінки – етикетом – здатність бути витриманим, доброзичливим, чуйним по відношенню до партнера по спілкуванню;
  - володіння вербальною комунікацією, а саме: технікою мовлення, її компонентами: голосом, дикцією, темпом інтонацією, паузами;
  - володіння засобами невербальної комунікації, а саме: мімікою, жестами, пантомімікою, вмінням триматися перед аудиторією.
- використовувати психологічний інструментарій, адекватний задачі й особливостям праці персоналу;
  - інтерпретувати результати психодіагностики, виявляти властивості особистості і можливості її продуктивної діяльності.
  - продуктивно навчати, забезпечувати розвиток і корекцію діяльності особистості та колективу;

2. Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії

Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології

Тема 2. Перші та провідні психологічні теорії античності.

Тема 3. Психологічні концепції епохи еллінізму.

Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва

Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження.
 Тема 5. Розвиток психологічної науки в Новий час. (Френсіс Бекон, Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, Томас Гоббс, Джон Локк).
 Тема 6. Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.
 Тема 7. Становлення і розвиток Вюрцбургської школи, експериментальних досліджень у психології (Вільгельм Вундт).

Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології

Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи.
 Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок необіхевіористів у розвиток психологічної науки (Б. Скіннер, Е. Толмен, К.Халл).
 Тема 10. Історичні аспекти розвитку гештальтпсихології.
 Тема 11. Нарис розвитку історії психології в радянські часи.
 Сучасні наукові школи.

Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.

Тема 12. Предмет та завдання психології праці.
 Тема 13. Методи психології праці.
 Тема 14. Робота психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.
 Тема 15. Порядок проведення профвідбору.

Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.

Тема 16. Професіогенез особистості.
 Тема 17. Функціональні стани суб'єкта праці.
 Тема 18. Управління конфліктами на виробництві.

Кредит 6. Людина як компонент системи «Людина-машина»

Тема 19. Предмет і завдання та методи інженерної психології.
 Тема 20. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина».
 Тема 21. Функціональні стани оператора.
 Тема 22. Інженерно-психологічне проектування та оцінка СЛМ.

3. Структура навчальної дисципліни Денна форма навчання

Назва кредитів і тем	Кількість годин					
	Усього	у тому числі				
		л	п	лаб	к	сп
1	2	3	4	5	6	7
Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії						
Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології	10	2	2	-	-	6
Тема 2. Перші та провідні психологічні теорії античності.	12		4			8
Тема 3. Психологічні концепції епохи еллінізму.	8		2			6
Разом за кредитом 1	30	2	8			20
Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва						
Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження.	8	2	2	-	-	4
Тема 5. Розвиток психологічної науки в	8		2			6

Новий час..						
Тема 6. Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.	6		2			4
Тема 7. Становлення і розвиток Вюрцбургської школи, експериментальних досліджень у психології.	8		2			6
Разом за Кредитом 2	30	2	8	-	-	20
Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології						
Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи..	8	2	2			4
Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок необіхевіористів у розвиток психологічної науки .	8		2	-	-	6
Тема 10. Історичні аспекти розвитку гештальтпсихології.	6		2			4
Тема 11. Нарис розвитку історії психології в радянські часи. Сучасні наукові школи.	8		2			6
Разом за кредитом 3	30	2	8			20
Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.						
Тема 12. Предмет та завдання психології праці.	6	2		-	-	4
Тема 13. Методи психології праці.	6		2			4
Тема 14. Робота психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.	10	2	2	-	-	6
Тема 15. Порядок проведення профвідбору.	8		2			6
Разом за кредитом 4	30	4	6			20
Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.						
Тема 16. Професіогенез особистості.	10	2	2			6
Тема 17. Функціональні стани суб'єкта праці та управління конфліктами на виробництві.	8		2			6
Тема 18. Управління конфліктами на виробництві.	12	2	2			8
Разом за кредитом 5	30	4	6			20
Кредит 6. Людина як компонент системи «Людина-машина»						
Тема 19. Предмет і завдання та методи інженерної психології..	8	2	2	-	-	4
Тема 20. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина»..	8		2			6
Тема 21. Функціональні стани оператора.	8		2			6
Тема 22. Інженерно-психологічне проектування та оцінка СЛМ.	6		2			4
Разом за кредитом 6	30	2	8			20
Усього годин	180	16	44			120

Заочна форма навчання

Назва кредитів і тем	Кількість годин					
	Усього	у тому числі				
		л	п	лаб	к	сп
1	8	9	10	11	12	13
Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії						
Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології	10	2				8
Тема 2. Перші та провідні психологічні теорії античності.	10					10
Тема 3. Психологічні концепції епохи еллінізму.	10					10
Разом за кредитом 1	30	2				28
Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва						
Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження.	6					6
Тема 5. Розвиток психологічної науки в Новий час.	10		2			8
Тема 6. Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.	8					8
Тема 7. Становлення і розвиток Вюрцбургської школи, експериментальних досліджень у психології.	6					6
Разом за Кредитом 2	30		2			28
Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології						
Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи.	6					6
Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок небіхевіористів у розвиток психологічної науки .	8					8
Тема 10. Історичні аспекти розвитку гештальтпсихології.	8					8
Тема 11. Нарис розвитку історії психології в радянські часи. Сучасні наукові школи.	8		2			6
Разом за кредитом 3	30		2			28
Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.						

Тема 12. Предмет та завдання психології праці	8				8
Тема 13. Методи психології праці.	6				6
Тема 14. Робота психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.	8	2			6
Тема 15. Порядок проведення профвідбору.	8				8
Разом за кредитом 4	30	2			28
Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.					
Тема 16. Професіогенез особистості.	10		2		8
Тема 17. Функціональні стани суб'єкта праці	10				10
Тема 18. Управління конфліктами на виробництві.	10				10
Разом за кредитом 5	30		2		28
Кредит 6. Людина як компонент системи «Людина-машина»					
Тема 19. Предмет, завдання та методи інженерної психології..	8				8
Тема 20. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина»..	6				6
Тема 21. Функціональні стани оператора.	8		2		6
Тема 22. Інженерно-психологічне проектування та оцінка СЛМ.	8				8
Разом за кредитом 6	30		2		28
Усього годин	180	4	8		168

4. Теми лекційних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії</i>		
1	Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології	2
<i>Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва</i>		
2	Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження.	2
<i>Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології</i>		
3	Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи..	2
<i>Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.</i>		
4	Тема 12. Предмет та завдання психології праці.	2
5	Тема 14. Робота психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.	2
<i>Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.</i>		
6	Тема 16. Професіогенез особистості.	

7	Тема 15. Управління конфліктами на виробництві.	
<i>Кредит 6. Людина як компонент системи «Людина-машина»</i>		
8	Тема 16. Предмет і завдання та методи інженерної психології.	2
	Разом:	16

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії</i>		
1	Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології	2
<i>Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва</i>		
<i>Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології</i>		
<i>Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.</i>		
2	Тема 13. Робота психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.	2
<i>Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.</i>		
<i>Кредит 6. Людина як компонент системи «Людина-машина»</i>		
	Разом:	4

5. Теми практичних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії</i>		
1.	Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології	2
2.	Тема 2. Перші та провідні психологічні теорії античності	4
3.	Тема 3. Психологічні концепції епохи елінізму.	2
<i>Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва</i>		
4.	Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження	2
5.	Тема 5. Розвиток психологічної науки в Новий час. (Френсіс Бекон, Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, Томас Гоббс, Джон Локк).	2
6.	Тема 6. Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.	2
7.	Тема 7. Становлення і розвиток Вюрцбургської школи, експериментальних досліджень у психології (Вільгельм Вундт).	2

Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології		
8.	Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи.	2
9.	Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок необіхевіористів у розвиток психологічної науки (Б. Скіннер, Е. Толмен, К.Халл).	2
10.	Тема 10. Історичні аспекти розвитку гештальтпсихології.	2
11.	Тема 11. Нарис розвитку історії психології в радянські часи. Сучасні наукові школи.	2
Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.		
12.	Тема 13. Методи психології праці.	2
13.	Тема 14. Робота психолога в організації, що здійснюють професійну діяльність.	2
14.	Тема 15. Порядок проведення профвідбору.	2
Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.		
15.	Тема 16. Професіогенез особистості	2
16.	Тема 17. Функціональні стани суб'єкта праці	2
17.	Тема 18. Управління конфліктами на виробництві.	2
Кредит 6. Людина як компонент системи «людина-машина»		
18.	Тема 16. Предмет, завдання та методи інженерної психології	2
19.	Тема 17. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина».	2
20.	Тема 18. Функціональні стани оператора.	2
21.	Тема 19. Інженерно-психологічна проектування та оцінка СЛМ	2
Разом		44

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії		
Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва		
1.	Тема 5. Розвиток психологічної науки в Новий час. (Френсіс Бекон, Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, Томас Гоббс, Джон Локк).	2
Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології		
2.	Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок необіхевіористів у розвиток психологічної науки (Б. Скіннер, Е. Толмен, К.Халл).	2
Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.		
3	Тема 14. Професіогенез особистості	2

<i>Кредит 5. Людина як компонент системи «людина-машина»</i>		
4.	Тема 17. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина».	2
Разом		8

6. Самостійна робота
Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії</i>		
1.	Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології	6
2.	Тема 2. Перші та провідні психологічні теорії античності	8
3.	Тема 3. Психологічні концепції епохи еллінізму.	6
<i>Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва</i>		
4.	Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження	4
5.	Тема 5. Розвиток психологічної науки в Новий час. (Френсіс Бекон, Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, Томас Гоббс, Джон Локк).	6
6.	Тема 6. Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.	4
7.	Тема 7. Становлення і розвиток Вюрцбургської школи, експериментальних досліджень у психології (Вільгельм Вундт).	6
<i>Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології</i>		
8.	Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи.	4
9.	Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок необіхевіористів у розвиток психологічної науки (Б. Скіннер, Е. Толмен, К.Халл).	6
10.	Тема 10. Історичні аспекти розвитку гештальтпсихології.	4
11.	Тема 11. Нарис розвитку історії психології в радянські часи. Сучасні наукові школи.	6
<i>Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.</i>		
	Тема 12. Предмет та завдання психології праці.	4
12.	Тема 13. Методи психології праці.	4
13.	Тема 14. Робота психолога в організації, що здійснюють професійну діяльність.	6
14.	Тема 15. Порядок проведення профвідбору.	6
<i>Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.</i>		
15.	Тема 16. Професіогенез особистості	6

16.	Тема 17. Функціональні стани суб'єкта праці	6
17	Тема 18. Управління конфліктами на виробництві.	8
<i>Кредит 6. Людина як компонент системи «людина-машина»</i>		
18.	Тема 19. Предмет, завдання та методи інженерної психології	4
19.	Тема 20. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина».	6
20.	Тема 21. Функціональні стани оператора.	6
21.	Тема 22. Інженерно-психологічна проектування та оцінка СЛІМ	4
Разом		120

**Самостійна робота
Заочна форма навчання**

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Психологія у межах античної та середньовічної філософії</i>		
1.	Тема 1. Предмет, принципи та методи історії психології	8
2.	Тема 2. Перші та провідні психологічні теорії античності	10
3.	Тема 3. Психологічні концепції епохи еллінізму.	10
<i>Кредит 2. Психологічна думка Арабської психології, епохи Середньовіччя, Відродження, Нового часу та Просвітництва</i>		
4.	Тема 4. Розвиток арабської психології, епохи Середньовіччя та Відродження	6
5.	Тема 5. Розвиток психологічної науки в Новий час. (Френсіс Бекон, Рене Декарт, Готфрід Лейбніц, Томас Гоббс, Джон Локк).	8
6.	Тема 6. Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.	8
7.	Тема 7. Становлення і розвиток Вюрцбургської школи, експериментальних досліджень у психології (Вільгельм Вундт).	6
<i>Кредит 3. Становлення та розвиток нових напрямів у психології</i>		
8.	Тема 8. Психоаналіз, його формування та розвиток у ХХ ст. Психоаналітичні школи.	6
9.	Тема 9. Формування і розвиток психологічної теорії біхевіоризму. Внесок необіхевіористів у розвиток психологічної науки (Б. Скіннер, Е. Толмен, К.Халл).	8
10.	Тема 10. Історичні аспекти розвитку гештальтпсихології.	8
11.	Тема 11. Нарис розвитку історії психології в радянські часи. Сучасні наукові школи.	6
<i>Кредит 4. Методологічні та прикладні основи психології праці.</i>		
	Тема 12. Предмет та завдання психології праці.	8
12.	Тема 13. Методи психології праці.	6
13.	Тема 14. Робота психолога в організації, що здійснюють професійну діяльність.	6
14.	Тема 15. Порядок проведення профвідбору.	8

<i>Кредит 5. Психофізіологічні основи психології праці.</i>		
15.	Тема 16. Професіогенез особистості	8
16.	Тема 17. Функціональні стани суб'єкта праці	10
17	Тема 18. Управління конфліктами на виробництві.	10
<i>Кредит 6. Людина як компонент системи «людина-машина»</i>		
18.	Тема 19. Предмет, завдання та методи інженерної психології	8
19.	Тема 20. Психофізіологічні основи діяльності оператора в системі «людина – машина».	6
20.	Тема 21. Функціональні стани оператора.	6
21.	Тема 22. Інженерно-психологічна проектування та оцінка СЛМ	8
Разом		168

8. Індивідуальне навчально - дослідне завдання

Індивідуальне науково-дослідне завдання складається з двох напрямів :

I – підготовка та захист контрольної роботи (для студентів ЗФН);

II – підготовка доповіді з висвітленням проблем загальної психології, історії психології, психології праці та інженерної психології (для студентів ДФН).

Індивідуальний науково-дослідний проекти: «Історичні передумови формування психологічної думки: від Античності до сучасності», «Професіогенез особистості» (письмово/доповідь або відеопрезентація).

Структура ІНДЗ: вступ, теоретична частина / дослідницька частина, висновки, список використаної літератури.

Обсяг ІНДЗ: 10-12 сторінок друкованого або 13-15 сторінок рукописного тексту.

9. Форми роботи та критерії оцінювання

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою:

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Форми поточного та підсумкового контролю.

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних занять; має на меті перевірку рівня підготовки студентів до виконання конкретної роботи. Види поточного контролю: усне та письмове опитування, тестування, самоконтроль, складання схем, таблиць, опорних конспектів.

Підсумковий контроль здійснюється з метою оцінки результатів навчання студента. Вид підсумкового контролю: контрольна робота, залік.

Контрольна робота (КР) є обов'язковою складовою підсумкового контролю навчальних досягнень студентів. Виконання студентами КР спрямоване на всебічну і комплексну перевірку обсягу, рівня та якості засвоєння ними всього навчального матеріалу, що входить до кожного модуля: як матеріалу, що підлягає вивченню під час аудиторної роботи, так і самостійної роботи.

Іспит – вид підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу на підставі виконання ним певних типів робіт на практичних заняттях, у процесі самостійної роботи, індивідуального навчально-дослідного завдання, контрольних робіт, виконання тестових завдань.

Критерії оцінювання відповідей на практичних заняттях:

“відмінно” – студент демонструє повні і глибокі знання навчального матеріалу, достовірний рівень розвитку умінь та навичок, правильне й обґрунтоване формулювання практичних висновків, уміння приймати необхідні рішення в нестандартних ситуаціях, вільне володіння науковими термінами, аналізує причинно-наслідкові зв'язки;

“дуже добре” – студент демонструє повні знання навчального матеріалу, допускає незначні пропуски матеріалу, вміє застосувати його щодо конкретно поставлених завдань, у деяких випадках нечітко формулює правильні відповіді;

“добре” – студент демонструє повні знання навчального матеріалу, але допускає незначні пропуски фактичного матеріалу, вміє застосувати його щодо конкретно поставлених завдань, у деяких випадках нечітко формулює загалом правильні відповіді, допускає окремі несуттєві помилки та неточності;

“достатньо” – студент володіє більшою частиною фактичного матеріалу, але викладає його не досить послідовно і логічно, допускає істотні пропуски у відповіді, не завжди вміє інтегровано застосувати набуті знання для аналізу конкретних ситуацій, нечітко, а інколи й невірно формулює основні теоретичні положення та причинно-наслідкові зв'язки;

“задовільно” – студент не володіє достатнім рівнем необхідних знань, умінь, навичок, науковими термінами.

Кількість балів у кінці семестру повинна складати від **300** до **600** балів (за 6 кредитів), тобто сума балів за виконання усіх завдань.

Розподіл балів, які отримують студенти

											Разом	КР	Загальна кількість балів
Т 1	Т 2	Т 3	Т 4	Т 5	Т 6	Т 7	Т 8	Т 9	Т 10	Т 11	400	200	600/100*
15	40	15	20	20	15	15	15	15	20	20			
Т12	Т13	Т14	Т15	Т16	Т17	Т18	Т19	Т20	Т21	Т22			
15	20	20	15	20	20	15	15	15	20	15			

*Примітка. Коефіцієнт для іспиту – 0,6. Іспит оцінюється в 40 б.

10. Засоби діагностики

Засобами діагностики та методами демонстрування результатів навчання є: завдання до практичних занять, завдання для самостійної та індивідуальної роботи (зокрема есе, реферати), презентації результатів досліджень, тестові завдання, контрольні роботи.

11. Методи навчання

Усний виклад матеріалу: наукова розповідь, спрямована на аналіз фактичного матеріалу; пояснення – вербальний метод навчання, за допомогою якого розкривається сутність певного явища, закону, процесу; семінари-дискусії, інтерактивні заняття з використанням інтернет-технологій, розв'язування задач на основі психотерапевтичних випадків, презентації, герменевтичний аналіз, ділові ігри, психотерапевтичні вправи й техніки, ілюстрація – метод навчання, який передбачає показ процесів у їх символічному зображенні (малюнки, схеми, графіки та ін.).

12. Рекомендована література

Базова

24. Бондаренко А.Ф. Основи психології: Учебник. – К.: Освіта України, 2014. – 328 с.
25. Бондарчук Е.И., Бондарчук Л.И. Основы психологи и педагогики: Курс лекцій. – 2-е изд., перераб. и доп.. – К.: МАУП, 2001.
26. Варій М.Й. Психологія: Навчальний посібник .- 2-ге вид.-К.: Центр учбової літератури, 2015.-288 с.
27. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - 3-тє вид - К.: Каравела, 2012.-344 с.
28. Волошина В. В. Загальна психологія: Практикум: Навч. посіб./В.В. Волошина, Л.В. Долинська, СО . Ставицька, О.В. Тсмрук. - К.: Каравела, 2016.-280 с.
29. Гальперин П.Я. Лекции по психологии: учебное пособие / П.Я. Гальперин. – 3-е изд. – М.: КДУ, 2007. – 400 с.

30. Долинська Л.В. Тренінг особистісно-професійної зрілості / Л.В. Долинська, О.В. Темрук. - К.: Марич, 2010. - С. 89-99.
31. Дрозденко К.С. Загальна психологія в таблицях і схемах: Навч. посіб. – К.: Професіонал, 2015. -304с.
32. М'ясоїд П. А. Курс загальної психології: підручник: у 2 т. – К.: Алерта, 2013. – Т. 2. – 758 с.
33. Пальм Г.А. Загальна психологія: навч. посіб. / Г.А. Пальм. – К.: ЦУЛ, 2009. – 256 с.
34. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів: близько 3000 слів / сост. В.Б. Шапарь.- Х.: Прапор, 2009. – 672 с.
35. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.. Загальна психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012.
36. Психологія труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.
37. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. – 112 с.
38. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 479 с.
39. Шульц Д., Шульц С. Психология и работа.– 8-е изд. – СПб.: Питер, 2003.– 560с.
40. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности. — М.: ПЭР СЭ, 2001. — 511с.
41. Козаков В.А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник. У 2-х ч. – Ч.1. Психологія суб'єкта діяльності. – К.: КНЕУ, 2000.– 243с.
42. Педагогічні основи трудового становлення і професійного самовизначення учнівської молоді. / За ред. М.П. Тименка.– К.: Інститут педагогіки АПН України, 1996. – 268с.
43. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник. – К.:Либідь, 2002. – 264с.
44. Продайко В.М., Учитель І.Б. Інженерна психологія. Частина 1. Вступ до інженерної психології: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008.
45. Психология труда, профессиональной, информационной и организационной деятельности. Словарь / Авторы-составители: Б.А. Душков, А.В. Королев, Б.А. Смирнов. – М., 2003. Психологія / За ред. Г.С.Костюка. — Київ: Радянська школа, 1968
46. Практикум по инженерной психологии и эргономике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С.К.Сергиенко, В.А.Бодров, Ю.Э.Писаренко и др.; Под ред. Ю.К.Стрелкова. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 400 с.

Допоміжна

1. Адлер А. Наука жить [Психология личности в трудах зарубежных психологов. Хрестоматия] – СПб.: Питер, 2000. – С.52-64.
2. Анциферова Л.И. Психология формирования и развития личности [Психология личности в трудах отечественных психологов] – СПб.: Питер, 2002. – С.207-212.
3. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности [Психология личности] - СПб.: Питер, 2003. – С. 256-268.
4. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности. — М.: Изд-во МГУ, 1987. – 343 с.
5. Рубинштейн с. л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.
6. Смирнов Б.А. Инженерная психология. Практические занятия. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.
7. Смирнов Б.А. и др. Инженерная психология. Экономические проблемы. – М.: Экономика, 1983. – 224 с.

8. Методология инженерной психологии, психологии труда и управления. – М.: Наука, 1981. – 285 с.
9. Инженерная психология. Теория, методология, практическое применение. (Рубахин, Ломов и др.) – М.: Издательство «Наука», 1977. – 304 с.
10. Инженерная психология. Под ред. канд. психологических наук Г.К. Середы. Издательское объединение «Высшая школа», 1976. – 308 с.
11. Грачёв Н.Н. Психология инженерного труда: Учебное пособие. – М.: высшая шк. 1998. – 333 с.
12. Краткий психологический словарь: Под. общ. ред.. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. – М.: Политиздат, 1985.
13. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. – 2-е изд. – М.: Просвещение. – Владос, 1995.

13 . Інформаційні ресурси

<http://chitalka.info>

<http://pidruchniki.ws>

<http://studentam.net.ua/>

Лекція

Тема: Предмет і принципи історії психології

Мета:

- оволодіти знаннями щодо предмету історії психології;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних етапів розвитку психології як науки;
- розвинути вміння студентів орієнтуватися у категоріальному складі психології.
- стимулювати у студентів прагнення займатись науковою діяльністю.

Завдання:

1. Актуалізувати поняття предмету загальної психології та історії психології.
2. Визначити основні принципи психології у контексті її розвитку.
3. Розглянути основні фактори, що впливають на її розвиток.
4. Проаналізувати специфіку категоріального складу.

План

1. Предмет історії психології

2. Етапи розвитку психології

3. Принципи психології

4. Категоріальний строй історії психології

5. Фактори, що впливають на розвиток психології як науки

1. Предмет історії психології

Як зауважує М.Г. Ярошевський, історія науки – це особлива галузь знання. Її предмет відрізняється від предмету тієї науки, розвиток якої вона вивчає.

У психології протягом багатьох віків народжувалися і змінювали один одного уявлення про душу, свідомість, поведінку. Відтворити правдиву

картину цієї зміни, виявити, від чого вона залежала і покликана історія психології.

Психологія як наука вивчає факти, механізми і закономірності психічного життя. Історія ж психології описує і пояснює, як ці факти і закони відкривалися (деколи в болісних пошуках істини) людському розуму. Отже, якщо предметом психології є одна реальність, а саме реальність відчуттів і сприймань, пам'яті і волі, емоцій і характеру, то предметом історії психології служить інша реальність, а саме – діяльність людей, зайнятих пізнанням психічного світу.

Історія психології вивчає закономірності формування і розвитку поглядів на психіку на основі аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій та генези.

Цікаво! Термін «психологія» вперше був запропонований не в Древній Греції, а в Європі в XVI ст. Думки вчених стосовно того, хто перший винайшов це слово розходяться. Так, одні вважають його автором соратника Лютера – Філіпа Меланхтона, інші – філософа Гокленіуса, який у 1590 р. вперше застосував це слово для об'єднання низки книг. Це слово отримало загальне визнання після робіт німецького філософа Христіана Вольфа («Рациональна психологія», «Емпірична психологія»).

2. Етапи розвитку психології

Психологія має багатовікову історію: перші наукові уявлення виникли в VI ст. до н.е. Тому постає питання про періодизацію історії психології, завданням якої є розчленовування цього процесу, виділення етапів, визначення змісту кожного з них.

У історії психології розрізняються два великі періоди: перший, коли психологічні знання розвивалися в надрах філософії, а також інших наук, перш за все, природознавства; другий — коли психологія розвивалася як самостійна наука. Вони несумірні за тривалістю: *перший* період (VI ст до н. е.— середина XIX ст) охоплює близько 2,5 тисяч років, *другий*, — трохи більше століття (середина XIX в.— теперішній час). За словами Р.Еббінгауза, психологія має багате минуле, але дуже коротку історію. Виокремлення цих двох періодів не вимагає спеціальних критеріїв, оскільки вони очевидні, але

оскільки кожен з них розтягується на століття, необхідна більш детальна періодизація.

<i>Хронологія</i>	<i>Зміст етапу</i>
Донауковий етап: до VII –VI ст. до н.е.	Уявлення про душу засновувались на численних міфах, легендах, казках, первинних релігійних віруваннях, що пов'язували душу з певними живими істотами (тотемами). Душі відводиться активна й охоронна роль
Філософський етап: VII –VI ст. до н.е. до V ст. н. е .	<i>Античний період</i> Виникнення перших наукових уявлень про психіку і їх первинний розвиток. Виокремлення науки про душу і формування двох напрямів матеріалізму і ідеалізму; формування перших емпіричних знань про психічні процеси — відчуття (сприйняття), пам'ять, уяву, мислення, афекти, волю; виділення проблеми співвідношення душі і тіла; вказівка на внутрішнє відчуття як спосіб пізнання.
V- XIV-XV ст. (<i>немає чіткої періодизації</i>)	<i>Епоха Середньовіччя (10 ст.)</i> Розвиток вчення про душу в рамках панування християнської віри у Європі. Формування томистської психології; початок дослідної методології дослідження. В період Середньовіччя в розумовому житті Європи запанувала схоластика (від греч. "схоластикос" – шкільний, учений). Цей особливий тип філософствування ("шкільна філософія"), що панував з XI по XVI століття, зводився до раціонального, використовуючого логічні прийоми, обґрунтування християнського віровчення. <i>Аврелій Августин, П.Абеляр, Авицена (Ібн Сіна), Ф. Аквінський.</i>
XV— XVII ст.	<i>Епоха Відродження</i> Подальший розвиток вчення про душу в контексте розвитку анатомо-фізіологічних знань і великих відкриттів XIV—XVI вв. <i>Леонардо да Винчі, Н. Копернік, Г.Галілей, Н. Макіавеллі</i>
XVII — XVIII ст.	<i>Новий час</i> Розвиток фізики, механіки, що накладає відбиток на розуміння психології «механістичний детермінізм». <i>Р.Декарт, Спіноза, Дж. Локк</i> Поняття про несвідому психіку (Готфдрід Лейбніц). Кінець періоду - <i>Епоха просвітництва</i> <i>Д.Юм, Д.Гартлі, Ж-Ж. Руссо</i>
XIX ст.	Розвиток асоціанізму – першої психологічної школи. Предмет психології – свідомість (це комплекс відчуттів та уявлень, що з'єднуються за законами асоціацій). Експериментальні методи дослідження діяльності нервової системи і органів чуття; формування психофізики; формування психометрії; теорії відчуттів і сприйняття. Вже не механіка, а фізіологія стимулювала розвиток психології Середина XIX ст. зародження психофізіології – закон Вебера-Фехнера, Гельмгольца. 1879 р – Вундт відкрив першу лабораторію, яку потім перелаштував в університет Г. Ебінгауза Кінець XIX ст. – диференційна психологія (Ф. Гальтон, А.Біне)

XX ст.	Виникнення розвитку психології як самостійної науки. Розвиток основних психологічних шкіл: структуралізм, біхевіоризм, психоаналіз, гештальт-психологія та ін.
10-е — середина 30-х рр. XX ст	Відкрита криза в психології
20-е — 30-і рр.	Становлення радянської психології
Кінець 30-х — 50-і рр.	Згасання кризи в зарубіжній психології. Розвиток радянської психології.

3. Принципи психології

Виокремлюють 3 найважливіших методологічних принципи в психології:

- принцип детермінізму;
- принцип системності;
- принцип розвитку.
- **Принцип детермінізму** передбачає, що всі психічні явища пов'язані причинно-наслідковими зв'язками, тобто все, що відбувається в душі людини має якусь причину, яка може бути виявлена, вивчена і пояснюватиме, чому саме відбулося те, а не інше.

Античний мислитель Демокріт (V —IV вв. до н.е.) вважав, що нічого у світі не буває безпричинного і в цьому сенсі випадкового — випадковими нам видаються ті події, причин яких ми не знаємо (але вони завжди є). Настільки ж причинно обумовлені і всі психічні процеси.

- **Принцип системності** описує і пояснює основні види зв'язків між різними сторонами психіки, сферами психологічного. Він передбачає, що окремі психічні явища внутрішньо пов'язані між собою, утворюють цілісність і характеризуються новими властивостями.

- **Принцип розвитку** стверджує, що психіка розвивається, тому найбільш адекватний спосіб її вивчення – це дослідження закономірностей генезу, її видів та стадій.

4. Категоріальний строй психології

Категоріальний строй – це ті постійні проблеми (інваріанти), які складають предмет і зміст психології. Виокремлюють декілька категорій, що стали основою психологічної науки протягом всієї її історії.

- **Образ** – це одна з найперших категорій в психології, яка стала провідною при вивченні пізнання ще в античні часи. Образ як основа сприйняття стала провідною категорією в гештальтпсихології.
- **Мотив;**
- **Діяльність** – в психології розглядається як зовнішня діяльність (поведінка), так і внутрішня діяльність (мисленнєва)
- **Особистість** – раніше не існувало понять індивід, особистість, індивідуальність. Лише з появою глибинної психології саме особистість стала однією з провідних категорій, а до цього тільки пізнання, тобто психологія була більше «інтелектуальною».
- **Спілкування;**
- **Переживання.**

5. Фактори, що впливають на розвиток психології як науки

1. **Логіка розвитку психологічних знань** – зв'язана зі зміною предмета, впливом суміжних наук, розвитком принципів та категоріального строю психології.

2. **Соціальна ситуація розвитку науки** – суспільне, історичне, культурне та політичне оточення впливає на зміст наукових концепцій, сприяють розвитку наукових шкіл або перешкоджають їм.

3. **Особистість вченого** - ціннісні орієнтири вченого, когнітивний стиль, вольові якості, особливості спілкування його з колегами, приналежність до

певної наукової школи накладає відбиток на подальший розвиток його теорії або вчення.

Підведення підсумків:

1. Розкрийте сутність предмету вивчення історії психології.
2. Які основні етапи у розвитку психології як науки вокремлюють?
3. Назвіть основні принципи психології. Розкрийте їх сутність.
4. Визначте категоріальний склад психології.
5. Розкрийте сутність факторів, що впливають на розвиток психології як науки. Наведіть приклади.

Завдання до практичного заняття:

1. Заповнити порівняльну таблицю за поданим алгоритмом:

Етап розвитку науки	Предмет психології, його зміст	Методи дослідження психіки

2. Надати визначення поняттям: цільовий детермінізм, механістичний детермінізм, біологічний детермінізм, психологічний детермінізм.
3. Надати визначення поняттю елементаризм. До якого принципу відноситься окреслене поняття.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Користуючись психологічним словником, надати тлумачення категоріальному складу психології: образ, мотив, діяльність, особистість, спілкування, переживання.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.

3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский. - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Розвиток психології в період Античності. Перші психологічні теорії

Мета:

- оволодіти знаннями щодо уявлень про душу у донауковий період;
- розвинути вміння студентів орієнтуватись у передумовах виникнення психологічної думки в період Античності;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо перших теорій Античності;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- сприяти формуванню пізнавального інтересу.

Завдання:

5. Визначити основні передумови виникнення психологічної думки в період Античності.
6. Розглянути уявлення про душу в донауковий період.
7. Познайомитись та проаналізувати перші теорії Античності.

ПЛАН

- 1. Передумови виникнення психологічної думки в період античності**
- 2. Загальна характеристика психології в період Античності**
- 3. Уявлення про душу в донауковий період**
- 4. Перші психологічні теорії античності**

1. Передумови виникнення психологічної думки в період античності

Передумовами виникнення уявлень про психологію в період античності стали корінні зміни в матеріальному житті людей, своєрідною «промисловою революцією», пов'язаною з переходом в сфері виробництва від бронзи до виплавляння заліза.

Широке вживання у виробництві отримує рабську працю. Відбувається інтенсивне зростання торгівельно-ремісничих елементів, виникають поліси (міста-держави), ремесло відділяється від сільського господарства. Класова боротьба, що широко розвернулася, між старою аристократією і новими соціальними групами привела до встановлення нового типу рабовласницького суспільства – рабовласницької демократії.

Радикальні суспільні зміни, розвиток товарно-грошових стосунків, швидке розширення економічних зв'язків, встановлення морської гегемонії – все це призвело до глибоких перетворень у житті і свідомості древніх греків, від яких нові обставини вимагали заповзятливості, енергії, ініціативи. Розхитуються колишні вірування і легенди, швидкими темпами йде акумуляція позитивного знання – математичного, астрономічного, географічного, медичного. Зміцнюються критичний склад розуму, прагнення до самостійного логічного обґрунтування думок. Думка індивіда спрямовується до високих узагальнень, що охоплюють всесвіт в єдиному образі.

Виникає не лише нова картина миру, але і нова картина людини. Індивід виводився з-під влади міфологічних істот, що мешкають на Олімпі. Перед ним відкривалася перспектива збагнення законів буття за допомогою спостереження і логічної роботи розуму. Приймаючи рішення, індивід вже не міг покладатися на надприродні сили. Йому залишалося керуватися власним планом, цінність якого визначалася мірою близькості до світопорядку.

2. Загальна характеристика психології в період античності

В психології античності, яка розвивалась вченими Древньої Греції та Риму, умовно можна виокремити 3 етапи:

- 1) зародження і становлення психології (VII – IV ст. до н.е.);
- 2) період класичної грецької науки (III – II ст. до н.е.);
- 3) період еллінізму (II ст. до н.е. - III ст. н.е. - IV ст. н.е.).

Перший період – зародження та становлення психології (Фалес, Анаксимандр, Піфагор, Геракліт, Демокріт, Ксенофан, Парменід та ін.):

- з'являються перші наукові концепції, де душа людини розглядається як джерело активності її тіла;
- вважалось, що душа людини та душа інших живих істот однакова, їх відрізняє тільки кількісна характеристика;
- постають провідні проблеми психології – в чому полягає функція душі? Який її склад? Як відбувається пізнання світу? Що регулює поведінку людини?

Другий період - період класичної грецької психології (Сократ, Платон, Аристотель):

- цей період вважався вершиною розквіту філософії, а відтак, і психології;
- з'явилися перші розгорнуті концепції психічного;
- вчені звертають увагу на якісні відмінності, котрі властиві душі людини і не властиві іншим живим істотам;
- виникла ідея, що психіка є носієм не тільки активності, але й розуму і моральності, тобто на її розвиток впливає не тільки матеріальні фактори, але й культура, духовний уклад;
- вважалось, що поведінка людини детермінується й регулюється емоціями;
- розум розглядають як джерело об'єктивних знань про всезагальне, що може бути не пов'язане з чуттєвими відчуттями.

Третій період – період еллінізму (школи кініків, стоїків, епікурейців):

- відбулось переміщення основних психологічних шкіл з Греції в Рим;
- більшість шкіл модифікували погляди вчених-філософів, що були висловлені раніше;
- було відкрито багато цікавих та важливих фактів, пов'язаних з дослідженнями особливостей поведінки, її саморегуляції, з проблемою оцінки діяльності людини і критеріїв цієї оцінки.

3. Уявлення про душу в донауковий період

Уявлення про душу існували ще до VII –VI ст. до н.е. Вони виникли в системі первісних вірувань людей, в міфології. Душа розглядається тут як щось надприродне, як «звір в тварині, людина усередині людини». Діяльність тварини або людини пояснюється присутністю цієї душі, а її заспокоєння уві сні або в смерті пояснюється її відсутністю; сон або транс є тимчасовими, а смерть – постійною відсутністю душі. Оскільки смерть є постійною відсутністю душі, зберегтися від неї можна, або закривши душі вихід з тіла, або, якщо вона його покинула, добившись її повернення. Ритуали шаманів та дикунів використовувались для того, щоб повернути душу.

Найперші наукові уявлення про душу спрямовані на пояснення душі і її функцій. Вчення про душу є першою формою знань, в системі яких почали розвиватися психологічні уявлення: «...психологія як наука повинна була початися з ідеї душі», - писав Л.С. Виготський.

4. Перші психологічні теорії античності

Анімізм. У родовому суспільстві панувало міфологічне уявлення про душу. Кожна конкретна річ, що сприймалась, наділялася душею, або багатьма душами (від латин. "аніма" – душа). Навколишній світ сприймався як залежний від свавілля цих душ. Анімізм – віра в прихований за видимими речами сонм духів (душ) як особливих "агентів" або "примар", які покидають людське тіло з останнім диханням і, будучи безсмертними, вічно мандрують по тілах тварин і рослин.

Праці старогрецьких мудреців привели до революційних змін в уявленнях про навколишній світ, що було пов'язано з подоланням древнього анімізму.

Гілозоїзм (hyle – речовина, zoe - життя). Принципово новий підхід, що змінив анімізм, в якому природа осмислювалася як єдине матеріальне ціле, наділене життям. Гілозоїзм логічно відрізнявся від анімізму, в якому природа персоніфікувалась.

Нові вчення виникли в грецьких колоніях на узбережжі Малої Азії – в Мілеті й Ефесі (найбільших торговельно-промислових і культурних центрах). Виникли різні школи:

Мілетська школа

Мілетська школа: перші філософські системи, де за першооснову миру береться той або інший вигляд матерії: **Фалес – вода; Анаксимандр – невизначена безконечна речовина «айперон»; Анаксимен – повітря.**

Елійська школа (Ксенофан, Парменід, Зенон) Школа розробила своєобразне вчення про буття. Елеати відстоювали єдність буття, вважаючи, що уявлення про множинність речей у Всесвіті є штучним розділенням. Пізнання цього цілісного світу можливе лише шляхом розумних міркувань, а плотська картина миру, включаючи спостережувані рухи, брехлива і суперечлива. При цьому спростовували геометричний (і взагалі математичний) метод пізнання, характерний для піфагорійців.

Піфагорійський союз

Піфагор (517-497 гг. до н.э. VI ст. до н.э.) – не тільки відомий математик, але й філософ та психолог.

Основні положення теорії Піфагора:

– вперше дійшов висновку, що душа не може вмирати разом з тілом конкретної особи, вона повинна розвиватись по власним законам, відповідно до своєї мети;

– метою душі є очищення, тобто у процесі власної життєдіяльності вона стає все більш досконалою та чистою. *На концепцію Піфагора наклали відбиток ідеї буддизму щодо карми і переселення душ та орфічна релігія, котра вважала, що після смерті тіла душа переселяється в інше тіло, залежно від моральної оцінки її існування;*

– заперечував рівність душ, вважаючи, що рівності немає в природі взагалі (*немає рівності і серед людей, із яких одні більш здатні і активні, а інші менш здатні і схильні до слухняності*);

– найбільш значущою є ідея кількісної закономірності природи і її єдності, а значить і душевних проявів.

Для зцілення душевних недуг піфагорійці одними з перших застосовували засоби психотерапії, самі уникали негативних емоцій: гніву, смутку, душевної тривоги. Прагнучи запобігти хворобам, вони розробляли режими дієти, праці і відпочинку. Також одними з перших піфагорійці розробили методикку визначення здібностей майбутніх членів своєї общини методом тесту. Стверджуючи, що «не з кожного дерева можна выточити

Меркурія», кандидатам спочатку представлялася можливість вирішити важке математичне завдання, а потім – проявити свої ораторські, вольові, пізнавальні й інші здібності.

Значущим для психологічного знання в еволюції піфагорійської школи є виокремлення медицини як науки з лікувальної магії. Родоначальник анатомії лікар-філософ Алкмеон знайшов причину хвороб людини в порушенні рівноваги.

Геракліт (кінець VI – початок V століття до н.е.) – не був ні чим слухачем, хоча був знайомий з мілетською, елійською та піфагорійською школами.

Основні положення теорії Геракліта:

– вважав, що становлення та розвиток світу, природи й людини здійснюється по єдиним законам (закон - Логос), які ніхто (ні люди, ні боги) не можуть змінити;

– космос представлявся у вигляді "вічний живого вогню", а душа ("психея") – у вигляді його іскорки;

– вважав, що Логос визначає спрямованість та час певних циклічних перетворювань, які відбуваються у суспільстві і можуть відбуватися з людиною (*можна досліджувати закономірності життя душі, її розвитку й згасання*);

– вніс ідею постійного розвитку («*все тече*», що потім стало основою теорії потоку свідомості Джемса). Вважав, що душа – єдність протилежностей, що поєднує в собі вологе і вогненне. Проводячи порівняння між душею та вогнем (*першоосновою світу*), Геракліт вимірював ступінь досконалості та зрілості за ступенем її вогненності. Так, душа дитини сира та волога, потім вона висихає, стає все більш вогненною, зрілою здатною до чіткого та ясного мислення; в старості душа теж набирає вологості, людина починає погано та повільно міркувати;

– виокремив два рівні пізнання – відчуття та розум (*відчуття дають "темне", мало диференційоване знання, тоді як результатом розумової діяльності є "світле", виразне знання*).

Демокріт: душа – потік вогнених атомів. Ідея Геракліта про те, що від закону Логосу залежить хід речей, отримала розвиток в Демокріта (ок. 460-370 рр. до н.е.).

Основні положення теорії Демокріта:

– Весь світ складається з найдрібніших, невидимих оком частин – атомів. Атоми відрізняються один від одного формою, порядком і поворотом. Людина, як і вся навколишня природа, складається з атомів, створюючих його тіло і душу;

– душа є джерелом активності, енергії для тіла. Після смерті людини душа розсівається в повітрі, а тому смертним є не лише тіло, але і душа;

– Демокріт вважав, що душа знаходиться в голові (розумна частина), в грудях (мужня частина), в печінці (жадаюча частина) і в органах чуття (атоми знаходяться дуже близько до поверхні і можуть стикатися з мікроскопічними, невидимими оку копіями навколишніх предметів (ейдолами), які носяться в повітрі, потрапляючи і в органи чуття). Ці копії віділяються (витікають) від всіх предметів зовнішнього світу. При зіткненні ейдолів з атомами душі відбувається відчуття, і саме таким чином чоловік пізнає властивості навколишніх предметів. Таким чином, всі наші відчуття (у тому числі зорові, слухові) є контактними. Узагальнюючи дані декількох органів чуття, чоловік відкриває світ, переходячи на наступний рівень – понятійний, який є результатом діяльності мислення.

– Демокріт також ввів поняття первинних і вторинних якостей предметів. Первинні – це ті якості, які дійсно існують в предметах (вага, поверхня, гладка або шорстка, форма). Вторинні якості – колір, запах, смак, цих властивостей немає в предметах, їх придумали самі люди для своєї зручності, оскільки "лише в думці є кисле і солодке, червоне і зелене, а насправді є лише порожнеча і атоми";

– вважав, що моральні принципи не даються від народження, а є результатом виховання, тому люди стають хорошими завдяки вправам, а не природі. Виховання, на думку Демокріта, повинне дати людині три дари:

добре мислити, добре говорити і добре робити. Сам Демокріт вважав виховання настільки важкою справою, що свідомо відмовився від шлюбу і не бажав мати дітей, вважаючи, що від них буває багато неприємностей.

Велике значення для розвитку психології мали і концепції психіки, що розробляються лікарками, перш за все в медичній школі **Гіппократа (460-377 рр. до н.е.)**.

- заклав початок наукової типології. Він зібрав і систематизував майже всі наукові переконання на медицину свого і попереднього часу. Головне, що відстоював Гіппократ, - це емпіричний характер медичного знання. Він доводив, що воно не може будуватися без дослідних досліджень, на основі одних міркувань.

- ідея про чотири першооснови, з яких складається те, що оточує. Розробив своє відоме вчення про темпераменти, засноване на 4 видах рідини в організмі. «З них складається природа тіла і через них воно і хворіє, і буває здоровим».

Підведення підсумків:

6. Розкрийте основні передумови виникнення психологічної думки в період Античності.
7. Визначте основні етапи розвитку психології у період Античності.
8. Якими були уявлення про душу в донауковий період?
9. Схарактеризуйте основні психологічні ідеї Піфагора.
10. Схарактеризуйте основні психологічні ідеї Геракліта.
11. Схарактеризуйте основні психологічні ідеї Демокріта.
12. Схарактеризуйте основні психологічні ідеї Гіппократа.

Завдання до практичного заняття:

1. Визначте внесок Піфагора у розвиток психодіагностики.
2. Схарактеризуйте погляди Демокріта щодо виховання дітей.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Заповнити таблицю за поданим алгоритмом:

Розвиток психології в Античності

Про світ та душу		Про пізнання		Про свободу і регуляцію поведенки	
Матеріалісти	Ідеалісти	Сенсуалісти	Раціоналісти	Емоційна регуляція	Раціональна регуляція

Список рекомендованої літератури:

Базова

2. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

5. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
6. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
7. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
8. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский. - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Провідні психологічні теорії античності (теорії Сократа, Платона, Аристотеля)

Мета:

- оволодіти знаннями щодо уявлень про душу у період класичної грецької науки;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо теорій другого періоду Античної психології;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- сприяти формуванню пізнавального інтересу.

Завдання:

8. Визначити основні психологічні ідеї Сократа.
9. Розглянути уявлення про душу в теорії Платона.
10. Познайомитись та проаналізувати теорію Аристотеля.

План

1. Погляди Сократа
2. Теорія об'єктного ідеалізму Платона
3. Психологічні погляди Аристотеля

1. Погляди Сократа

Основні тези:

- Сократ не залишив після себе жодної праці, його погляди відображені у працях його учнів – Платона, Ксенофонта та Аристофана;
- був майстром усної традиції й вважав, що може пробудити у інших прагнення до істини шляхом особливої техніки діалогу;
- завдяки Сократу відбулось зміщення акцентів у античній філософії – він здійснив перехід від аналізу сутності природи та всесвіту до розгляду людини як носія душі, визначення її сутності;

- вважається, що саме Сократ вперше розглядав душу як джерело розуму й моральності (напр. Геракліт та Демокріт вважали душу джерелом активності). Це започаткувало напрям ідеалізму в філософії, розвинутий потім Платоном;

- пов'язував моральність із поведінкою людини, вважаючи це благом, що реалізується у вчинках. А це благо - це знання поганого та хорошого. Отже, поведінка – це реалізація цього знання (*Продукти розуму оцінюються Сократом як могутній двигун поведінки. Він вважає, що знання перетворює людину, є джерелом його розвитку. Сократ стверджує, що людина не досягає щастя лише тому, що не знає, в чому воно полягає. Із-за незнання вона приймає за добро те, що таким не є*);

- розуміючи різницю між добром та злом, людина починає розуміти себе. «Пізнай самого себе» - відома максима філософа, що вказує на процес суб'єктивного пізнання себе.

- вважав, що істина (абсолютне знання) існує у людині ще з народження, хоча розум цього й не усвідомлює. Єдиний метод розвивати цю істину - це бесіда (діалог) вчителя й учня, де вчитель спрямовує думки учня, допомагаючи йому усвідомити необхідні для розв'язання конкретної проблеми знання. Цей метод має назву *сократичної бесіди* й заснований на «навідних роздумах». *Цей метод був праобразом психотерапевтичної бесіди.* Сам Сократ говорив про себе, що він є «акушером думки», оскільки допомагає «народити» людині правильну ідею, відшукати її в своїй душі.

- дотримувався думки, що душа і тіло – розрізненні: душа – це розум, вона божественна й безсмертна, а тіло – інструмент на службі своєї душі.

2. Теорія об'єктного ідеалізму Платона

Основні тези:

- Засновник Академії, яка проіснувала 915 років (386г. до н.е. – 529 р. н.е.) ;

- Праці Платона: 34 діалоги, «Апологія Сократа», 13 листів і 7 «несправжніх діалогів». Психологічні переконання більшою мірою відбиті в

трактаті «Держава», діалогах «Федон», «Закони». «Тімей», «Федр», «Бенкет», «Софіст», «Парменід», «Менон». «Філеб»;

▪ Світ ідей. Вважав, що істинне буття – це не матеріальний світ, а світ ідей – ідеальне, вічне, істинне буття. Платон доводить існування світу ідей таким чином: людський світ має свої образи речей у вигляді дійсно існуючих предметів матеріального світу. Проте, у розумі є такі поняття, які не мають опори, джерел із зовнішнього світу (наприклад, абстрактні поняття справедливості, чесноти, прекрасного і т. д.). *Вважає, що в основі поведінки людини лежить не наочна детермінація (дія речей матеріального світу), а етична, цільова, коли людина керується в своїй поведінці нормою, метою, ідеєю. Цей вид дії на людину називається телеологією.*

Основні характеристики ідей:

- ідеї безвідносні до людини, його мислення;
- ідеї вічні, незмінні;
- ідеї безтілесні, не виражаються в категоріях числа, простору і часу; протиставлені матеріальному світу;
- будучи безтілесними, ідеї чуттєво не сприймаються, але можуть бути досягнуті розумом;
- ідеї утворюють цілісну, ієрархічно побудовану систему, де нижчі ідеї підпорядковуються більш високим - «ідеї благо», «єдиній ідеї».

▪ Тіло і душа. Платон протиставляє створені богом смертні тіла і безсмертні душі. Причина полягає в тому, що тіло живої істоти створене з часток вогню, землі, води і повітря, запозичених в космосу, які необхідно йому повернути. Тому тіло має призначення бути тимчасовим вмістищем і притулком душі, її рабом (ідея тілесної локалізації душі). Душа – це посередник між світом ідей і матеріальним світом. Душа зберігає досвід тілесних перетворень і може страждати, покинувши тіло, тому людина має відхилятися від неморальних вчинків. Анамнезис – пригадування душою попереднього досвіду тілесних перетворень;

- Структура душі. Для кожної частини душі існує певне вмістище у тілі: розумна, раціональна частина - розум – в голові (круглою, за формою подібної до космосу), ірраціональна частина складається з двох складових: лютого, безжалісного духу, що знаходиться в грудях - це середня частина (серце) та жадаючої частини, що знаходиться нижче, в черевній порожнині (печінка). Процеси у ірраціональній частині хаотичні, а функція раціональної складової полягає в організації та управлінні цими процесами. Метафори для позначення структури душі: пастух, пес та отара овець, крилата упряжка з візницею, запряжена двома кіньми. *Душа з конфліктуючими складовими – це потім розвив психоаналітичний напрям;*

- Типологія особистості. Розробив типологію особистості, зважаючи на наявну (переважаючу) чесноту душі: розум – мудрість - мудрець, серце – буремний дух — воїн, поет, ремісник, печінка – стриманість – раб.

- Теорія пізнання. Вперше заговорив про пам'ять як про самостійний процес пізнання –«*відбиток персня на воску*» і вважав її одним із важливіших етапів пізнання навколишнього (*душа пригадує те, що з нею було у космічному житті і що вона забула. У діалозі «Менон» хлопчик-раб за допомогою Сократа не шляхом логічних операцій, а нібито пригадуванням вирішує геометричну задачу*);

- мислення Платон вважав активним процесом і вважав, що воно є діалогом душі з собою (*ототожнював мислення з внутрішньою мовою*).

3. Психологічні погляди Аристотеля

Основні тези:

- Праці. Обширна літературна спадщина Аристотеля, що дійшла до нас не повністю, відобразила коло інтересів ученого: логіка, гносеологія, онтологія, космологія, фізика, зоологія, економіка, політика, етика, педагогіка, риторика, естетика. Найбільш значущими для розуміння психологічних поглядів античного мислителя є його праці «Про душу»,

«Метафізика», «Про виникнення тварин», «Друга аналітика», «Про пам'ять», «Про сновидіння».

- На околиці Афіні Арістотель створив власну школу, названу Лікеєм (пізніше словом "ліцей" почали називати привілейовані учбові заклади). Це була крита галерея, де Арістотель, зазвичай прогулюючись, вів заняття. "Правильно думають ті, – говорив Арістотель своїм учням, – хто вважає, що душа, не може існувати без тіла і не є тілом".

- Арістотель створив новий підхід до вивчення і розуміння душі як предмету психологічного знання. Основним об'єктом дослідження душевних явищ у нього виступали не фізичні тіла і не безтілесні ідеї (як у Платона), а організм, як єдність тілесного і душевного (моністичне вчення). *Поняття "організм" передбачало його розгляд з точки зору і організації, і функціонування як включеної в систему взаємодії з середовищем, направленої на вирішення конкретних завдань життєдіяльності. Тіло - субстанція, душа - те, що визначає її життя і функціонування. "Якби око було живою істотою, його душею був би зір".*

- Свідомість. Хоча Арістотель не вживає слова свідомість, у визначенні вченого під свідомістю розуміються обумовлені відчуттям форми, які виникли унаслідок дії чуттєво сприйнятих якостей «зовнішнього» на органи людини.

- Оскільки душу безтілесна, вона не може бути розділена на частини. Арістотель розглядає різні **рівні здібностей організму** до діяльності, в яких втілюється і виявляється життя душі. Ці здібності відрізняються у представників живої природи.

- а) рослинна – володіє властивостями уподібнення, витягує з навколишньої природи поживні речовини, які спочатку є чужими по відношенню до неї, потім уподібнює їх відповідно до своєї природи;

- б) тваринна (що існує в тварин і людини) – володіє властивостями сприймати образи речей, переживати афекти та прагнення;

- в) розумна (властивою лише людині) – володіє здатністю мислити й формувати поняття.

Функції душі виступають як рівні її розвитку: слід за вегетативною (рослинною) функцією формується здатність відчувати, на її основі виникає і розвивається здатність мислити. Функції душі виступають як рівні її еволюції.

- Арістотель вперше заговорив про виховання і необхідності співвідношення педагогічних методів із рівнем психічного розвитку дитини. Він запропонував періодизацію, основою якої з'явилася виділена ним структура душі. Дитинство він розділив на три періоди: до 7 років, від 7 до 14 і від 14 до 21 року. Для кожного з цих періодів має бути розроблена певна система виховання. Наприклад, кажучи про дошкільний вік, Арістотель підкреслював, що в цей період найважливіше місце займає формування рослинної душі; тому для маленьких дітей таке значення має режим дня, правильне харчування, гігієна. Школярам необхідно розвивати і інші властивості, зокрема рухи (за допомогою гімнастичних вправ), відчуття, пам'ять, прагнення. Етичне виховання повинне ґрунтуватися на вправі в етичних вчинках.

- Аристотелем виокремлені основні передумови здійснення і компоненти акту сприйняття: об'єкт, що знаходиться поза людиною і органи чуття, що сприймають його; встановлення взаємодії між об'єктом і сприймаючою системою; проміжне середовище (світло для зору, повітря для слуху); здатність тіла відчувати (концентрація в органах чуття) та «загальне чутливе середовище»;

Ввів поняття «асоціація» - це основний момент взаємодії між новими відчуттями та старим досвідом (асоціації за подібністю, за протилежністю, за сміжністю).

В синтезуючому органі «загальному чутливому середовищі» відбуваються такі процеси – пам'ять, уявлення та уява, які є посередниками між перцепцією та мисленням.

Мислення – це процес, в якому зникає наочно-образний зміст, а залишається тільки узагальнене, значуще знання.

▪ Про емоції. Вважав, що джерела емоції – це зовнішні обставини. Афектами називав потяги та емоційно насичені стани гніву, ненависті, заздрості, радості та ін. Афект викликаний певною подією та примушує людину діяти мимовільно. Ввів поняття катарсису як очищення від афекту. Цей термін, запозичений у Гіппократа, означав лікування хвороби шляхом випускання зайвих соків. «Трагедія за допомогою співчуття та страху дозволяє досягти очищення афектів, або катарсису».

Підведення підсумків:

13. Розкрийте сутність теорії Сократа.
14. Визначте основні ідеї теорії Платона.
15. Схарактеризуйте психологічні погляди Аристотеля.
16. Визначте основні ідеї Аристотеля щодо виховання дітей.
17. Визначте, які біографічні факти вплинули на розвиток теорій Сократа, Платона, Аристотеля.

Завдання до практичного заняття:

1. Визначте внесок Сократа у розвиток психотерапії.
2. Надайте визначення поняттю «катарсис».
3. Визначте погляди Аристотеля щодо емоційно-чуттєвої сфери людини.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Порівняйте поняття свідомості у теорії Аристотеля з сучасними поглядами.

Список рекомендованої літератури:

Базова

3. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.

4. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

9. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
10. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
11. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
12. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: [Навч. посібник] / В.А. Романець.– К.: Либідь, 2006. – 916 с.
13. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Психологічна думка епохи еллінізму

Мета:

- оволодіти знаннями щодо уявлень про душу у період епохи еллінізму;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо теорій третього періоду Античної психології;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- сприяти формуванню пізнавального інтересу.

Завдання:

11. Визначити основні психологічні школи кініків.
12. Розглянути уявлення про гедонізм у поглядах Епікура.
13. Познайомитись та проаналізувати психологічні надбання школи стоїків.

План

1. Загальна характеристика періоду
2. Школа кініків
3. Епікур та його школа
4. Школа стоїків

1. Загальна характеристика періоду

Після походів царя Олександра Македонського (IV ст. до н.е.) виникла найбільша імперія стародавнього світу. Її наступний розпад відкрив новий період в історії давнього світу – елліністичний – з характерним для нього синтезом елементів культур Греції і країн Сходу.

Положення особистості в суспільстві докорінно змінилося. Вільний грек утрачав зв'язок з рідним містом, стабільним соціальним середовищем і потрапляв в умови непередбачуваних змін. З усе більшою гостротою він відчував несталість свого існування у світі, що змінився. Ці зрушення у реальному положенні й у самовідчутті особистості наклали відбиток на уявлення про душевне життя.

Віра в могутність розуму, у великі інтелектуальні досягнення колишньої епохи ставиться під сумнів. Виникає філософія *скептицизму*, що рекомендує взагалі утримуватись від суджень, які стосуються навколишнього світу, через їхню недоведеність, відносність, залежність від звичаїв тощо (Піррон, кінець IV ст. до н.е.). Така інтелектуальна настанова виходила з етичної мотивації. Передбачалося, що відмова від пошуків істини дозволить знайти душевний спокій, досягти стану, коли зникають будь-які хвилювання [2].

2. Школа кініків

Філософи школи кініків (циніків) виходили з того, що людина є самодостатньою, тобто має все необхідне для духовного життя в самому собі. Діоген Синопський вважав, що не кожна людина здатна зрозуміти себе і прийти до самого себе. Тому єдиний шлях до морального самовдосконалення – це путь до себе через обмеження кількості контактів та залежності від зовнішнього світу. Кініки, прагнучи до незалежності, говорили не стільки про самодостатність, скільки про негативний вплив оточуючого середовища, суспільства. Найкраще таке самовдосконалення починати з раннього дитинства, тому й повинні існувати спеціальні школи кініків для дітей (хоча навчання таке навчання можливе й у зрілому віці).

Шлях морального розвитку і навчання в школах кініків складався з *трьох ступенів*:

- *аскеза* (полягав у відмові від комфорту і благ, що дає суспільство. *Кініки ходили в старому одязі, у лахмітті, навіть у дощ і холод не визнавали теплих речей, небагато їли, не мали постійного житла, могли спати і під відкритим небом, не милися. Вони заперечували всі досягнення побутової культури, прагнучи до всепрощення. У такий спосіб переборювалася, на їхню думку, залежність від суспільства, що в обмін на комфорт жадало від людини зради себе);*
- *анадейкія* (людині вселяли думку ігнорувати знання, накопичені суспільством; неграмотність вважалася навіть достоїнством);

- **автаркія** (людину привчали не звертати уваги на суспільну думку, на похвалу й осудження. З цією метою була придумана спеціальна вправа, яка полягала в тому, що учень повинен був просити милостині у мармуровій **статуї**. **Успішною** вважалася така поведінка, коли він продовжував свої благання, незважаючи на кам'яне холодне мовчання статуї. Так само учнів привчали не звертати уваги на глузування, образи і погрози, якими супроводжувалася їхня поява в громадських місцях у рваному та брудному одязі).

Фактично кініки, прагнучи до незалежності, навчали не так самодостатності, скільки негативному ставленню до суспільства.

3. Епікур та його школа

Послідовників (або школу) **Епікура** (кінець IV ст. до н.е.) називали епікурейцями.

Основні тези:

- у центрі дослідницьких інтересів Епікура стояла проблема дослідження критеріїв етичного й аморального, на основі яких можна оцінювати поведінку людини;

- доводив, що не негативізм, але відчуження, відхід від суспільства, є найбільш етичним та правильним шляхом духовного саморозвитку і самовдосконалення;

- був послідовником Демокріта, але намагався модернізувати його вчення. Досліджуючи різницю між душею тварини і людини, Епікур виокремлює чотири частини душі, три з котрих існують як у тварини, так і у людини. Це **вогонь** (дає *тепло*), **пневма**, (дає можливість *руху*), **вітер**, (дає можливість *дихання*). Четверта частина - «**душа душі**», притаманна лише людині і пов'язана з психічними функціями душі — з почуттями, мисленням, моральністю. Таким чином, Епікур модернізував учення Демокріта, показавши якісні відзнаки душі людини від душі тварин;

- у його теорії пізнання були присутні вже всі етапи переробки знань (відчуття, мислення, пам'ять, уява), проте активно розділяв ідею Демокріта про «ейдоли», вважаючи, що саме відчуття і є основа всіх наших знань, у тому числі і найабстрактніших (був сенсуалістом);

- Епікур вважав, що єдиним джерелом і добра, і зла є сама людина, вона сама і головний суддя власних вчинків. Вважав, що не розум, а почуття скеровують поведінку людини (прагнення до здійснення того, то викликає почуття задоволення й уникнення тих об'єктів, які викликають відчуття незадоволення). Розум допомагає людині усвідомлювати і розрізняти свої бажання, емоції, мотиви своїх вчинків, допомагає людині зробити позитивні переживання не випадковими, але постійними фактами життя. *Одного разу на площі Риму до Сократа підійшов фізіономіст, подивився уважно на філософа і сказав: «Ось ти розповідаєш про хороші речі, але судячи з твого обличчя тобі притаманні самі низовинні пристрасті». Учні Сократа накинулись на фізіономіста, але Сократ їх зупинив і сказав: «Він правий. Від природи я повний усіляких дурних пристрастей, але я зумів ними оволодіти й не дозволю їм визначати мою поведінку». Ідея про те, що ми несемо відповідальність за свої мотиви та вчинки, усвідомлюючи їх [1].*

- Основною проблемою людського життя Епікур вважає подолання страху, страждань, найголовніший з яких — це страх перед смертю, існуванням після смерті. Вважав, що не страх перед покаранням, муками після смерті, а власний розум, воля повинні утримувати людину від поганих вчинків. Страх не може привести до моральності, оскільки в його основі лежить страждання. Страх, у тому числі страх перед вчителями, правителями, так само як і перед богами, гальмує розвиток людини. Аналізуючи причину страху смерті, висловлював думку про те, що це не страх перед покаранням, а страх перед невизначеністю, невідомістю. Таким чином, розум не лише робить стійкішими наші позитивні емоції, але є і причиною негативних (заклав передумови когнитивної теорії емоцій).

- Недоліки: були відсутні чіткі критерії добра і зла, етичної і неетичної поведінки.

Римський психолог **Лукрецій Кар** (ок. 99 — 55 рр. до н. е.), послідовник Епікура, також говорив про функціональну відмінність різних частин душі, підкреслюючи, що роль тієї частини душі, яка є лише у людини, полягає в мисленні, у тому числі і у виробленні етичних понять. Лукрецій дає назву цієї четвертої частини, «душі душі», називаючи її *Дух*. Починаючи саме з того часу, в психології з'являється два терміни, що мають декілька різних вміст — душа, як символ психіки, і дух — як символ найбільш високих, ідеальних прагнень людини, у тому числі моральних, естетичних і етичних переживань і понять.

4. Школа стоїків

Ця школа розробляла найбільш прийнятну для більшості людей етичну концепцію і поступово придбала широке розповсюдження. Зародилася в Древній Греції. Закладали основи стоїчної етики декласовані люди — колишній борець Зенон (336 — 264 рр. до н. е.), відпущений на свободу раб Хрізіпп (281 — 208 рр. до н. е.). Свої бесіди вони вели, прогулюючись по зовнішній колонаді грецьких храмів — стої. Звідси і назва цієї школи — стоїки, що з часом стало позначати твердість духу і постійність. До цієї школи належали Сенека, Катон Молодший, Цицерон, Брут та ін.

- Одним із головних питань концепції стоїків є питання свободи духу. Людина не може бути абсолютно вільною, оскільки вона живе по законам цього світу (*В. Шекспір «весь світ — театр»*). Людина є лише актором у тій п'єсі, яку їй надала доля. При цьому вона не може вибрати ні п'єси, в котру вона попала, ні своєї ролі. Вона може лише з гідністю грати роль. Отже, у людини є дві форми свободи — зовнішня і внутрішня. Зовнішня свобода — тобто вибір п'єси і ролі — не доступна людині, але внутрішня свобода — тобто спосіб гри, виконання цієї ролі — цілком у його волі. Розуміння своєї ролі і свого призначення в житті дає людині

відчуття свободи. Про внутрішню свободу, свободу самопізнання і творчості, яка допомагає здолати найважчі обставини, писав і засновник логотерапії В. Франкл.

- Свобода духу, на думку стоїків, виявляється не лише в раціональній оцінці себе і своєї долі, але і в можливості піти з цього життя, якщо вона тебе не влаштовує.

- Єдиним обмеженням свободи і етичного самоудосконалення людини є афекти, які порушують спокійний хід життя. Оволодіння собою, знаходження спокою, що не порушується жодними життєвими хвилюваннями, є ознака найвищого психічного здоров'я. Тому важливо з дитинства навчати людей вправам, що допомагають боротьбі з афектами.

Стоїками була розроблена теорія афектів і способи боротьби з ними. Вони відкрили, що афекти пов'язані з тілесними змінами (почуття тілесні) і довели, що першою стадією розвитку афекту є соматичні зміни. Тілесні рухи відіграють значну роль, підсилюючи афект. У процесі боротьби з афектом не можна давати афекту зовнішнє вираження, оскільки тоді з ним важче боротися (почуття поглине людину). Головний рецепт – не дозволити почуттю поглинути людину, тому перш ніж почати діяти під впливом почуттів – треба порахувати до 10, за цей час людина зрозуміє і не буде робити того, чого не хоче [1] .

Завдання до практичного заняття:

1. Визначте перспективні та руйнівні аспекти поглядів кініків.
2. Надайте визначення поняттю «афект».
3. Схарактеризуйте прогресивні погляди школи стоїків. Порівняйте з сучасними поглядами на запропоновані проблеми.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Визначте, які біографічні факти вплинули на розвиток теорій Епікура.

Список рекомендованої літератури:

Базова

5. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.
6. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

- 14.Гальперин П.Я. Лекции по психологии: учебное пособие / П.Я.Гальперин. – 3-е изд. – М.:КДУ, 2007. – 400 с.
15. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
16. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
17. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
18. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: [Навч. посібник] / В.А. Романець.– К.: Либідь, 2006. – 916 с.
19. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Розвиток арабської психології

Мета:

- оволодіти знаннями щодо еволюції психологічних понять у середньовічній філософії та науці;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних теорій періоду Середньовіччя;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

14. Схарактеризувати загальну характеристику арабської психології.
15. Визначити основні психологічні ідеї Авіценни.
16. Розглянути уявлення про душу в теорії Ібн-Рушда.
17. Познайомитись та проаналізувати теорію Альгазени.

План

1. Загальна характеристика арабської психології.
2. Ібн-Сіна як лікар та психолофізіолог.
3. Психологічні погляди Ібн-Рушда.
4. Дослідження зору Альгазеною.

1. Загальна характеристика арабської психології

Старогрецька цивілізація руйнувалася, частина знань втрачалася.

У VIII- XII вв. – центр філософського мислення переміщується на Схід.

Причини арабського «прориву» наступні:

- 1). Утворення нової політичної формації - феодалізму – на Сході відбувалося раніше, ніж на Заході (Арабський Халіфат), що є більш перспективним строем, ніж рабовласницький строй.

2). Єдність державної арабської мови полегшувала переклади античних праць. Географічне положення дозволяло арабам використовувати досягнення науки не лише Азії, але і Європи, Індії, Китаю. У країни арабського халіфату стікалася наукова література зі всього цивілізованого світу. Є відомості, що під час правління династії Аббасидів (XVIII-XVII вв.) до Багдаду прибували каравани, нав'ючені книгами на всіх відомих мовах.

3). Наукові передумови. Опора на досить вагомні здобутки античної культури еллінів (Демокріта, Геракліта, Арістотеля, Епікура, Платона і ін.) Власні досягнення: розквіт системи прикладних наук, у тому числі медицини, фізики, геометрії, астрономії, математики, алхімії, стимулювали появу видатних мислителів і експериментаторів. Особливу увагу приділяли медицині і вважали, що вивчення психіки повинно засновуватись не лише на філософії, але й на даних природничих наук, перш за все медицини.

2. Ібн-Сіна як лікар та психолофізіолог.

Ібн-Сіна (Авіценна) (980-1037). Лікар, дослідник природи, філософ, енциклопедист. Ібн-Синою написано 479 робіт, але до нас дійшло лише 240. Його знаменита праця - «Канон лікарської науки».

Основні тези:

- У своїх філософських роботах Ібн-Сіна розробляв вчення, яке отримало назву «теорія двох істин», де обґрунтовувалось існування двох незалежно існуючих істин (які існують як дві паралельні прямі) – це істина знання та істина віри. Відповідно до цього формується два учення про душу – релігійно-філософське та природничо-наукове.

- Був одним із перших дослідників вікової психофізіології (вивчав зв'язок між фізичним розвитком організму і його психологічними особливостями на різних вікових етапах). Йому належить цікава вікова періодизація розвитку людини, яка складається з 4 основних періодів:

- **Вік "зростання" ("юність")**, що включає дитинство, підлітковий вік, період отроцтва і статевого дозрівання, юнацтво. Він охоплює період від народження людини до 30 років.
- **Вік "зупинки зростання" ("молодість")** - від 30 до 40 років.
- **Вік "зниження при збереженні частини сил" ("зрілості")** - від 40 до 60 років.
- **Вік "занепаду при ослабінні сил" ("старість")** - від 60 років до кінця життя.

▪ Вважав, що можна регулювати внутрішні психічні стани людини шляхом впливу на її зовнішню поведінку. Розглядав афекти як сили, що оживляють внутрішнє життя людини, виконують регуляторну функцію, визначають дії і вчинки людини. Так, в процесі виховання, змінюючи чуттєву сферу дитини, дорослі забезпечують цілеспрямовану дію на динаміку фізіологічних процесів у його організмі, формуючи таким чином його натуру.

У вивченні афектів Ібн Сіна використовував метод експерименту. Згідно відомостям, що дійшли до нас, він визначив душевну причину тілесного виснаження хлопця по пульсу. По суті, це був перший в історії психології випадок психодіагностики, що передбачив асоціативний експеримент, детектор брехні і інші прийоми вивчення емоційного стану за показниками вегетативної сфери.

Ібн Сіна провів ще один цікаве дослідження: двом баранам давали рівну по кількості і якості їжу, але одного тримали в нормальних умовах, а іншого - в безпосередній близькості від вовка, що знаходився на прив'язі. Не дивлячись на однакову їжу, другий баран незабаром загинув. Так був виявлений і описаний процес впливу емоцій на соматичний стан, що стало початком виникнення вчення про психофізіологічні особливості емоційних станів.

- Робить висновок про те, що джерелом психіки людини є мозок. Спостереження за порушеннями, викликаними пораненнями мозку, дозволили дати точніше визначення його зв'язку з процесами відчуття і мислення. У "Каноні" Ібн Сіна говорить про локалізацію різних душевних сил (здібностей душі) в різних частинах мозку: відчуття, сприйняття, уява, пам'ять пов'язані з переднім шлуночком мозку, рухові здібності - із заднім, мислення - з середнім.

На цій підставі був зроблений висновок про те, що духовні сили не існують самі по собі, а потребують конкретного тілесного органу.

3. Психологічні погляди Ібн-Рушда.

Ібн-Рушд (Аверроес) – 1126-1198. Сучасники говорили, що Арістотель пояснив природу, а Аверроес – Арістотеля.

Основні тези:

- Заперечував безсмертя індивідуальної душі, тому його вчення жорстоко переслідувалося як мусульманською, так і християнською вірами.

- Він по-своєму прокоментував вчення Аристотеля, підкресливши поділ душі і розуму. Під душею розумілись функції, які є невіддільними від організму (насамперед - чутливість). Вони необхідні для діяльності розуму, нерозривно пов'язані з тілом, але і зникають разом із ним. Розум є божественним, входить в індивідуальну душу, як сонце посиляє промені органам зору. Після смерті індивідуальної душі, «сліди», залишені божественним розумом відокремлюються й продовжують існувати як момент універсального розуму, властивого всьому людському роду.

- Вважав, що божественний Розум лише ініціює в людині Рух, появу думки. Це передбачало рівність людей за інтелектуальними здібностями. Вроджена здібність людей до мислення притаманна кожній людині, але вона потенційна. Для їх актуалізації, усвідомлення необхідні певні умови – пізнавальна мотивація, зовнішні враження, гарні вчителі.

- Вивчав особливості зору (довів, що частиною зору, яка відчуває, є не кришталік, а сітчаста оболонка).

4. Дослідження зору Альгазеною.

Ібн-аль-Хайсам (Альгазена) - 965-1039. Видатний дослідник природи середньовіччя відомий не лише як коментатор учень Арістотеля, Евкліда, Галена, але і конкретною розробкою одного з механізмів психічного життя – зорового відчуття (бінокулярний зір, змішення кольорів, контраст).

- У кожному зоровому акті він розрізняв, з одного боку, безпосередній афект відображення зовнішнього впливу, а іншого боку – роботу розуму, що приєднується до цього ефекту, завдяки якому встановлюється подібність і розходження видимих об'єктів.

- Зазначав, що для повного сприйняття об'єктів необхідний рух очей – переміщення зорових вісей.

- Проаналізував залежність зорового сприйняття від його тривалості. Помітив, що при короткочасному пред'явленні можуть бути правильно сприйняті лише знайомі об'єкти, зробив висновок: умовою виникнення зорового образу є не тільки безпосередні впливи світлових подразників, але й сліди колишніх вражень, що зберігаються в нервовій системі.

Підведення підсумків:

18. Схарактеризуйте основні передумови «прориву» арабської психології.
19. Розкрийте сутність теорії Авіцінни.
20. Визначте основні ідеї теорії Аввероеса.
21. Схарактеризуйте психологічні погляди Альгазени.
22. Визначте основні ідеї Ібн Сіни щодо психофізіологічного розвитку.
23. Визначте внесок Авіцінни у розвиток експериментальної психології. .

Завдання до практичного заняття:

1. Надати письмово відповідь на запитання: «Розгляд яких нових проблем з'явився у період Середньовіччя в арабській психології».
2. Надати трактування поняттю бінокулярний зір. Визначити внесок Альгазени у розвиток уявлень про роботу зорового аналізатора.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Зробити проект на одну з запропонованих тем:

1. Причини розквіту аристотелізму на арабському Сході.
2. Східний перипатетизм як філософсько-психологічне учення.
3. Аль Фарабі як "другий Арістотель" - життя і творчість.
4. Біографія і психологічна спадщина Ібн Сіні.
5. Ібн Рушд як основоположник аверроїзму.
6. Внесок у розвиток психологічного знання Ібн-аль-Хайсама.

Список рекомендованої літератури:

Базова

7. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.
8. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

20. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
21. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
22. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.

23. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: [Навч. посібник] / В.А. Романець.– К.: Либідь, 2006. – 916 с.
24. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Розвиток психології у період пізнього Середньовіччя (Ф.Аквінський, Р. Бекон, В. Оккам).

Мета:

- оволодіти знаннями щодо еволюції психологічних понять у середньовічній філософії та науці;
- сформуванати у студентів комплекс знань щодо основних теорій періоду Середньовіччя;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

- 18.Надайте характеристику психологічній науці у період пізнього Середньовіччя.
19. Визначити основні психологічні ідеї Х. Аквінського.
- 20.Розглянути уявлення про науку в теорії Р.Бекона.
- 21.Познайомитись та проаналізувати теорію В. Оккама.

План

1. Психологічні погляди Х.Аквінського.
2. Р. Бекон як засновник дослідної науки.
3. «Лезо» В. Оккама.

В епоху середньовіччя в розумовому житті Європи запанувала схоластика (від грецького «схоластикос» - шкільний, учений). Цей особливий тип філософствування («шкільна філософія»), що панував з XI по XVI ст., зводився до раціонального, що використовує логічні прийоми обґрунтування християнського віровчення.

У схоластиці мали місце різні течії, загальною ж була настанова *коментування текстів*.

1. Психологічні погляди Х.Аквінського.

Хома Аквінський (1225-1274). Вчення Х. Аквінського пізніше було канонізовано в папській енциклопедії (1879) як істинно католицька філософія (і психологія) і одержало назву *томізму*.

Основні тези:

- Відстоював єдину істину – релігійну (на відміну від концепцій Аристотеля, Ібн Сіні та Аввероеса), «що приходить зверху». Вважав, що розум повинен служити їй так само, як і релігійні почуття. Йому та його прихильникам вдалось розправитись з аввероїстами в Паризькому університеті.

- Виступав проти тези Ібн Рушда про відділення душі від розуму. Доводив, що мислення – головна властивість душі, без нього душа не існує, тому неможливо говорити про смерть душі і безсмертя розуму. Таким чином, він відстоював ідею вічності душі й неможливості обґрунтувати всі закони психічного життя без опору на теологію.

- Душа визначається Аквінським як єдина субстанція - первинна і не залежить від людини. Форми душевного життя розміщуються у вигляді своєрідних сходів у ступінчастому ряду: кожне явище має своє місце і між ними позначені чіткі грані: рослинна, тваринна, людська. Усередині кожної з них ієрархічно розташовуються здібності і їх продукти: відчуття, уява, здатність думки, здатність пам'яті.

- Поняття інтроспекції, яке зародилось у Плотіна, в працях Х.Аквінського має такий алгоритм, який є важливим джерелом релігійного самозаглиблення: акт пізнання (образ об'єкта) – усвідомлює, що нею зроблений цей акт – знову вертається до себе, пізнаючи вже саму себе, як унікальну сутність.

- Слід за Аристотелем, розглядав сенсуалізм як головний шлях пізнання. Для відчуття потрібно тіло, органи чуття. Розум не може нормально працювати без образів навколишнього, тому тілесний розлад веде до розладу розумового. Ці образи пов'язані з зовнішнім світом, усвідомлюються,

актуалізуються за допомогою спеціальної операції свідомості, яка отримала назву інтенції – спрямованості свідомості і волі на будь-який предмет.

- Х. Аквінського ще називають Аристотеля з тонзурою (тонзура – це виголене місце на верхівці – знак приналежності до католицького духівництва).

2. Р. Бекон як засновник дослідної науки.

Роджер Бекон (1214-1292) Англійський філософ і дослідник природи. Освіту здобув в Оксфордському університеті, де згодом викладав, а потім був усунений від педагогічної діяльності.

- Головною умовою побудови нової наукової системи Р.Бекон вважав подолання схоластичних забобонів. Науки, на думку Бекона, приносять людям користь, а не безплідні розмірковування. Після нього схоластика в науці про душу зникає.

- Метою всіх наук Р.Бекон вважав збільшення влади людини над природою. Його метод, направлений проти схоластики, полягає у формулі: «досвід – експеримент – математика» як інструменти якісно-кількісного аналізу досліджуваних чинників. Йому належить теза: «Знання – сила», що підкреслює безмежність здібностей і можливостей розуму людини.

3. «Лезо» В. Оккама.

Вільям Оккам (1285-1349). Англійський філософ, церковно-політичний діяч, представник номіналізму. Вчився і викладав в Оксфорді. Виступаючи проти Папи, відстоював принцип євангельської бідності, чим передбачив ідеї Реформації. Після звинувачення в ересі був засуджений і заточений на чотири роки до Авіньон, звідки врятувався втечею.

До видатних наукових досягнень ученого, в першу чергу, відносять його «бритву» або «Лезо Оккама» - методологічний принцип економії і оптимальності мислення, відповідно до якого «не слід множити сутності без потреби», або «Даремно робити за допомогою багато чого те, що можна зробити за допомогою меншого». Інакше кажучи, не потрібно удаватися до пояснення яких-небудь явищ багатьма силами і засобами, коли можна

обійтися їх меншим числом. (навіщо приписувати тварині вищі психічні здібності, якщо його поведінку можна пояснити механізмами нижчого рівня).

В. Оккам виділяє два види пізнання: інтуїтивне (дослідне) і абстрактне. Інтуїтивне пізнання первинне, «перевершує» абстрактне і включає чуттєвість (зовнішнє сприйняття) і самоспостереження (інтроспективну). Пізнання об'єктивного світу починається з досвіду і йде через відчуття.

Оккам підкреслював, що кожен предмет є «ім'я». Але «ім'я» відноситься до багатьох явищ, завдяки чому з'явилася і стала можливою мова як продукт співвідношення людини з наочним світом. Тому Оккам не погоджується із затвердження Старого завіту – «спочатку було слово», заявляючи, що спочатку був наочний світ, потім – узагальнення, після всього з'явилася мова. Мова визначається їм як рух думки, а слово – знак, засіб спілкування, досвіду.

Підведення підсумків:

24. Схарактеризуйте основні передумови «прориву» арабської психології.
25. Розкрийте сутність теорії Авіцінни.
26. Визначте основні ідеї теорії Аввероеса.
27. Схарактеризуйте психологічні погляди Альгазени.
28. Визначте основні ідеї Ібн Сіні щодо психофізіологічного розвитку.
29. Визначте внесок Авіценни у розвиток експериментальної психології. .

Завдання до практичного заняття:

1. Порівняти погляди Аристотеля, Ібн Рушда та Х. Аквінського. Зробити порівняльну таблицю.
2. Основні психологічні ідеї Августина Аврелія.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Зробити проект на одну з запропонованих тем:

7. Розвиток наукового пізнання в середні віки: основні напрями і ідеї.

8. Загальна характеристика філософсько-психологічної думки Середньовіччя.
9. Хома Аквінський: життя і учіння.
10. Вільям Оккам і його ідеї.
11. П'єр Абеляр як дослідник життєвого шляху людини.
12. Роджер Бекон як засновник дослідної науки.

Список рекомендованої літератури:

Базова

9. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова. – 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009. – 232с.
10. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С. Корольчук, П.П. Криворучко. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2010. – 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

25. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
26. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
27. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.

28. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: [Навч. посібник] / В.А. Романець.– К.: Либідь, 2006. – 916 с.
29. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Психологічна думка епохи Відродження

Мета:

- оволодіти знаннями щодо еволюції психологічних понять у період епохи Відродження;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних теорій окресленого періоду;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

22. Схарактеризувати загальну характеристику психологічної науки епохи Відродження.
23. Визначити основні психологічні ідеї Хуана Луїса Вівеса.
24. Розглянути уявлення про здібності у вчення Хуана Уарте.
25. Висвітлити з психологічними поглядами Бернардіно Телезіо.
26. Познайомитись з теорією та проаналізувати внесок Нікколо Макіавеллі у розвиток психологічного знання.

План

1. Загальна характеристика епохи Відродження
2. Погляди Хуана Луїса Вівеса
3. Хуан Уарте та його вчення про здібності
4. Психологічні погляди Бернардіно Телезіо
5. Внесок Нікколо Макіавеллі у розвиток психологічного знання

1. Загальна характеристика епохи Відродження

Епоха Ренесансу – Відродження (термін ввів в XVI столітті Джорджо Вазарі) – період культурного та ідейного розвитку країн Західної і Центральної Європи, перехідний від середньовічної культури до культури Нового часу. Виникнення машинного виробництва, вдосконалення знарядь і розподіл мануфактурної праці, поширення книгодрукування, географічні відкриття – все це змінило уявлення людини про світ і про саме собі. У гуманістичному світогляді людей затверджується життєрадісне вільнодумство. У науках панує інтерес до можливостей людини. А в етичних концепціях обґрунтовується його право на щастя (в університетах того часу студенти просили викладачів: «Розкажіть про душу»).

Проблеми, що виникли в епоху Відродження, дещо повторювали старі проблеми, що в свій час виникали в античній науці. Однак цей період (XV-XVII ст.) характеризується не достатньо активним вивченням проблем психіки. Найбільш значущі відкриття були зроблені в астрономії, математиці фізиці, філософії та суспільних науках.

2. Погляди Хуана Луїса Вівеса

Хуан Луїс Вівес (1492-1540). Відомий іспанський гуманіст, педагог. Виступаючи проти схоластики і бачивши основу пізнання в безпосередньому спостереженні і експерименті, багато в чому передбачив метод Френсиса Бекона. Вважав, що операціонально-логічні способи індуктивного методу є основою побудови наукового знання. Вівес проклав нові дороги в психології і педагогіці, вважаючи головним завданням визначення не суть душі («що є душа?»), а індуктивне дослідження її проявів. Так, в знаменитій книзі «Про душу і життя» (1538) він доводив, що людська природа пізнається не з книг, а шляхом спостереження і досвіду, що дозволяють правильно організувати процес виховання. Не абстрактна «суть» душі, а її реальні прояви мають бути головним предметом наукового аналізу.

У основі його психолого-педагогічної концепції лежить принцип сенсуалізму і погляд на асоціацію як чинник поступового формування особистості. Вівес підкреслює, що знання має сенс лише тоді, коли воно застосовується. Відповідно ним намічаються дороги удосконалення пам'яті, прийоми відтворення, правила мнемоніки. Описово-емпіричний підхід (замість традиційного схоластично-умоглядного) характерний і для його трактування емоційних і розумових процесів.

3. Хуан Уарте та його вчення про здібності

Послідовник Вівеса, лікар Хуан Уарте (1530-1592), вимагав застосовувати в пізнанні індуктивний метод, викладений їм в книзі «Дослідження здібностей до наук». Це була перша в історії психології робота, в якій ставилося завдання вивчити індивідуальні відмінності між людьми з метою визначення їх придатності до конкретних професій. У своєму дослідженні він ставив чотири питання:

- якими якостями володіє людина, що робить її здібною до однієї науки і не здібною до іншої;
- які види здібностей спостерігаються в людському роду;
- які мистецтва і науки відповідають кожній здібності;
- за якими ознаками можна визнати відповідне дарування.

Основні здібності, за Х.Уартом – це уява (фантазія), пам'ять та інтелект (вперше це слово вжили у XIV ст.). Кожна з цих здібностей пояснювалась певним темпераментом мозку, тобто пропорцією, в якій змішані в нім головні соки. Відповідно до цього вчений аналізував різні науки та види мистецтва, де могли б використовуватись ці здібності. У подальшому намагався проаналізувати діяльність полководця, лікаря, юриста, теолога й ін. вважав, що особливо важливо встановити зовнішні ознаки, які могли б допомогти виявити ті чи інші якості мозку, що визначають характер дарування. Крім того, мріяв про організацію професійного відбору в державному масштабі. «Для того, щоб ніхто не помилявся у виборі тієї професії, яка більш всього

підходить до його природного дарування, государеві слід було б виділити уповноважених людей великого розуму і знання, які відкрили б у кожного його дарування ще в ніжному віці; вони тоді змусили б його обов'язково вивчати ту галузь знання, яка йому підходить».

4. Психологічні погляди Бернардіно Телезіо

Бернардіно Телезіо (1509-1588). Учення Б.Телезіо відносять до натуфілософських систем епохи Ренесансу. Заснував поблизу Неаполя природночно-наукове суспільство. У коло наукових інтересів Б. Телезіо входило вивчення про рушійні сили розвитку. Вважав, що боротьба протилежних сил є рушійною силою будь-якого розвитку.

Крім того, вважав, що збереження досягнутого стану є головною метою природи. Таким чином, можна стверджувати, що ідея гомеостазу вперше з'явилась у працях Телезіо. Закону самозбереження підкорюється й розвиток психіки, а розум та емоції регулюють цей процес. При цьому позитивні емоції спричиняють силу душі, а негативні емоції заважають її самозбереженню. Розум оцінює цю ситуацію й сприяє успішній адаптації.

5. Внесок Нікколо Макіавеллі у розвиток психологічного знання

Нікколо Макіавеллі (1469-1527) видатний італійський діяч, філософ та історик. Основними працями Н. Макіавеллі є «Роздуми про першу декаду Тита Левія» (1520) й «Государ» (1532), де він обґрунтовував власну концепцію управління людьми. Його праці особливо цікаві у рамках таких напрямів як «Соціальна психологія», «Психологія управління», «Політична психологія» та ін.

У своїх працях приділяв увагу аналізу процесу завоювання та утримання влади у державі. Вважається, що Макіавеллі належить перша спроба соціально-політичного аналізу низки держав, що призвело до виявлення певних закономірностей державного устрою.

Макіавеллі вважав, що такі почуття як дружба, любов, благородство, відданість можна продавати та купувати як будь-які інші речі. Людина,

особливо правитель, повинен знати, що більшість людей цінують майно, гроші, багатство й поважають, перш за все, силу, яка навіює страх.

Якщо государ бажає тримати у покорі підданих він не повинен реагувати на звинувачення у жорстокості. Здійснивши декілька розправ правитель проявляє більше милосердя, ніж ті, хто потурає вимогам людей, оскільки це, на думку Макіавеллі, спричинює безпорядок, грабіж та вбивства. Тому такий хаос зумовлює численні страждання, на відміну від локальних розправ над певними особистостями.

У психології також введено термін «макіавеллізм», що означає прагнення людини маніпулювати іншими задля власної вигоди. У психології поняття «макіавеллізм» почали застосовувати американські психологи Р. Крісті і Ф.Гейз, що розробили спеціальну «Шкалу макіавеллізму».

Сенс поняття полягає в трьох ключових психологічних складових (чинниках):

1. Поведінка. Використання маніпулятивної техніки в процесі міжособистісної взаємодії. Важливо відзначити, що макіавелліст маніпулює завжди усвідомлено з метою досягнення вигоди для себе, застосовуючи витончену техніку лестоштів, обману, підкупу та ін.
2. Відношення. Цинічне відношення до інших людей як до слабких і залежних від соціального тиску. Макіавеллісти відносяться до інших людей з підозрінням, емоційно відчужено, орієнтуючись не на партнера, а на свою вигоду, якою вони можуть отримати через нього. Тобто в процесі маніпуляції партнер по взаємодії виступає для макіавелліста не більше ніж інструмент, завдяки якому можна досягти бажаного результату.
3. Ігнорування соціальної моралі, коли вона заважає досягти бажаного результату.

Основоположником вивчення проблеми макіавеллізму у вітчизняній психології слід рахувати В.В. Знакова. На його думку, макіавелліст — це

«суб'єкт, який маніпулює іншими на основі кредо, певних життєвих принципів, які служать йому виправданням маніпулятивної поведінки». Знаків перший перевів і апробовував найбільш поширену методику діагностики макіавеллізму MACH IV.

Підведення підсумків:

30. Схарактеризуйте особливості розвитку психології у період Відродження.
31. Розкрийте сутність теорії Х. Вівеса.
32. Визначте основні ідеї теорії Х. Уарте.
33. Схарактеризуйте психологічні погляди Б. Телезіо.
34. Визначте внесок Х. Уарте у розвиток диференційної психології. .

Завдання до практичного заняття:

1. Я.А. Коменський - видатний педагог і психолог епохи Відродження.
2. Психологічні ідеї Леонардо да Вінчі.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Зробити проект на одну з запропонованих тем:

1. Характеристика основних особливостей епохи Відродження.
2. Гуманістичні ідеї про людину епохи Відродження.
3. Психологічні ідеї в педагогічних творах епохи Відродження.
4. Філософські і психологічні ідеї Бернардіно Телезіо.
5. Життя і творчість П'єтро Помпонацци.

Список рекомендованої літератури:

Базова

11. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова. – 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009. – 232с.

12. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.: Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.:ил. – (Серия «Мастера психологии»).
2. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
3. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
4. Марцинковская Т.Д., Юркевич А.В. История психологии: Учебник для вузов / Т.Д. Марцинковская, А.В. Юркевич. – Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 521 с. – (Gaudeamus).
5. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
6. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: [Навч. посібник] / В.А. Романець.– К.: Либідь, 2006. – 916 с.
7. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XX века / М.Г. Ярошевский. - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Розвиток психологічної науки в Новий час.

Перші теорії Нового часу: Ф.Бекон, Р. Декарт.

Мета:

- оволодіти знаннями щодо еволюції психологічних понять у період Нового часу;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних теорій окресленого періоду;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

27. Надати загальну характеристику психологічної науки Нового часу.
28. Надати характеристику емпіризму та раціоналізму як напрямам в історії розвитку психології.
29. Визначити основні психологічні ідеї Ф. Бекона.
30. Висвітлити психологічні погляди Р. Декарта.

План

- 1. Загальна характеристика психологічної думки Нового часу**
- 2. Ф. Бекон – засновник емпіризму в психології**
- 3. Внесок Р. Декарта у розвиток психології**

1. Загальна характеристика психологічної думки Нового часу

1. Нові підходи до побудови науки в XV-XVI ст., що базувалися на прагненні до раціональності і доведенні теоретичних положень сприяли зародженню нового етапу у розвитку психології;
2. Особливо важливою для філософії Нового часу була проблема методологічного обґрунтування науки. Вчені обстоюють незалежний

характер наукового пізнання, необхідність пояснення явищ природи, виходячи з неї самої. Важливим досягненням на цьому шляху стає розуміння об'єктивності природних процесів, вироблення самого поняття об'єктивного закону природи, пізнання якого оголошується метою природничої науки. Великого значення набуває проблема вірогідності знання і методів її досягнення [3].

3. Психологія все ще була тісно пов'язана з філософією, оскільки природничі науки ще не давали підґрунтя для пояснення природи психічного (не достатньо сильною була наукова база);
4. У філософії та теорії пізнання намічаються 2 напрями: емпіричний та раціоналістичний.

Емпіризм:	Раціоналізм:
<ul style="list-style-type: none"> - джерело всіх знань – досвід людини; - загальні поняття мають дослідне походження (Ф.Бекон, Т.Гоббс, Дж.Локк); - провідний науковий метод – індукція (від часткового до загального). 	<ul style="list-style-type: none"> - знання є вродженими; - загальні поняття виводяться з самого розуму і природжених інтелектуальних здібностей (Р.Декарт, Г.Лейбніц, Б.Спіноза); - провідний науковий метод – дедукція (від загального до часткового).

5. Період розквіту механіки (фізика І. Ньютона) обумовив і своєрідний підхід до розуміння людського тіла (організм як машина, яка функціонує за певними законами фізики);
6. У психології на перший план виходить вивчення проблеми пізнання (це пов'язано з прагненням довести можливості людини в осягненні істини на основі знання, а не віри);
7. Пізнання базується на основі відчуттів (сенсуалізм) або на основі мислення (раціоналізм).
8. Відкриття першої в історії психології теорії рефлексів.
9. Концепція Готфріда Лейбніца («душі-монади») доводила, що в психіці є не тільки область свідомості, але й область несвідомого.

2. Ф. Бекон – засновник емпіризму в психології

Ф. Бекон (1561-1626) – англійський психолог, філософ та видатний політичний діяч.

Біографічні відомості:

Народився Френсіс Бекон 22 січня 1561 р. у Лондоні в батьківській резиденції Йорк-хаус, розташований поблизу королівського палацу. Батько – Ніколас Бекон – крупний чиновник при дворі Єлизавети I. Дядько – лорд Берлі – радник королеви.

У 13 років Ф. Бекон і його старший брат Ентоні відправились вчитись у Кембрідж, у Трініті-коледж. Френсісу там не сподобалось: схоластика, культ Аристотеля (з яким Бекон буде сперечатись усе життя). Через 1 рік батько забрав братів із коледжу через епідемію чуми і влаштував 15-річного Ф.Бекона у склад англійського посольства у Франції.

Коли Бекону було 18 років помер його батько. Заповіт батько не встиг зробити, тому маєток дістався брату, а матеріальне становище й кар'єра Френсіса похитнулись. Саме тому Бекон вирішив отримати юридичну освіту і згодом очолював колегію бари'стерів (*так називають адвокатів у Англії, від англ. bar – бар'єр*) – найвищої категорії адвокатів, що ведуть справи.

У 23 роки став членом Палати общин (графство Дорсет) і регулярно засідав у парламенті. Одного разу він написав Єлизаветі листа, де виклав свої міркування з приводу зовнішньої політики та релігії. За це королева спеціально для Френсіса Бекона ввела нову посаду – екстраординарного радника. *Ф. Бекон завжди міг знайти важелі впливу на королеву та посадових осіб. Наприклад, він писав: «Завжди моїми намірами було на будь-якій скромній посаді, яку б я міг виконувати, служити її величності, не як людина, народжена під знаком Сонця, яка любить честь, або під знаком Юпітера, яка любить діловитість, (...), але як людина, народжена під владою найпрекраснішого монарха, котрий заслуговує присвячення йому всіх людських здібностей.* Ф.Бекон постійно прагнув отримати владу та визнання, для того, щоб реалізовувати власні ідеї щодо реформування науки: *«Я прагну*

до необмеженої влади у науці, я хочу вигнати усіх, хто їй шкодить: бовтунів, сліпих шанувальників старих традицій і т.д. Якщо мені не вдасться зміцнити своє положення, я продав своє майно, буду жити на свій скромний дохід, зариюсь у книги і відкладу будь-яку надію на положення у суспільстві».

Бібліографи Ф. Бекона вказують на те, що філософ захоплювався театром. Навіть був співавтором та виконавцем однієї п'єси «Біди короля Артура». Цікавим фактом біографії є те, що низка дослідників вважає, що Френсіс Бекон – один із головних претендентів на авторство шекспірівських п'єс.

У 36 років Бекон закохався у 20-річну вдову Елізабет Хаттон, яка не захотіла мати стосунків із Френсісом. У 45 років філософ одружився на 14-річній Еліс Бернхем – дівчині з багатой аристократичної родини. Саме у цей час Ф.Бекон активно піднімався по кар'єрних сходах угору і плідно працював над ідеєю організації наукового процесу.

Коли Бекону було 60 років, парламент звинуватив його за 20 пунктами, в тому числі й за корупцію. Врешті-решт його засудили й заборонили обіймати державні посади. Френсіс змирився з такими обставинами й активно продовжував писати філософські праці.

У 1625 році (у віці 64 років), Ф. Бекон важко захворів, написав детальний заповіт (заповів значну частину колишній коханій – Елізабет Хаттон і її двом дітям, забравши значну частину багатства від дружини Еліс Бернхем). «Я заповідаю своє ім'я і свою пам'ять суду милостивих людей, чужим народам та віддаленому майбутньому».

Основні праці: «Історія Генріха VII», «Велике відновлення наук» (у двох частинах: «Про гідність і примноження наук» та «Новий Органон»); трактати «Про загальну справедливість і джерела права», «Про мудрість древніх», «Нова Атлантида».

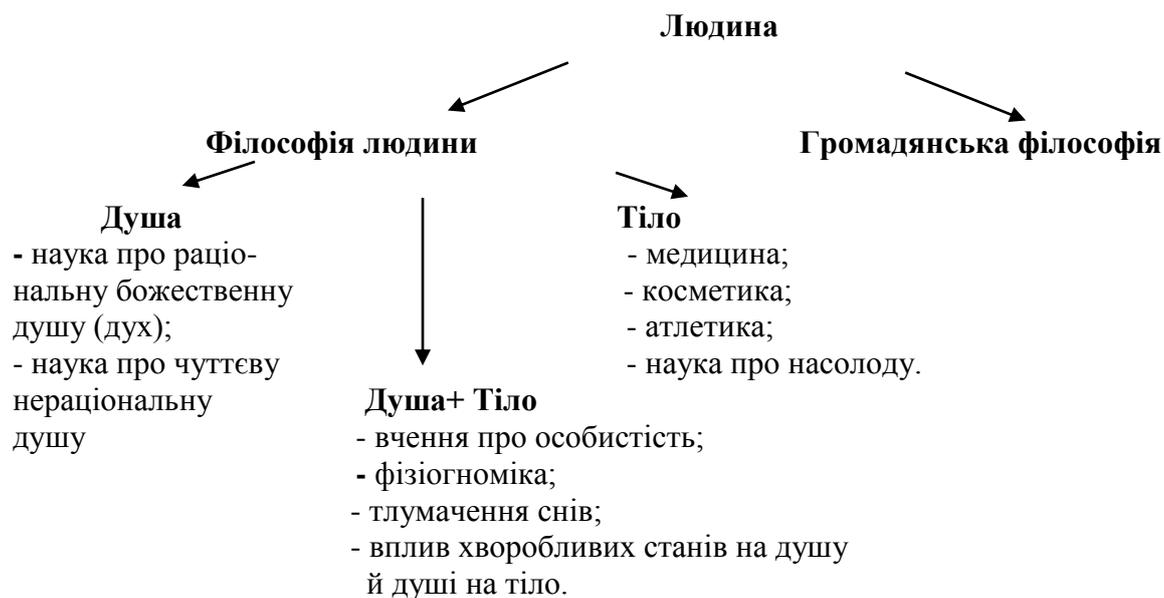
Основні тези:

- вважається засновником емпіризму, оскільки зауважував, що істинне знання базується не тільки на чуттєвому досвіді, але й на експерименті (інформація з наших органів чуття має перевірятися експериментально);
- основним своїм завданням вважав визначити як наука може стати корисною для людини (нещадно критикував філософів Античності й епохи Відродження за їх некорисні роздуми);
- розвивав ідею щодо єдиної науки про людину, важливою складовою якої є психологія. Вчення про людину складається з двох частин: перша – це наука про людину (*філософія людини*), друга – це взаємини людини і суспільства (*громадянська філософія*).

Відповідно до складових людини (*душа й тіло*), виокремлюють науки про тіло, науки про взаємозв'язок душі й тіла, науки про душу.

- *Вчення про душу* включає науки про *раціональну божественну душу (дух) й про нераціональну душу*. Здібності раціональної душі — це розум (або інтелект), розум, уява, пам'ять, бажання (або потяг), воля. Чуттєва (нераціональна) душа властива людині й тварині, її природа тілесна, функція відчуття та вибір (тобто прагнення до сприятливих і уникнення несприятливих обставин навколишнього середовища) та наявність довільних рухів.
- *Вчення про тіло*: медицина, косметика, атлетика і наука про насолоду. Їх характеристика спрямована на виокремлення всього, що сприяє здоровому життю.
- *Вчення про душу та тіло*. У вченні про особистість на прикладах видатних історичних діячів розглядаються вищі прояви людських можливостей: гарна пам'ять, мудрість, моральна стійкість і т.д. Вчення про союз душі і тіла включає питання: визначення душевного стану по зовнішніх проявах (фізіогноміка), тлумачення снів, вплив хворобливих станів тіла на душевну діяльність і,

навпаки, душі на тіло. Цим питанням Ф. Бекон приділяє увагу у зв'язку з їх корисністю в повсякденному житті.

- особливе значення мають уявлення Бекона про процеси пізнання та помилки пізнання (ідоли). Філософ виходить з позиції існування об'єктивного світу, який не залежить від суб'єкта. Вихідним етапом знання є сприйняття, який даються нам через органи чуття, а потім перероблюються розумом. Проте пізнання може бути хибним, оскільки на нього впливають «ідоли», або «пастки розуму».

«Ведь человеческий ум, затемненный и как бы заслоненный телом, слишком мало похож на гладкое, ровное чистое зеркало, не искаженно воспринимающее и отражающее лучи, идущие от предметов; он подобен скорее какому-то колдовскому зеркалу, полному фантастических и обманчивых видений. Идолы действуют на интеллект или в силу самих особенностей общей природы человеческого рода, или в силу индивидуальной природы каждого человека, или как результат слов, т. е. в силу особенностей самой природы общения. Первый вид мы обычно называем идолами рода, второй— идолами пещеры и третий — идолами площади. Существует еще и четвертая группа идолов, которые мы называем идолами театра, являющимися результатом неверных теорий или философских учений и ложных законов доказательства. Но от этого типа идолов можно избавиться и отказаться... Идолы же остальных видов всецело господствуют над умом и не могут быть полностью удалены из него»
Ф. Бекон

- «ідоли роду» - помилки, пов'язані з особливостями будови та функціонування органів відчуття (людина не може сприймати ультрафіолетове випромінювання, атомарну будову речовин – на допомогу мікроскоп);

- «ідоли печери» - пов'язані з індивідуальними особливостями кожної людини, відображують суб'єктивність пізнання (людині важко прийняти іншу точку зору), залежать від звичок, виховання людини;
  - «ідоли площі» - пов'язані з використанням слів для передачі знання, які не завжди є адекватним відображенням реальності «слова насилують розум, заважаючи думати»;
  - «ідоли театру» - недоліки, які є результатом поклоніння авторитетам, прагнення їм довіряти більше, ніж власним розмірковуванням та судженням.
- Розробив методологію пізнання - спеціальний метод наукового пошуку, який дозволяв від окремих фактів прийти до спільного висновку (наукова індукція). Цей метод – це знаряддя пізнання, органон (тому його головна праця носить назву «Новий Органон»). Вважав, що будь-який експеримент повинен підкорятися правилам.

3 типи таблиць, що упорядковують інформацію:		
Таблиця наявності	Таблиця відсутності	Таблиця ступеню
Випадок, де явище, що вивчається, виявляється	Приклади, где вони не виявляються	Випадки, що відображають посилення або послаблення досліджуваного явища

4. Внесок Р. Декарта у розвиток психології

Рене Декарт (1596-1650) - французький математик, філософ, дослідник природи.

Біографічні відомості:

Основні праці: «Роздуми про метод» (1637), «Метафізичні розмірковування» (1642). Праця «Пристрасті душі» - остання робота Декарта, яку прийнято вважати власне психологічною.

Основні тези:

- вважав, що існують дві незалежні самостійні субстанції – душа й тіло (така філософська позиція отримала назву дуалізм). Позиція дуалізму не була новою у філософії (душа і тіло мають різну природу), проте не чітко висловлювались думки з такого питання: Якщо душа і тіло мають різну природу, то яким чином можлива їх взаємодія? У період Нового часу панувала думка, що взаємодію між душою і тілом можна порівняти з взаєминами між лялькою та ляльководом (душа – ляльковод, а тіло - лялька). Декарт вважав, що тіло і душа, дійсно, мають різну природу, проте не тільки душа впливає на тіло, а й тіло впливає на душу. *Механістичні метафори, які застосовував Декарт для опису живого організму, наклали відбиток на формування природничо-наукового мислення у контексті підходу до тіла як до об'єкту, яким можна маніпулювати. На основі цього мислення сформувалась практика сучасної медицини, пов'язана з протезуванням органів й тканин, штучною підтримкою життя за допомогою технічних імітацій роботи органів (нирок, легенів, серця та ін.);*
- **Про тіло.** У своїх дослідженнях Декарт орієнтувався на модель організму як механічно працюючої системи. Тим самим живе тіло, яке за всю попередню історію розглядалось як наділене душею, звільнялось від її впливу й втручання. (На тлі цього, першим великим досягненням стало відкриття **Вільямом Гарвеем** (1578-1657) кровообігу: серце стало своєрідною помпою, що перекачує рідину. Учасі душі в цьому не було потрібно). Тобто, тіло людини, за визначенням Декарта, – це „машина, що складається з кісток і м'яса”, що діє за законами природи, причому ці дії здебільшого не опосередковані свідомістю і відбуваються без будь-якої участі душі.
- Значущим досягненням було відкриття Р. Декартом рефлексу. *Три сторіччя по тому, І.П.Павлов розпорядився поставити погруддя Декарта в своїй лабораторії.* Визнаючи існування двох незалежних субстанцій – душі й тіла, Декарт дійшов висновку, що тіло не потребує

душі як джерела активності. Душа наділена власною активністю, що спрямовує процеси мислення, а головна функція тіла – це рух, який розглядається як рефлекс.

Достовірне знання про побудову нервової системи і її функцій було в ті часи мізерним. Декарту ця система бачилася у формі «трубок», по яких проносяться легенькі повітряноподібні частки (він називав їх «тваринними духами»). За декартовою схемою зовнішній імпульс (сенсорні стимули, що здійснюють тиск на органи відчуття) приводить ці «духи» у рух і заносить у мозок, звідти вони автоматично відбиваються до м'язів. Коли гарячий предмет обпалює руку, це спонукає людину її швидко відсмикнути: відбувається реакція, подібна до відбиття світлового променя від поверхні. Термін «рефлекс» і означав відбиття.

За Декартом, усі дії тіла аж до найскладніших можуть отримати принципове пояснення на основі законів фізики й механіки. Нічого таємничого, надприродного, прихованого від тверезого аналізу об'єктивної науки в них немає. З погляду цієї науки, тварини – це просто автомати, які діють на зразок годинника або іншого механічного пристрою. Так само, як і в годинника, їхні дії не супроводжуються будь-якою думкою і залежать лише від розміщення тілесних органів. Ніякої психіки у тварин немає. *Саме тому вважалось, що тварин можна досліджувати, здійснювати вівісекцію (вівісекція - проведення хірургічних операцій над живими тваринами з метою дослідження функцій організму, вивчення механізмів дії лікарських засобів, розробки методів хірургічного лікування або ж в освітніх цілях), навіть не роблячи анестезію.*

- **Про душу.** Душа, за Декартом, є субстанція, вся сутність якої полягає тільки в мисленні. Тільки від нього не можна абстрагуватись, не втративши власного існування: „Я зовсім перестав би існувати, якби остаточно перестав мислити”. Тому „Я” – це лише „річ, яка мислить”, „тобто дух, або душа, або розуміння, або розум”. Саме тому душа не потребує для свого існування якогось місця в просторі. Вона не залежить від будь-якої матеріальної речі, не може бути продуктом матеріальної

сили, як інші природні речі, а це означає, що вона може бути створена лише надприродною силою – Богом. За самою своєю суттю душа не залежить від тіла, а тому не знає смерті. Розумна душа безсмертна, за Декартом.

- Розглядаючи пізнавальні здібності людини, Декарт розрізняє інтелект, уяву, відчуття і пам'ять. Усі вони є виявом однієї „духовної сили”, яка набуває різних форм залежно від своєї функції, себто від того, на що вона спрямована. Одна й та сама сила буде називатись словами „бачення”, „уявлення”, „згадування”, якщо вона спрямована на зовнішні, чуттєві речі, і словом „розуміння”, якщо вона діє сама. Це і є „чистий інтелект”, або „розуміння”, яке Декарт протиставляє іншим духовним здібностям людини. *Щодо пам'яті, то у Декарта було пояснення механізму її роботи за допомогою механістичних термінів. Так як голка робить дірки у тканині і вони зберігаються, так само той досвід, що повторюється, залишає пори у мозку, відкриті для протікання «тваринних духів».*
- Можливість пізнання душі – важлива філософська проблема. Виходячи зі свого розуміння сутності душі, Декарт вважає, що її пізнання, так само як і пізнання Бога, – суто інтелектуальний акт. Їх можна тільки розуміти, але аж ніяк не уявляти. Коли хтось говорить, що не можна досягнути Бога або душу, вказує він, то це означає, що „вони ніколи не підносять свій розум над чуттєвими предметами і настільки звикли розглядати тільки те, що доступне уяві, яка є лише способом мислення про матеріальні речі, що все недоступне уяві здається їм незрозумілим”.
- *У своїх спробах з'ясувати природу людини Р. Декарт торкається дуже складної, багато в чому й нині не вирішеної проблеми, а саме: чи можна штучно відтворити людську істоту, побудувати такий її матеріальний аналог, який би функціонально нічим не відрізнявся від неї? У XVII ст. йшлося про механічну копію, сучасна наука веде мову про модель на електронній основі. Але принципово сутність проблеми від цього не змінюється. Щодо тварин, то тут, на думку Декарта, якихось непереборних складностей немає. Якби, міркує він, існували машини, що мали б органи й фігуру мавпи або будь-якої іншої тварини, позбавленої розуму, то ніякої істотної різниці між ними не було б. Та коли йдеться про наділену розумом людину, то виникає зовсім інша ситуація. Навіть якби можна було створити машину, яка за своєю будовою була би цілком подібна до людини, вони б принципово різнилися. Декарт вказує на дві важливі ознаки, за*

якими завжди можна відрізнити розумну істоту від її матеріальної подоби. По-перше, це здатність осмислено користуватися мовою, а, по-друге, універсальний характер її діяльності. Звичайно, зазначає Декарт, можна уявити собі машину, здатну вимовляти слова й навіть пов'язувати їх із певними тілесними діями. Наприклад, якщо до неї доторкнутися в певному місці, вона вимовить відповідні слова. Але все одно „не зможе розташувати їх у різний спосіб, відповідно до змісту всього того, що говоритиметься в її присутності, як це можуть робити навіть тупі люди”, – робить висновок Декарт. Тож на відміну від людини машина не зможе вільно користуватися мовними знаками, створювати різні мовні конструкції залежно від змісту ситуації. І проблема тут зовсім не технічна, бо змістове користування мовою не залежить від тілесного органа. Наприклад, зауважує Декарт, деякі птахи здатні вимовляти слова людської мови, але, навіть маючи відповідний орган, вони ніколи не зможуть робити це так, як ми. Натомість німі люди, що втратили такий орган або зовсім не мали його, легко знаходять засоби для спілкування. Таким чином, справа не в тілесному органі, а в наявності або відсутності розуму. І коли кажуть, що тварини мають свою мову, щось говорять, але ми їх не розуміємо, то це не відповідає дійсності. Якби в них був розум вони б знайшли багато способів порозумітися з людьми.

Багато в чому тварини навіть перевершують людей, наприклад у спритності, яку вони виявляють у деяких діях, у ступені розвитку окремих органів і т. ін. Проте ці переваги ще не доводять їхньої розумності. Радше навпаки, природа використовує тут лише можливості їхніх тіл. І те, що годинник завдяки своїй матеріальній будові краще, ніж ми, вимірює час, не означає, що він розумніший за нас. Він і справді був би таким, якби краще за нас виконував і все інше. Проте будь-який механічний пристрій, будь-яка тварина завжди обмежені у своїх діях, що цілком визначені їхнім тілесним устроєм. А людина діє універсально, вона нічим не обмежена в розвитку своєї діяльності, легко змінює спосіб своїх дій залежно від обставин, хоча її тілесні органи залишаються практично незмінними. Отже, універсальність людської діяльності визначається не тілесним устроєм людини, робить висновок Декарт, а саме її розумом, бо „розум є знаряддям універсальним, здатним служити за будь-яких обставин”.

- Оскільки мислення - єдиний атрибут душі, вона мислить завжди, завжди знає про свій психічний зміст, зримий зсередини; несвідомої психіки не існує. З цього моменту Декарт став розглядати цей «внутрішній зір» як об'єктивний метод пізнання психіки, який повинен перевірятися сумнівом. Пізніше цей «внутрішній зір» стали називати інтроспекцією (баченням внутрішньопсихічних об'єктів - образів, розумових дій, вольових актів та ін.), а декартову концепцію свідомості - *інтроспективною*.
- Декарт висунув свій методологічний принцип – сумніватися у всьому. Якщо можна сумніватися у всьому, то єдине, що не може викликати сумнівів – це сам акт сумніву, а це є акт мислення, що доводить існування нашого Я, котре водночас і сумнівається, і мислить. Так, «Я мислю, отже, я існую» стає принципом побудови наукового знання Декарта;

- Оскільки неможливо уявити мислення поза межами свідомості (усвідомлення), Декарт ототожнював психіку зі свідомістю. Структура свідомості – це три види понять, або ідей: **породжені самою людиною** (засновуються на безпосередньому досвіді людини і є узагальненням даних органів чуття. Ці ідеї не можуть призвести до пізнання людиною об'єктивних законів), **набуті** (знання, отримані за допомогою навчання, спілкування з іншими людьми, а також читання книг. Ці ідеї є більш повні та досконалі, оскільки є узагальненням досвіду багатьох людей) й **вроджені** (ці ідеї, що є в розумі, дозволяють відкрити людині істину. Головні вроджені ідеї – це ідея Бога, «Я», а також абстрактні поняття – досконалість, єдність, бескінечність, субстанція та ін.). Такий підхід до проблеми пізнання отримав назву **раціоналізму**, а спосіб відкриття змісту вроджених ідей – **раціональної інтуїції**.
- «Під інтуїцією я розумію не віру в хибне свідчення почуттів, а поняття ясного й уважного розуму, настільки просте і виразне, що він не залишає ніякого сумніву в тім, що ми мислимо». Головне – хоч один раз використати інтуїцію, а в подальшому їй можна навчитися шляхом вправ.
- Крім інтуїції основним методом перевірки достовірності отриманих даних Декарт вважає **дедукцію** (метод доведення істини від загального до часткового), хоча інтуїція є більш достовірним методом завдяки своїй простоті.
- **Про душу і тіло.** «Душа людини реально відрізняється від її тіла, але водночас вони так щільно пов'язані й поєднані одне з одним, що утворюють немовби одну річ». Про це свідчать численні факти. Наприклад, спосіб мислення людини залежить від її темпераменту, хвороба тіла або сон заважають проявам свободи волі, голод викликає смуток духу. З іншого боку, ми маємо акти осмисленої, цілеспрямованої тілесної дії. Все це свідчить про єдність душі й тіла, про їхній

взаємовплив. Тіло має потребу в душі як у своєму керівникові, а душа потребує тілесного органа, вмістища, завдяки якому вона може керувати тілом. Але як уможлиблюється таке об'єднання? Як ці дві протилежні за визначенням метафізичні сутності можуть вступати у взаємодію? Тілесна субстанція – протяжна, подільна на частини, духовна – непротяжна, проста, неподільна.

- Декарт шукає органи й форми взаємодії з боку як тіла, так і душі. Розглядаючи її з точки зору фізіології, він знаходить специфічний орган усередині великого мозку людини, через який душа начебто може впливати на „тваринні духи”, тобто нервові процеси, що відбуваються в тілі людини. Це так звана шишкоподібна залоза, на яку Декарт покладає важливу роль – бути пунктом зв'язку між душею і тілом. Завдяки їй душа може регулювати рух „духів” і впливати на дію всіх органів тіла. Водночас ця залоза здатна реагувати на найменші рухи „духів” і передавати їх душі, завдяки чому душа дістає можливість віддзеркалювати процеси, що відбуваються в тілі людини.
- Психологічний аспект проблеми взаємодії душі й тіла висвітлюється Декартом у його вченні про пристрасті душі. У психологічне вчення про пристрасті Декарт вносить суттєвий елемент фізіології: афективні стани душі розглядаються ним як такі, що щільно пов'язані з фізіологічними процесами. За визначенням Декарта, пристрасті – це такі душевні рухи, які на відміну від інших видів мислення викликаються і підтримуються рухами „духів”. Отже, ці „духи”, з одного боку, надають дії нашому тілу, м'язам рук, ніг тощо, а з іншого – викликають у душі певні стани або пристрасті. „Головна дія усіх людських пристрастей полягає в тому, що вони спонукають і налаштовують душу людини бажати того, до чого пристрасті готують тіло”. Тобто їхнє покликання – узгоджувати рефлекторні дії тіла і визначення людської волі.

- Вплив душі на тіло полягає в тому, що власні бажання спричинюють переміщення «тваринних духів» так, щоб викликати певну дію, змінюючи рефлекс, роблячи поведінку людини вольовою та цілеспрямованою.
- З поглядами Декарта у психології запанував новий принцип – механічний детермінізм, що було пов'язане з відокремленням душі й тіла, поясненням роботи тіла як механізму, що автоматично відтворює певні ефекти.

Підведення підсумків:

35. Схарактеризуйте особливості розвитку психології у період Нового часу.
36. Розкрийте сутність напрямку раціоналізму. Назвіть представників.
37. Розкрийте сутність напрямку емпіризму. Назвіть представників.
38. Схарактеризуйте психологічні погляди Ф. Бекона.
39. Визначте внесок Р. Декарта у розвиток психології.

Завдання до практичного заняття:

3. Виписати основні праці Ф. Бекона.
4. Ідеї Ф. Бекона про реформування науки загалом та психологію зокрема.
5. Виписати основні праці Р. Декарта.
6. Визначити єдність та різницю у поглядах Р. Декарта та філософів епохи Античності.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Зробити проект на одну з запропонованих тем:

6. Вчення про пристрасті Декарта: основні ідеї та їх обґрунтування.
7. Механістична картина людини: суть основних ідей і положень.
8. Розробка проблеми методу наукового пізнання в Новий час.
9. Психологічна спадщина Ф. Бекона.
10. Психофізіологічні ідеї Р. Декарта.

Список рекомендованої літератури:

Базова

13. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.
14. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
15. Махній М.М. Історія психологічної думки: навчальний посібник / М.М. Махній, М. А. Скок. - Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. - 256 с.
4. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

8. История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.:ил. – (Серия «Мастера психологии»).
9. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
10. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
11. Марцинковская Т.Д., Юркевич А.В. История психологии: Учебник для вузов / Т.Д. Марцинковская, А.В. Юркевич. – Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 521 с. – (Gaudeamus).
12. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
13. Роменець В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: [Навч. посібник] / В.А. Романець..– К.: Либідь, 2006. – 1000 с.

14. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский. - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Раціоналізм, сенсуалізм у період Нового часу

Мета:

- оволодіти знаннями щодо еволюції психологічних понять у період Нового часу;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних теорій окресленого періоду;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

31. Надати характеристику емпіризму та раціоналізму як напрямам в історії розвитку психології.
32. Схарактеризувати основні положення теорії Б. Спінози.
33. Надати характеристику монадології Г. Лейбніца.
34. Визначити основні психолого-педагогічні ідеї Дж. Локка.

План

1. Б. Спіноза – представник раціоналізму в психології
2. Готфрід Лейбніц та його вчення про монаду
3. Дж. Локк як представник емпіризму в психології

1. Б. Спіноза – представник раціоналізму в психології

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677) – видатний голландський (нідерланській) філософ. **Основні праці:** «Короткий трактат про Бога, людину та його щастя», «Етика», «Основи філософії Декарта» (вийшов ще за часи життя Спінози), «Трактат про удосконалення розуму» (залишився незакінченим).

Біографічні відомості:

- Народився 24 листопада 1632 року в Амстердамі в родині заможних євреїв. У родині Міхаеля Спінози (батька) було п'ятеро дітей. Мати дуже рано померла від туберкульозу (1638 рік), коли найменшому Баруху (Бенекдиту) заледве виповнилось 6 років.
- З одного боку Барух Спіноза розвивався в мультикультурному середовищі (відомо, що він розмовляв і писав португальською, іспанською, нідерландською, трохи французькою та італійською мовами, володів літературним івритом, тоді як розмовною мовою в сім'ї, імовірно, був ладіно), зі іншого — на нього «тиснула» традиційна єврейська община з її законами, мораллю і обмеженнями.
- Імовірно, відчуваючи вузькість традиційної єврейської освіти, Барух Спіноза за батькові гроші вивчає латину (тодішня світова мова науки і філософії). Вже на той час Барух Спіноза, якого рабини не спромоглися перетягнути на бік традиційної юдейської схоластики, зажив у общині одновірців слави дивака і вільнодумця, що навіть замалим не мало трагічні наслідки — на життя Спінози було вчинено невдалий замах.
- Незабаром усі ці вільнодумства Спінози призводять до його судилища й публічного вигнання з єврейської общини. 27 липня 1656 р., коли Баруху не виповнилося ще й 24 років, у синагозі велелюдно йому, перерахувавши всі його порушення і злочини, оповістили акт про відлучення. Членам єврейської общини було заборонено будь-яке спілкування зі Спінозою, а йому самому заборонялося надалі використовувати своє єврейське ім'я *Барух* (іврит «благословенний»). Віднині Спіноза прибирав ім'я *Бенедикт* (зменшувальне *Бенто*, латинський відповідник Баруха).
- Наприкінці 1650-х рр. Бенедект Спіноза виїжджає з Амстердама, оселяється в передмісті й отримує основи знань зі світських прикладних і теоретичних дисциплін — з математики, фізики, медицини тощо, знайомиться з філософськими працями Аверроеса, Авіценни, Томи Аквінського, Беме, делла Мірандола, Бруно, Бекона, Гоббса, Декарта

тощо, навчається малюванню; і паралельно з цим починає свою філософську діяльність.

- Заробляючи кошти як шліфувальник лінз, Спіноза більшу частину свого життя провів у єдиній кімнаті, звідки дуже рідко виходив.
- Помер у віці 45 років (1677 році) від туберкульозу.

Основні тези:

- дотримувався ідей пантеїзму. Вважав, що Бог не має антропоморфічної подоби, а представлений у всій природі («Все є лице Бога»). Бог підкоряється законам створення світу, тому не вмішується у порядок речей. Природа ототожнюється з Богом у тому сенсі, що вона є абсолютно самостійною і не зумовленою, не створеною і вічною. *За таке твердження його і осуджували (Дж. Берклі вважав Спінозу неморальною особою і вождем невірних), інші поважали за те, що він в усьому бачив Бога (німецький драматург Новаліс називав його «сп'янілий від Бога»).*

- Вважав, що душа і тіло є властивості єдиної і нероздільної субстанції («Якщо тіло не дійове, то і душа не здатна мислити»). Отже, Спіноза обстоював думку про єдність, цілісність людини (моністичний погляд);

- Вчення про афекти посідає надзвичайно важливе місце у філософській системі Спінози. Детермінація людської поведінки не має механічного характеру, вона опосередкована власними прагненнями, діями й устремліннями людини. Через це людина не є механічним пристроєм або автоматом, вона одушевлена істота, що відчуває біль, смуток, радість та насолоду. **Афекти** є такими чинниками людської діяльності, які характеризуються єдністю суб'єктивного й об'єктивного, людської сутності та зовнішньої природи. Людина зазнає афективного стану лише від таких речей, які мають значення для неї, від яких залежить здійснення її життєвих прагнень. Афекти-пристрасті регулюють взаємодію людської істоти з цими речами, немовби „прив'язують” її до них. Більшість афектів, на думку Спінози, є саме пристрастями, тобто такими психофізичними станами, які визначаються не лише самою людиною, а й зовнішніми причинами. У цьому

розумінні пристрасть – це пасивний стан. За Спінозою, людина пасивна, коли її дії зумовлені зовнішніми причинами, й активна, коли – внутрішніми. Отже, Спіноза не ставив знак рівності між афектом і пристрастю. Будь-яка пристрасть - це афект, але не всякий афект є пристрастю. Пристрастю він називав лише пасивні афекти, які пов'язані з неясними неадекватними ідеями.

- Він вважав, що людські почуття не треба засуджувати, а вчинки висміювати. Спіноза не згоден із стоїками в тому, що афекти абсолютно залежать від людської волі і можна безмежно управляти ними. Для обмеження і приборкання афектів потрібні навички і старання. Наголошується сила, влада афектів над людьми. Через це людина стає іграшкою в руках фортуни. Саме цим пояснює він відомий парадокс, сформульований ще Овідієм: людина бачить перед собою краще, але змушена наслідувати гірше.

- Спіноза виділяє три основні афекти: **бажання, задоволення, незадоволення**. Ці три афекти, на думку Спінози, є основними, всі інші беруть свій початок від них. Наприклад, кохання є не що інше, як задоволення (радість), що супроводжується ідеєю зовнішньої причини. Розмаїття афектів залежить як від самої людини, рівня її розвитку (втіхи п'яниці непорівнянні із задоволеннями культурно розвиненої людини), так і від тих об'єктів, на які спрямована ця активність. „Існує стільки ж видів задоволення, незадоволення і бажання, а отже й усіх афектів, що складаються з них... або від них походять (якими є любов, надія, жах тощо), скільки існує видів тих об'єктів, з боку яких ми зазнаємо афектів”.

- Розрізняв афекти по своїй силі і цінності. Є афекти, що приносять користь - задоволення, веселість і т. д.— вони збільшують здатності тіла. Є афекти, що шкодять, - співчуття, ненависть і т. п. — вони пригноблюють людини. Але незалежно від цієї відмінності, всі афекти вводять людину в оману і ставлять його в залежність від речей.

«Людське безсилля в приборканні і обмеженні афектів я називаю рабством. Бо людина, схильна до афектів, вже не володіє сама собою, але знаходиться

в руках фортуни, і притому в такій мірі, що вона, хоча і бачить перед собою краще, проте змушена слідувати найгіршому».

Б. Спіноза

▪ Вважав, що афекти перешкоджають життю згідно розуму, тому від них необхідно визволятися, як необхідно визволятися від усякого рабства. Лише пізнанням визначається наша могутність, за його допомогою розкривається дійсна природа речей. Але одного пізнання недостатньо. При пізнанні вищого роду, тобто другого і третього роду, виникає новий особливий афект - вище задоволення - блаженство, інтелектуальна любов до світу. Виникнення цього афекту і складає важливу умову приборкання пристрастей;

▪ **воля** – це здатність душі стверджувати або заперечувати істинність або помилковість будь-чого. Вважав, що не існує свободи волі, оскільки люди усвідомлюють свої бажання, а не істинні причини власної поведінки. Однак стверджував, що існує не свобода волі, а свобода людини. Свобода полягає не в тому, щоб йти за своїми афектами, а в пізнанні необхідності і в підпорядкуванні цій необхідності. Свобода як ідеал людського життя є плід пізнання. Пізнання афектів не позбавляє людину від них, але приводить їх у відповідність до законів нашого розуму і, тим самим, зменшує їх дію на людину. Спіноза закінчує «Етику» словами; «Якщо ж дорога, яку я показав ... і видається важкою, проте все ж її можна знайти».

2. Готфрід Лейбніц та його вчення про монаду

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) – німецький філософ, математик, фізик, історик, юрист.

Основні праці: «Нові дослідження щодо людського розуму» (1705), «Монадологія» (1714).

Біографічні відомості:

- Готфрід Вільгельм народився 1 липня 1646 року в сім'ї професора філософії моралі (етики) Лейпцизького університету Фрідріха Лейбнюца та Катерини Шмук.
- Коли хлопчикові було шість років, його батько помер, через це вихованням хлопчика займалась його мати. Після смерті батька, залишилась велика особиста бібліотека. Лейбніц навчався у відомій Лейпцизькій школі Святого Фоми. Бібліотека батька дозволила Лейбниці вивчити широкий спектр передових філософських і теологічних робіт, до яких він міг би мати доступ тільки в студентські роки.
- У 1661 році, у віці 14 років, Лейбніц вступив до Лейпцизького університету, де у 1663 році отримав ступінь бакалавра, з дисертацією «De Principio Individui», з якої бере початок його пізніша теорія монад.
- Незважаючи на його неабияку на той час репутацію і визнання його праць, Лейбніцу було відмовлено у ступені доктора права в Лейпцигу, тому він негайно поїхав до Нюрнберзького університету в Альтдорфі, де у лютому 1667 р. отримав цей ступінь за свою дисертацію «De Casibus Perplexis». Йому була запропонована посада професора в Альтдорфі, але Лейбніц відмовився, обравши натомість кар'єру дипломата і юриста.
- Світлою плямою в житті ученого були філософські бесіди з герцогинею Софією. Коли Лейбніц поступив на службу Ганновера, герцогині Софії було п'ятдесят років, а її дочці Софії Шарлоті - дванадцять. Самому філософові в цей час виконалися тридцять чотири роки Мати доручила йому освіту дочки Чотири роки опісля молода дівчина вийшла заміж за бранденбургського принца Фрідріха X що згодом став королем Фрідріхом I Проте серйозна, вдумлива мрійлива Софія Шарлота не могла виносити порожньою і безглуздою придворною життя Про Лейбніца вона зберігала спогад як про дорогого, улюбленого вчителя обставини сприяли новому, міцнішому зближенню Ще до роману Софією Шарлотою, в 1696 році

Лейбніц зробив пропозицію одній жінці і та просила часу подумати. Тим часом 50-річний Лейбніц роздумував одружуватися і сказав "До цих пір я уявляв, що завжди встигну, а тепер виявляється, що запізнився".

- У 1700 році Лейбніц засновує Берлінську Академію наук і стає її першим президентом. Обирається іноземним членом Французької академії наук.
- Готфрід Вільгельм Лейбніц був оточений інтригами придворних, його дратували нападки ганноверського духовенства. Останні два роки життя в Ганновері були для Лейбніца особливо важкими, він знаходився в постійних фізичних стражданнях, «Ганновер — моя в'язниця», — сказав він одного разу.
- На початку серпня 1716 року, після затяжної хвороби Готфрід Лейбніц помирає. Ніхто з ганноверського герцогства не проводив Лейбніца в останній шлях, за труною йшов тільки його особистий секретар. Берлінська академія наук, засновником і першим президентом якої був Лейбніц, не звернула уваги на його смерть, проте через рік Б. Фонтенель виголосив відому промову в його пам'ять перед членами Французької академії наук.

Основні тези:

- Представник психофізичного паралелізму, оскільки вважав, що душа і тіло підпорядковані власним законам. («Души действуют согласно законам конечных причин посредством стремлений, целей и средств. Тела действуют по законам причин действующих (производящих) или движений. И оба царства — причин действующих и причин конечных — гармонируют между собой», « ...душа и тело подобно паре часов, различных по устройству, но с одинаково поставленными стрелками, в результате их ход определяется различными механизмами, но они показывают одинаковое время»);
- вважав, що світ складається з безлічі неподільних субстанцій, які називав *монадами* (від грец. monos - єдине). Монади це духовні субстанції, які

володіють психічною активністю. Основними властивостями монади є сприйняття (перцепція) та свідомість (апперцепція);

- душа людини – це теж монада, яка вирізняється сприйняттям та пам'яттю, тому є найвищим рівнем розвитку монад;

- Лейбніц виокремлює в душі декілька областей за ступенем усвідомленості знання: область чіткого, виразного знання, область неявного, нечіткого знання і область несвідомого. Рациональна інтуїція відкриває вміст ідей, які знаходяться в апперцепції, тому ці знання є ясними і узагальненими. Доводячи існування несвідомих образів, Лейбніц проте не розкривав їх роль в діяльності людини, оскільки вважав, що вона пов'язана переважно з усвідомленими ідеями;

- звернув увагу на суб'єктивність людських знань, пов'язуючи її з пізнавальною активністю. Лейбніц доводив, що не існує первинних або вторинних якостей предметів, оскільки навіть на початковій стадії пізнання чоловік не може пасивно сприймати сигнали навколишньої дійсності. Він обов'язково вносить власні уявлення, свій досвід в образи нових предметів, а тому неможливо розмежувати ті властивості, які є в самому предметі, від тих, які привнесені суб'єктом.

- Важливим досягненням Лейбніца було запровадження принципу розвитку, еволюції. Еволюційний підхід за деякими винятками загалом був чужий для науки XVII ст., і Лейбніц став одним із небагатьох мислителів того часу, якому вдалося подивитися на природу з точки зору її еволюції. Причому ця еволюція мислиться ним не просто як певна ієрархія живих істот, а й як можливість розвитку кожної такої істоти, або монади, від примітивного стану нижчих організмів до вищих духів. Рушійною силою цього розвитку є потяг кожної монади до більшої досконалості, а її історія виступає як результат її власної діяльності.

- З метафізичної точки зору для Лейбніца взагалі не існує смерті, так само як і народження. „Не тільки душі, а й тварини не виникають, не зникають, вони лише розвиваються, згортаються, вдягають новий одяг, скидають його,

перетворюються; душі ніколи не залишають свого тіла й не переходять з одного тіла в інше”. І знову у своїх міркуваннях Лейбніц спирається на досягнення сучасної йому біології. Наприклад, відкриття сперматозоїда в 1677 р. доводило, що життя не виникає з народженням дитини, що сама дитина – це результат певних перетворень, метаморфоз живої клітини, що мали місце ще до акту народження. Водночас відкриття мікроорганізмів засвідчило, що життя існує в різних формах, часто нами не видимих. Кожна краплина води – це цілий світ. Як образно висловлюється Лейбніц, кожна субстанція – став, наповнений рибами. Звідси й думка про те, що смерть якогось складного організму ще не є абсолютною загибеллю. Зберігаються й далі існують інші організми, монади з їхніми тілами й душами. Думку Лейбніца про відсутність смерті можна витлумачити й так, що потік життя ніколи не переривається, а лише зазнає певних метаморфоз, що організм жодної істоти не зникає без сліду, своїми клітинами, своєю кров'ю і душею відтворюючись і продовжуючись в інших істотах.

3. Дж. Локк як представник сенсуалізму та емпіризму в психології

Дж. Локк (1632-1704) – англійський філософ, психолог, лікар, педагог.

Основні праці: «Досвід про людський розум», «Про виховання», «Два трактати про державне правління».

Біографічні відомості:

- Народився в сім'ї чиновника-юриста, вчився в університетах Лондона і Оксфорда.
- Упродовж декількох років після отримання диплому бакалавра та захисту дисертації, працював в Оксфорді. Викладав грецьку мову, літературу, філософію, а потім зайнявся ще медичною практикою.
- У 1667 році (у віці 35 років) стає особистим лікарем і радником Ентоні Ешлі Купера, майбутнього першого графа Шафтсбері. Знайомство з Ентоні Купером пов'язало Локка з політикою.

- Лорд Ентоні доручив Джону виховання свого єдиного сина. Локк відповідально віднісся до свого нового обов'язку. Цікаво, що саме він підібрав красиву, добру і розумну дружину своєму вихованцеві.
- Політична кар'єра лорда Ешлі впливала на місцезнаходження Дж. Локка (декілька разів був змушений покидати Англію).
- В останній рік свого життя майже втратив слух, що було для нього найбільшим нещастям. Філософ у відчаї писав одному зі своїх друзів, що погодився б краще осліпнути, ніж оглохнути, оскільки глухота заважає йому розмовляти з людьми. Напередодні своєї смерті Локк сказав леді Мешем "Я переконаний в тому, що земне життя є лише приготування до кращого життя. Я немало-таки пожив на світі і дякуючи Господу, був щасливий, але все-таки на це життя дивлюся як на щось само по-собі суєтне і порожнє".
- Локк помер 28 жовтня 1704 року, на 73-му році життя. Друзі поховали філософа недалеко від його останнього житла і пам'ятник його прикрасили наступною епітафією написаною на латині "Зупинися! Тут лежить Джон Локк Якщо ти запитаєш, що це був за чоловік, цей пам'ятник відповідь тобі. Локк був людиною, що уміла задовольнятися малим. Він вихований був наукою і зайшов так далеко, що міг служити лише одній істині Ти переконаєшся в цьому, вивчаючи його твори, з їх ти дізнаєшся про нього більш, ніж з хвалебних промов. Його чесноти сперечалися з його скромністю, і він не зважився б поставити себе за зразок тобі, його недоліки поховані разом з ним".

Основні тези:

- вважав, що не існує вроджених ідей, оскільки якщо б вони існували, то вони були б притаманні й дітям, й ідіотам, й дикунам. Отже, розум – це результат досвіду, яким наповнюється душа протягом всього свого індивідуального життя. «...душа младенця *tabula rasa*, або кімната, в якій

нічого немає». *Аристотель також говорив про те, що розум при народженні представляє собою tabula rasa*

- єдине джерело знань людини – це його досвід. Виокремлював два види досвіду: зовнішній (відчуття) та внутрішній (рефлексія). Відчуття нам дають інформацію про навколишній світ, вони є початковою ланкою процесу пізнання і єдиним шляхом придбання наших знань. Внутрішній досвід нам дає знання про себе, про різні процеси свідомості;
- Локк вирізняє **прості та складні ідеї**. Прості ідеї з'являються на основі як чуттєвого, так і рефлексивного досвіду і пасивно сприймаються нашим розумом. Прості ідеї елементарні, не мають складових частин, не піддаються аналізу. Складні ідеї з'являються шляхом компіляції та комбінування простих ідей;
- свідомість людини працює згідно з законами фізики. Елементами психіки, своєрідними психічними атомами є прості ідеї. Вони поєднуються за допомогою асоціацій.
- однак, знання про класи предметів, загальні закони природи, моральність – це результат логічних операцій розуму, який систематизує різні знання;
- Локк надавав величезне значення вихованню. Писав, що в моральному вихованні треба спиратися не стільки на розуміння, скільки на почуття дітей, виховуючи у них позитивне ставлення до хороших вчинків і відразу до поганих. У пізнавальному розвитку треба уміло використовувати природну цікавість дітей – воно є тим механізмом, яким наділила нас природа і саме з нього зростає прагнення до знань. Локк відзначав, що безпосередньо в завдання вихователя входить врахування індивідуальних особливостей дітей.

Підведення підсумків:

40. Схарактеризуйте особливості розвитку психології у період Нового часу.

41. Розкрийте сутність напряму раціоналізму. Назвіть представників.

42. Розкрийте сутність напряму емпіризму. Назвіть представників.
43. Схарактеризуйте психологічні погляди Б. Спінози.
44. Визначте внесок Г. Лейбніца у розвиток психології.
45. Проаналізуйте теорію Дж. Локка та визначте його внесок у психологію та педагогіку.

Завдання до практичного заняття:

7. Вчення про афекти у Б. Спінози.
8. Висвітлити ідеї Г. Лейбніца щодо «малих» перцепцій та «аперцепції».

Завдання до самостійної роботи студентів:

Висвітлити особливості волі та афектів у поглядах стоїків, Августина Аврелія, Декарта та Спінози.

Список рекомендованої літератури:

Базова

16. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова. – 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009. – 232с.
17. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С. Корольчук, П.П. Криворучко. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2010. – 248с.
18. Махній М.М. Історія психологічної думки: навчальний посібник / М.М. Махній, М. А. Скок. - Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. - 256 с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

15. История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.:ил. – (Серия «Мастера психологии»).

16. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
17. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
18. Марцинковская Т.Д., Юркевич А.В. История психологии: Учебник для вузов / Т.Д. Марцинковская, А.В. Юркевич. – Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 521 с. – (Gaudeamus).
19. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
20. Роменец В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: [Навч. посібник] / В.А. Романець.– К.: Либідь, 2006. – 1000 с.
21. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский. - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ

Тема: Психологічна думка епохи Просвітництва

Мета:

- оволодіти знаннями щодо еволюції психологічних понять у період Просвітництва;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних теорій окресленого періоду;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

35. Схарактеризувати загальну характеристику психологічної науки епохи Просвітництва.
36. Надати характеристику психологічним поглядам Жюльєна де Ламетрі.
37. Визначити основні психологічні ідеї сенсуалістичної теорії Е. де Кондильяка
38. Висвітлити психологічні погляди П. Кабаніса.
39. Проаналізувати вчення про розвиток дитини Ж-Ж. Руссо.

План

- 1. Загальна характеристика епохи Просвітництва**
- 2. Психологічні погляди Жюльєна де Ламетрі**
- 3. Сенсуалістична теорія Е. де Кондильяка**
- 4. Погляди Кабаніса на природу мислення**
- 5. Ж-Ж. Руссо та його вчення про розвиток дитини**

- 1. Загальна характеристика епохи Просвітництва**

У “Відповіді на питання: що таке Просвітництво?” видатний німецький філософ Іммануїл Кант писав: “Просвітництво – це вихід людини із стану неповноліття, в якому вона знаходиться по власній вині. Неповноліття є нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку кого-небудь іншого. Май мужність користуватися своїм власним розумом! Отже, такий девіз Просвітництва”. Просвітителями стали називати філософів, праці і діяльність яких, по-перше, одержали широкий суспільний резонанс, по-друге, задовольняли певним критеріям: розумності, критиці соціально-релігійних традицій, соціальній перебудові світу. Просвітництво – це ідеологічна програма широкого соціального руху, який виступав за удосконалення людини і суспільства на основі розуму та успіхів у розвитку науки.

Нова потужна течія психологічної думки Просвітництва представлена насамперед французьким матеріалізмом XVIII ст., що у своїх концепціях обстоює ідеї прогресу розуму, моральності, свободи, самоутвердження людини.

XVIII століття увійшло до історії як століття освіти і епоха Французької революції. Саме у Франції виникла необхідність ретельного вивчення психології. В цей період панувала думка прогресу, ідеї про те, що все розвивається від простого до складного. Актуальними стали питання вивчення структури свідомості, його зв'язку з зовнішньою ситуацією. Важливе місце посіло дослідження способів та меж впливу на структуру свідомості й поведінку особистості, в тому числі, освіти та просвітництва. Важливість освіти та просвітництва у розвитку людей й зумовила назву цього напрямку в психології та епохи.

2. Психологічні погляди Жюльєна де Ламетрі

Жюльєн Офре де Ламетрі (1709-1751) – видатний французький матеріаліст, фізик, медик, експериментатор.

Основні тези:

- Ламетрі запропонував образ «людини-машини». Він вважав, що приписувати людині душу настільки ж безглуздо, як шукати її в діях машини. Учений робить висновок про те, що: 1) людина – машина «особливого роду», здатна «відчувати, мислити, уміти відрізнити добро від зла.»; 2) «людське тіло – це що заводить сама себе машина, живе уособлення безперервного руху»; 3) на відміну від годинникових механізмів людське тіло діє після «поломки» декількох «пружин» і «коліс»;
- вперше ввів в психологічний обіг слово «потреба». Вважав, що потреби є джерелом активності особистості. Виокремив біологічні та психологічні потреби;
- одним із перших почав вивчати увагу, виокремив її як окремий психічний процес й вказав її специфіку (увага не має власного продукту, а спрямована на покращення діяльності інших пізнавальних процесів);
- на підставі узагальнення відомих на той час фактів (стадії розвитку людського ембріона, явища регенерації у тварин, відкриття викопаних скам'янілостей і т. п.) Ламетрі приходять до «організмичної» моделі *психіки*, розглядаючи останню в її еволюційному розвитку, вершиною якої є *свідомість* людини.

3. Сенсуалістична теорія Е. де Кондильяка

Етьєн Бонно де Кондильяк (1715-1780) – пропагандист опытного знания, критик метафізики и схоластики.

Основні тези:

- стверджував, що у створенні картині зовнішнього світу значну роль відіграють відчуття, тим самим відмовився від рефлексії;
- вся психічна діяльність – це перетворенні відчуття. Решта властивостей особистості (пам'ять, мислення і т.д.) – розвиваються на основі відчуттів. Запропонував модель статуї – якщо статую наділити здатністю відчувати, то

пізніше виникне уявлення про зовнішній світ, потім з'явиться свідомість, потім самосвідомість і вона оживе;

- різні відчуття викликають почуття задоволення або незадоволення, що співвідноситься з певними діями. Пригадування попередніх вражень, пов'язаних із задоволенням перетворюється в потребу, яка починає керувати поведінкою людини. Пізніше виникають афекти, воля, мова для позначення власних потреб.

4. Погляди Кабаніса на природу мислення

П'єр Жан Жорж Кабаніс (1757-1808) – французький матеріаліст, лікар, експериментатор.

Основні тези:

- П.Кабанісу належить формула: мислення – функція мозку. Цей висновок він підкріплював спостереженнями. Йому було доручено з'ясувати, чи усвідомлює людина, якій відсікають голову на гільйотині, свої страждання (про що можуть, наприклад, говорити конвульсії). П.Кабаніс відповів на це питання негативно;
- висновки, до яких дійшов учений, зводяться до наступних положень: 1) та людина, яка володіє мозком здатна мислити; 2) рухи обезголовленого тіла носять рефлекторний характер і не усвідомлюються; 3) свідомість – це функція мозку; 4) поняття про функцію, вироблене фізіологією стосовно різних органів поширювалося на роботу головного мозку: мислення такий же продукт мозку, як секреція підшлункової залози або печінки; 5) до зовнішніх продуктів мозкової діяльності Кабаніс відносив вираження думки в словах і жестах; 6) за самою думкою прихований невідомий нервовий процес; 7) медицина є головним засобом вдосконалення людського роду: впливаючи на тіло, можна добитися зміни духу.

5. Ж-Ж. Руссо та його вчення про розвиток дитини

Видатним представником деїстичного напрямку Просвітництва був Жан-Жак Руссо (1712–1778), який свою оригінальну концепцію закономірностей та перспектив суспільного розвитку розкриває в працях: "Міркування про науки та мистецтва" (1750), "Міркування про походження та основи нерівності між людьми" (1755), "Юлія, або Нова Елоїза" (1761), "Про суспільний договір" (1762), "Еміль, або Про виховання" (1762).

Центральною проблемою у творчості Руссо була проблема нерівності між людьми та шляхів її подолання. Він критикує сучасну йому цивілізацію нерівності і відстоює тезу про те, що розвиток науки не сприяв удосконаленню моральності, звичаїв, життя людей в цілому. Основою суспільного життя Руссо вважав матеріальні, "тілесні" потреби людей, а духовні – їхнім наслідком, що лише опосередковано можуть впливати на суспільне буття.

Руссо одним з перших виявив, що розвиток культури створює "штучні" потреби, задоволення яких має дуже суперечливий характер, завдяки яким людина намагається "здаватися", а не бути. Крім того, він вважає, що культура та мистецтво належать панівним соціальним верствам і є чужими для більшості людей. Проте, хоч Руссо і підкреслював, що наука і культура мало сприяли удосконаленню людського буття, все ж джерело суспільних проблем та конфліктів він вбачав у сфері суспільного розвитку, в соціальній нерівності, яку розумів передусім як нерівність майнову.

Людину Руссо розуміє як природну істоту, всі здібності та здатності якої обумовлені природою. Перевагу серед них він віддає почуттям, а не розуму, підкреслюючи, що міркування не звеличує душу, а лише втомлює. Людину звеличує моральна гідність, яка походить не від розуму, а від серця. Голос совісті звучить в усіх серцях, проте не всі його чують, тому що забули його мову, а, між тим, це мова самої природи. Причиною того, що люди забули мову природи, голос совісті і серця є протиріччя природи і цивілізації. Цивілізація, технічний прогрес є причиною руйнування природної цілісності та гармонійності людського буття, заснованого на безпосередності почуттів.

Руссо першим досягнув суперечливі тенденції цивілізації і дійшов висновку, що розвиток виробництва, науки, техніки приносить не тільки користь, а й має і негативні наслідки. Велику надію у вирішенні суперечностей природи і цивілізації, суспільного життя в цілому Руссо покладав на просвітництво та виховання. Він підкреслює, що у людей буде все, якщо вони виховують гідних громадян, а без цього усі, навіть правителі, будуть лише жалюгідними рабами.

Руссо стверджував, що людина від природи добра, але її дивовижно зіпсувала цивілізація. Свої погляди на психічну природу дитини він виклав у відомому творі “Еміль, чи про виховання”. Цікаво зазначити, що він вважався в XVIII–XIX ст. одним з найбільших теоретиків виховання, але сам ніколи не займався вихованням власних дітей (він віддавав їх відразу після народження до притулку). Заслугою Руссо було те, що він створив цілісну картину усього відомого до цього часу про природу дитини, про її розвиток.

Руссо виходив з теорії природної людини і прийшов до думки про необхідність внутрішньої гармонійності і природності в розвитку людини. Існують не тільки індивідуальні, але і загальні для всіх дітей закономірності психічного розвитку, що змінюються з кожним віковим етапом, – підкреслював Руссо. Виходячи з цього, він створив першу розгорнуту періодизацію розвитку. Однак підстава, згідно з якою він розділяв дитинство на періоди, була суто умоглядною. Критерії його періодизації спиралися не на факти і спостереження, а на теоретичні погляди самого Руссо.

Перший період – від народження до двох років, з погляду Руссо, треба присвятити фізичному розвитку дитини. Він вважав, що в цей час у дітей ще не розвивається мова, і був супротивником її раннього розвитку.

Другий період – від двох до дванадцяти років – необхідно присвятити сенсорному розвитку дітей. Руссо вважав, що розвиток відчуттів є основою майбутнього розвитку мислення. Тому він виступав проти раннього навчання, доводячи, що систематичне навчання повинно починатися тільки після дванадцяти років, коли закінчується “сон розуму”.

Третій період – цілеспрямоване навчання варто здійснювати в період із дванадцяти до п'ятнадцяти років, коли дитина може адекватно сприйняти і засвоїти пропоновані знання. Однак ці знання повинні бути пов'язані тільки з природними і точними науками, а не з гуманітарними, тому що моральний розвиток, розвиток почуттів у дітей відбувається пізніше.

У четвертому періоді – від п'ятнадцяти років до повноліття – саме і відбувається розвиток почуттів у дітей після нагромадження визначеного життєвого досвіду. Цей час Руссо називав “періодом буревіїв і пристрастей” і вважав, що в цей період необхідно виховувати в дітей добрі почуття, добрі судження і добру волю.

У творі "Еміль, або Про виховання" Руссо веде свого уявного вихованця від моменту народження до того часу, коли він, ставши зрілою людиною, не потребуватиме іншого керівника, ніж він сам. Вихователь же має, на думку Руссо, давати лише одну науку – про обов'язки людини.

Природна людина вміє і стійко страждати, і стійко вмирати – не через медиків з їхніми рецептами, філософів з їхніми правилами, духівників з їхніми повчаннями. Стриманість і праця – ось два справжні лікарі.

Від теми природного в людині Руссо здійснює перехід до філософії та психології індивідуалізму, тлумачачи цей останній як вихідний природний стан. Усі страждання походять від надмірної скупченості, адже з усіх тварин людина найменш придатна жити стадом. Звідси — заклик жити близько до природи, у цьому вбачається шлях до оновлення.

Головний же інтерес в усіх спостереженнях за дитячою психікою Руссо виявляє на переході від природного до морального. Він хоче з'ясувати, де саме ми робимо прорахунок у вихованні, коли природне (тобто добре) набуває спотворених рис, стає злим. Ось типовий хід думок Руссо, зокрема, щодо натурального плачу та можливості його як основи для виникнення аморальних рис людини.

Перший плач дітей є проханням. Якщо не вживати заходів перестороги, воно швидко трансформується в наказ. Діти починають із того, що примушують допомагати собі, а закінчують тим, що примушують служити собі. Таким чином, з їхньої слабкості спочатку виникає почуття залежності, потім народжується ідея влади й панування. А якщо ця ідея зумовлюється у них не стільки їхніми потребами, скільки послугами дорослих, то починає відчуватися моральний вплив: безпосередня причина тепер лежить не у природі. Ось чому важливо від раннього віку розпізнавати таємні наміри дітей, які лежать в основі жесту або крику. І Руссо як мораліст дає типову для його системи виховання пораду: дитину слід змалку привчати не повелівати ні людьми (бо вона не пан над ними), ні речами (бо вони її не розуміють).

Так само Руссо показує процес народження злості. Дитина тільки тому й буває злою, що вона слабка. Зробіть її сильною – і вона буде доброю: хто міг би робити все, той ніколи не чинив би зла.

Виходячи з основного свого положення про автономність моралі відносно розуму Руссо водночас показує роль розуму у формуванні моралі – в розпізнанні добра і зла. І зауважує, що совість, яка примушує людину любити одне й ненавидіти інше, не може розвиватися без розуму, хоч і не залежить від нього.

Щойно в дітей з'являється можливість бачити у близьких людях знаряддя, яке можна довільно пускати в дію, вони цим користуються, щоб задовольнити свою схильність і надолужити власну слабкість. Так діти стають нечемними, тиранами, зарозумілими й злими, неприборкуваними.

У тому періоді життя, коли дитина переступить вік немовляти, можна вже говорити про власне життя особистості. Людина починає усвідомлювати саму себе, її пам'ять поширює ідею тотожності на всі моменти існування. Вона набуває здатності відчувати щастя й горе, стає моральною істотою, розвиваючи в собі первісний моральний дар.

Аналізуючи первісний стан людської психіки, Руссо ідеалізує його. У цьому стані, на його думку, діють лише бажання, необхідні для самозбереження, і здатності задовольняти їх, а решту природа приховує у глибині душі, тримає немовби про запас, щоб вони розвивалися в міру потреби. Саме в такому первісному стані й існує рівновага між силою та бажанням, і людина не буває нещасною. Проте як тільки здатності, що до пори “дрімають” як можливість, реалізуються в дії, уява – найактивніша з усіх здатностей – пробуджується та випереджає їх. Сама вона розширює межі можливого (в хорошому або поганому спрямуванні), а отже, спонукає бажання й дає надію на задоволення. Цим уява вносить дисгармонію у структуру психічного. Однак предмет, який спочатку, здавалося, був під рукою, віддаляється так швидко, що його не можна досягти. Відстань, яку треба здолати в гонитві за бажаним, неухильно збільшується. Людина виснажує сили, не досягаючи мети, бо чим більше виграє в насолоді, тим далі відходить від неї щастя.

І навпаки, чим ближче людина до свого природного стану, тим менша різниця між її здатностями та бажаннями, й тим менше віддалена вона від щастя. Ніколи, зауважує Руссо, людина не буває менш нещасною, ніж у той момент, коли вона, мабуть, позбавлена всього, адже нещастя полягає не в утраті речей, а в потребі, яку відчують у них.

Розвиваючи ідею природного виховання, Руссо виступає проти насильницького впливу – фізичного та морального. Форма наказу в цій справі – найгірша. Не слід викликати в дитини навіть уявлення, що ви претендуєте на якусь владу над нею. Шкідливим є спосіб виховання, коли дитину примушують вагатися між своєю волею та волею вихователя, постійно сперечатися, хто з двох буде паном: “Я стократ віддав би перевагу ситуації, коли б дитина залишалася паном назавжди”. Інша річ, як дитина скористається своєю свободою. Добре спрямована свобода – єдиний метод виховання, який, на думку Руссо, приносить позитивний результат. Хоча Августін зробив би тут поправку: пропоновані в “Емілі” умови виховання з

великою ймовірністю приведуть спочатку до вередування, а згодом – до серйозних характерологічних вад.

Руссо виходить із того, що перші природні рухи завжди правдиві. У серці людини немає нібито споконвіку закладеної в неї зіпсутості. Руссо визнає єдину уроджену пристрасть – самолюбство. Стосовно самої людини воно має позитивний смисл, але якого спрямування набиратиме самолюбство згодом – морального чи аморального, залежатиме від стосунків, у які вступають діти в ході їхнього зростання.

Період від народження до 12 років Руссо називає найнебезпечнішим. Дитина, підліток не бачать, як зароджуються помилки та пороки, і не мають знаряддя для їх подолання – розуму.

На завершенні підліткового віку відкривається сфера моральних стосунків. Виникають можливості для пороку. Разом із прийняттям обов'язків народжуються омана й неправда. Тут Руссо підходить до основних структур особистості: щойно стає можливим робити те, чого робити не слід, постає (свідомо чи несвідомо) потреба приховати те, чого не слід робити.

Розвивається далі концепція: людина має бути сама собі паном. Тоді виникає життєва завзятість. Природа – до послуг такої людини, яка легко підкоряє будь-яку річ своїй волі. У цьому слід бачити головний фокус культури Просвітництва: воля як психологічна проблема виходить на передній план. Людина тепер може управляти, скеровувати собі рівних: здібності й досвід замінюють для неї право і владу. Вона буде паном, не маючи потреби наказувати. Усвідомлюється сила об'єктивної необхідності. Людина досягає зрілості.

У періоді до 12 років дитина оволодіває мовою. Жива рідна мова, виражаючи вікові звичаї, набуває величезної ваги як знаряддя розвитку. Руссо, з одного боку, бачить панівне місце мови у психіці, а з іншого – застерігає проти підміни речей словами.

Здоровий глузд Руссо вважає шостим відчуттям, кваліфікуючи його як результат добре спрямованої діяльності інших відчуттів. Аналогічно

тлумаченню загального відчуття в психології Арістотеля здоровий глузд знайомить людину з природою речей шляхом злиття всіх зовнішніх ознак цих речей. Це шосте відчуття не має особливого органа: воно перебуває лише в мозку, і відчуття його, суто внутрішнє, називається поняттям або ідеєю.

Підлітковий вік мислитель визначає, головним чином, як перехід від чуттєвого пізнання до суджень, що охоплює приблизно 12–15-й роки життя. Тут зіткнення зі світом набувають і естетичного характеру, але саме зі світом, а не з його відображеннями в книгах. Руссо стверджує: підліткові не потрібні жодні інші книги, крім світу, жодні інші настанови, крім фактів. Дитина, читаючи, не мислить, не навчається, а лише заучує слова.

Перехід від одного віку до наступного пов'язується з психологічними кризами. Така криза виникає з появою пристрастей, котрі тлумачаться як головні знаряддя самозбереження. Пристрасті мають природний характер. І тут Руссо оспівує любов людини до самої себе, адже це узгоджується з порядком речей. Більше того, він радить людям любити себе понад усе, а також усе те, що їх оберігає.

Однією з найважливіших криз, які спонукають до психічного розвитку, є статева любов. Через неї людина входить до всього людського роду. В юнацькому віці це почуття становить моральний, естетичний, пізнавальний фокус розвитку. Сам по собі юнацький вік, зауважує Руссо, є часом гуманності, але ранній інтерес до розпусти породжує антилюдяність, жорстокість, мстивість, несамовитість. Юність як вік мстивості, ненависті водночас є віком співчутливості, лагідності, великодушності. Юнак, що народився з поганими задатками, але зберіг до 20 років свою цнотливість, протягом життя буває найвеликодушнішим, найдобрішим, зі всеохоплюючою любов'ю до людей.

Характерну рису юнацького віку Руссо відкриває далі: слабкість духовна робить людину співчутливою; спільне лихо налаштовує серця на людяність. Будь-яка прив'язаність є ознакою неспроможності у власній ініціативі. Дружба виникає з безпорадності. Нещасній людині юнак прагне

допомогти. Жалість стає солодкою. Ставлячи себе на місце знедоленого, ми відчуваємо задоволення, що лихо трапилось не з нами. І все ж, зауважує Руссо, печальна картина стражденного людства має пробудити в серці юнака перше істотне співчуття. Жалість Руссо називає феноменологічно першим почуттям. Уявлення про чуже страждання взагалі робить жалість можливою. Руссо виводить із цих спостережень певну закономірність: “Серцю людському властиво ставити себе на місце не тих людей, які щасливіші за нас, а тих, які більше нас заслуговують на жалість”.

Підведення підсумків:

1. Схарактеризуйте особливості психологічної науки епохи Просвітництва.
2. Надайте характеристику психологічним поглядам Жюльєна де Ламетрі.
3. Визначте основні психологічні ідеї сенсуалістичної теорії Е. де Кондильяка
4. Висвітліть психологічні погляди П. Кабаніса.
5. Проаналізуйте вчення про розвиток дитини Ж-Ж. Руссо.

Завдання до практичного заняття:

9. Психологічні ідеї Х. Вольфа.
10. Внесок І. Канта у розвиток психології як науки.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Проаналізувати літературу відповідно до теми та зробити проект: «Життя та діяльність ...», обираючи одного з запропонованих на лекції філософів.

Список рекомендованої літератури:

Базова

19. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.

- 20.Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

- 22.История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.:ил. – (Серия «Мастера психологии»).
- 23.Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
- 24.Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
- 25.Марцинковская Т.Д., Юркевич А.В. История психологии: Учебник для вузов / Т.Д. Марцинковская, А.В. Юркевич. – Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 521 с. – (Gaudeamus).
- 26.Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
- 27.Роменець В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: [Навч. посібник] / В.А. Романець..– К.: Либідь, 2006. – 1000 с.
- 28.Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский. - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ

Тема: Зародження та розвиток асоціативної психології

Мета:

- оволодіти знаннями щодо розвитку асоціанізму в психології (VIII – XIX ст.);
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних теорій окресленого періоду;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

40. Схарактеризувати загальну характеристику психологічної науки у період (VIII – XIX ст.).
41. Надати характеристику психологічним поглядам Д. Берклі.
42. Визначити основні психологічні ідеї Д. Юма.
43. Проаналізувати вчення Д. Гартлі.

ПЛАН

1. Загальна характеристика асоціативної психології
2. Психологічні погляди Д. Берклі
3. Психологічні погляди Давіда Юма
4. Д. Гартлі як засновник асоціативної психології

1. Загальна характеристика асоціативної психології

Асоціативна психологія як один із основних напрямів психологічної думки, що пояснює динаміку психічних процесів принципом асоціацій, має багатовікові традиції. Сам термін «асоціація» (від лат. з'єднання) означає зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація одного з них спричиняє за собою появу іншого.

Поняття асоціації було введено Арістотелем, як науковий термін – Дж.Локком, але підхід до асоціації як універсального механізму психічного життя був сформульований вперше Девідом Гартлі.

У XVIII столітті ознаменованому завершенням побудови динаміко-механістичної картини світу, виникають напрями асоціативної психології: **природничо-науковий** (Д.Гартлі і Д.Прістлі пов'язували виникнення асоціацій із взаємодією організму і зовнішнього середовища) та **ідеалістичний** (Дж.Берклі і Д.Юм розглядали асоціації як зв'язок феноменів усередині свідомості суб'єкта). Завдяки науковій діяльності представників цих напрямів до кінця XVIII століття затвердилося переконання, згідно якому: а) психіка побудована з елементів – відчуттів, що є первинними; б) складні психічні утворення (уявлення, відчуття, думки) вторинні і виникають за допомогою асоціацій; г) умовою утворення асоціацій є суміжність двох психічних процесів; д) закріплення асоціацій обумовлене швидкістю асоційованих елементів і частотою повторення їх у досвіді.

2. Психологічні погляди Дж. Берклі

Джорж Берклі (1685 -1753) - англійський філософ-ідеаліст. Основі праці: «Нова точка зору», «Трактат про принципи людських знань». Свою концепцію побудував на положеннях теорії Дж. Локка.

Основні тези:

- в основу власної концепції Дж. Берклі поклав ідеї Дж. Локка щодо провідної ролі відчуттів у формуванні понять. Однак, відкинувши ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом, Берклі зосередився на вивченні внутрішнього досвіду, ставши засновником крайньої форми суб'єктивного ідеалізму;
- вважав, що всі наші знання про зовнішній світ народжуються з досвіду, проте заперечував розрізнення первинних та вторинних якостей. Вважав, що всі якості вторинні, тобто придумані суб'єктом, а тих якостей, які належать предмету не існує, або їх просто не можна дослідити. Досвід –

це відчуття, що безпосередньо переживаються суб'єктом: зорові, слухові, дотикові і ін. Речі є комбінація цих відчуттів. *Доки людині здається, що вона бачить або чує будь-який об'єкт, він реально існує, проте як тільки вона закриває очі – пропадає не тільки відчуття, але й сам об'єкт.* Стверджував: *esse est percipi*, що означає «бути – значить бути у сприйнятті»;

- для пояснення процесу пізнання Берклі застосував метод асоціації. Вважав, що наші знання – це поєднання взаємопов'язаних простих ідей, окремих психічних елементів, які, в свою чергу, виникають завдяки органам чуття. Отже, наша свідомість конструює складне сприйняття, поєднуючи між собою прості уявлення. Матеріальних зовнішніх агентів (подразників) не існує, а ідеї поєднуються за допомогою асоціацій, утворюючи комплекси. Ці комплекси ілюзорно сприймаються як матеріальні фізичні об'єкти. Тобто, те, що ми називаємо об'єктом – не що інше, як сукупність різних відчуттів, з'єднаних у цілісний комплекс, який у подальшому, шляхом повторювання та звички, закріплюється у єдине ціле;
- ідею асоціації Берклі також використовував для пояснення глибинного, просторового зору. Якщо взяти до уваги, що людське око може сприймати лише два виміри, трьохвимірне зображення ми сприймаємо на основі попереднього досвіду, проводячи асоціацію даного відчуття з іншими зоровими відчуттями. Тривалий досвід розглядування предмету з різних боків та на різних відстанях накладається на безпосередні відчуття – і це у своїй сукупності дає нам відчуття глибини сприйняття.

3. Психологічні погляди Давіда Юма

Девід Юм (1711-1776) – англійський філософ, історик, економіст, публіцист. Найбільш значущою працею є «Трактат про природу людини» (1739).

Основні тези:

- Юм розрізняв враження та ідеї. Враження – це базові психічні елементи, які в сучасній термінології – це відчуття та сприйняття. Ідеї - це мисленнєві переживання, що базуються на пережитих відчуттях, а виникають під час відсутності стимуляції від зовнішніх об'єктів (у сучасності – це уява). Вважав, що враження відрізняються від ідей не тільки за джерелом виникнення, але й за своєю силою. Враження – це більш сильні та яскраві утворення, а ідеї – це слабкі копії цих вражень (*наприклад, існує відмінність між переживанням болю від жару і повторенням цього враження в пам'яті*). І ідеї, і враження можуть бути простими і складними. Складні ідеї – це сукупності простих вражень, причому у різній комбінації, однак вони завжди пов'язані з попереднім досвідом (*наприклад, золота гора, літаючий кінь ті ін.*);
- механізмом формування складних ідей Д. Юм вважав асоціації. Вважав, що існує «об'єднуючий принцип», який може мати такий вигляд: подібність, суміжність, причинність. Виділяють типи асоціацій: за схожістю, за суміжністю у просторі та часі, асоціації за законом причинного зв'язку. Останній тип асоціацій був предметом ретельного вивчення Д.Юма;
- вважав, що ні один об'єкт не проявляє при безпосередньому чуттєвому пізнанні ні причин, ні дій, які він може відтворити. Тільки досвід розкриває ці зв'язки: людина, спостерігаючи за явищами, які відбуваються у певній послідовності, починає думати, що одне явище спричинює інше. Водночас наші уявлення про причинність деяких речей можуть бути хибними, оскільки досвід людини обмежений;
- засновуючись на положенні, що зовнішній світ – це комплекс певних вражень, вважав, що результати рефлексії власних думок і переживань пов'язані в комплекс «Я» людини. *«Заглиблюючись у те, що я називаю власним «Я», я завжди стикаюсь з тими чи іншими поодинокими перцепціями – любові чи ненависті, страждання чи задоволення...».* Таким чином

- Принцип асоціацій Юм зводить в ранг пояснювального принципу (по аналогії із законом гравітації Ньютона), але причини «тяжіння» на людському світі, як і тілесному, непізнавані. Пізнання, по Юму, - це асоціація різних ідей. Знання стосунків причинності на навколишньому людину світі встановлюється в досвіді. Пояснюючи це положення, він наводив такий приклад: якщо хліб одного дня наситив вас, то народжується упевненість, що подібні об'єкти викликать ті ж дії.

Д. Гартлі(1705-1757 рр.) – англійський мислитель, один з основоположників асоціативної психології. Прагнув пояснити психічні процеси на основі принципів І.Ньютона. Гартлі представив психічний мир людини продуктом роботи організму як вібраторної машини. Вібрації служать фізіологічною основою психічних процесів: відчуттів, сприйняття, мислення; основою емоційних достатків; довільних і мимовільних рухів. Відмінності протікання психічних процесів пояснюються відмінністю вібрацій (фізіологічно: по силі, частоті, місцю дії, по напрямку проникнення в мозок). Паралельно цьому в мозку виникають, поєднуються і змінюють один одного психічні «супутники» цих вібрацій – від відчуття до абстрактного мислення і довільних дій.

Механізм асоціацій включає наступні етапи: вібрації зовнішнього ефіру викликають відповідні вібрації речовини нервів і мозку; цим вібраціям відповідають певні психічні явища; між вібраціями встановлюється певний зв'язок; у подальшому виклик однієї вібрації залучить за собою і виклик інший; це відповідає процесу викликання однієї ідеї за допомогою іншої

Підведення підсумків:

6. Схарактеризуйте загальну характеристику психологічної науки у період (VIII – XIX ст.).
7. Надайте характеристику психологічним поглядам Д. Берклі.
8. Визначте основні психологічні ідеї Д. Юма.
9. Проаналізуйте вчення та внесок Д. Гартлі у розвиток психології як науки.

Завдання до практичного заняття:

11. Надати філософсько-психологічне тлумачення поняттю «асоціація».
12. Визначити переваги та недоліки асоціанізму.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Проаналізувати літературу відповідно до теми та зробити проект: «Життя та діяльність ...», обираючи одного з запропонованих на лекції філософів.

Список рекомендованої літератури:

Базова

21. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова. – 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009. – 232с.
22. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С. Корольчук, П.П. Криворучко. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2010. – 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

29. История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.:ил. – (Серия «Мастера психологии»).
30. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
31. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
32. Марцинковская Т.Д., Юркевич А.В. История психологии: Учебник для вузов / Т.Д. Марцинковская, А.В. Юркевич. – Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 521 с. – (Gaudeamus).

- 33.Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
- 34.Роменец В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: [Навч. посібник] / В.А. Романець..– К.: Либідь, 2006. – 1000 с.
- 35.Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский. - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Розвиток світових шкіл психології (XIX-XX ст.).

- оволодіти знаннями щодо розвитку психології та становленні нових шкіл на межі XIX – XX ст.;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо особливостей вивчення психології у різних школах окресленого періоду;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

44. Схарактеризувати загальну характеристику психологічної науки на межі XIX – XX ст..
45. Надати характеристику психологічним поглядам Е. Тітченера як представника структуралізму.
46. Визначити основні психологічні ідеї, що панували у Вюрцбургській школі.
47. Висвітлити основні ідеї представників функціоналізму.

План

- 1. Становлення та розвиток нових психологічних шкіл**
- 2. Структуралізм**
- 3. Вюрцбургська школа**
- 4. Функціоналізм**

1. Становлення та розвиток нових психологічних шкіл

На межі XIX – XX століть відбувається розділення єдиної психології на різні школи. Це пов'язано з тим, що вчені відмовились від єдиного підходу щодо предмету психології та методів дослідження психіки. Відбувається зміна усталеної думки про свідомість як особливий замкнутий світ. При

цьому увагу вчених привертала пізнавальні процеси, хоча у різних школах їм відводилось різне місце в загальній картині психічного життя.

2. Структуралізм

Представники: Е. Тітченер (1867-1927).

Структуралізм – це напрям в американській психології, метою якого є знаходження психічного першоелементу й структури цих першоелементів в певному психічному процесі. Цей напрям був логічним продовженням вундтівської теорії психічного. Лідером цього напрямку був єдиний вірний послідовник В. Вундта – Едвард Тітченер (1867 - 1927). В межах цієї школи предметом психології вважалась свідомість, яка може вивчатися шляхом розчленовування на елементи того, що дано суб'єкту в процесі інтроспекції, з подальшим з'ясуванням законів, згідно з якими складається структура - «матерія свідомості» з цих елементів.

Предмет психології для Тітченера - це **елементи свідомості**, що виникають у людини в процесі його самоспостереження.

Основні питання науки по Тітченеру: що?, як? і чому? В зв'язку з цим мета психології: а) аналізувати конкретний даний душевний стан, розклавши його на прості складові; б) знайти, яким чином сполучені ці складові частини та закони, що управляють їх комбінацією (наприклад, винайдення закону злиття тонів чи контрасту кольорів); у) привести ці закони в зв'язок з фізіологічною організацією (яким чином нервова тканина й фізіологічні процеси в ній породжують психічні процеси).

Е.Тітченер вважав, що свідомість має свій власний матеріал та його структуру, що можна вивчати шляхом інтроспекції. Вчений виокремлює і обґрунтовує вимоги до інтроспекції: 1) відстороненість (інакше спостереження може бути помилковим); 2) "ми повинні управляти нашою увагою. Увага не повинна ні розсіватися, ні блукати". Для цього потрібна практика; 3) "При самоспостереженні тіло і душа мають бути свіжі". Стонлення, фізична втома заважають зосередженню уваги; 4) наявність

сприятливого загального стану. "Ми повинні почувати себе добре, бути у хорошому настрої і з цікавістю відноситися до свого предмету". Окрім дотримання цих умов, необхідно використовувати "метод середніх величин".

Крім того, у процесі дослідження, досліджуваний має бути тренуваним, щоб отримувати «чистий матеріал свідомості». Він має відокремлювати у досліді ті складові, що йдуть від об'єкту (досліджуваного предмету) від власних суб'єктивних станів. Власне ці суб'єктивні переживання і є предметом дослідження у структурній школі психології. Згідно висунутої їм "контекстній теорії значення" уявлення про який-небудь об'єкт будується з сукупності чуттєвих елементів, частина яких може покидати свідомість, утворюючи контекст, а "сенсорна серцевина", що залишилася в свідомості, де велику роль грають м'язові відчуття, достатня для того, щоб відтворити всю сукупність цих елементів.

Описання досліду в термінах об'єкта, Тітченер називав помилкою стимулу. Наприклад, якщо досліджуваний спостерігаючи яблуко, описує його як яблуко, він припускається помилки стимулу. Досліджуваний повинен описувати свій досвід у термінах поточного сприйняття (колір, блиск поверхні, форму, переходи світла й тіні і т. д.).

Важливо пригадати, що Тітченер називав своїх дослідних реагентами (це хімічний термін, що означає речовину, яка додається до основної речовини, щоб проявились властивості останньої).

Певним ітогом роботи вченого було описання близько 44000 елементарних відчуттів, з яких 32820 зорових та 11600 слухових. Ці елементи і можуть об'єднуватися у складні сполуки. Ці елементи (як хімічні) є базовими і характеризуються: якістю (модальність відчуттів – червоний, гарячий), інтенсивністю (сила, яскравість, гучність), тривалістю (у часі), виразністю (включенністю уваги).

Структуралізм фактично перестав існувати після смерті свого лідера. Основною причиною став обраний метод дослідження – інтроспекція.

3. Вюрцбургська школа

Представники: Освальд Кюльпе (1862 - 1915), Нарцис Ах (1871 - 1946), Карл Бюлер (1879 - 1963), Отто Зельц (1881 - 1944).

Учень В. Вундта Освальд Кюльпе, переїхавши в місто Вюрцбург, створив там власну, так звану Вюрцбургську школу.

Сам О.Кюльпе не запропонував ні нової програми, ні нової теоретичної концепції. Спочатку багаж експериментальних схем лабораторії нічим не

відрізнявся від інших: визначалися пороги чутливості, вимірювався час реакції, проводилися асоціативні експерименти. Але деякі, на перший погляд, неістотні зміни в інструкції досліджуваному визначили надалі поворот в методи і, як наслідок, новаторський стиль школи.

О. Кюльпе у дослідах спостерігав не за результатами діяльності, а за її процесом. Поставивши задачу і спостерігаючи за її розв'язанням, Кюльпе фактично почав експериментальне вивчення мислення. Акцент був зроблений на процес, що відбувається в свідомості при рішенні якогось експериментального завдання. Метод дозволив виявити неможливість для досліджуваних описати виникаючі стани в категоріях тільки чуттєвих елементів (образів). *Досліджуваний при виконанні завдання здійснював розумові операції, які він зазвичай не усвідомлював. Це свідчило: 1) що поруч із сенсорним «матеріалом» існують елементи, які не зводяться до відчуття; 2) ці елементи пов'язані з діями суб'єкта, його розумовою діяльністю; 3) неусвідомленість цих актів у момент розв'язання задачі потребує внесення коректив у метод інтроспекції.*

Новизна методу і підходу Вюрцбургської школи:

- перенесення акценту з ефектів внутрішнього світу досліджуваного, представлених у вигляді відчуттів, образів, уявлень і так далі, на вироблювані ним дії - операції, вправи, акти;
- фіксація не на результаті, а відстежування процесу та опис тих змін, що відбувались у процесі рішення будь-якого експериментального завдання;
- при розв'язанні дослідницької проблеми у досліджуваного виокремлювався акт думки (рівень раціонального), а не лише відчуття тотожності або відмінності;
- в психологічне мислення вводилися нові змінні: настанова - мотиваційна змінна, що виникає при прийнятті завдання; завдання - мета, від якої виходять детермінуючі тенденції; процес як зміна пошукових операцій, що інколи набувають афектної напруженості;

несенсорні компоненти у складі свідомості (розумові, а не чуттєві образи).

Ця схема протистояла традиційним моделям, відповідно до яких детермінантою психічного явища служив зовнішній подразник, а сам процес - "плетіння" асоціативних сіток, вузликami яких були чуттєві образи: первинні - відчуття, вторинні - уявлення;

-був розроблений новий метод, який отримав назву «систематичної експериментальної інтроспекції». Вміст методу включав наступні вимоги-алгоритми: хід виконання завдання розбивався на інтервали (з використанням хроноскопа); кожна з "фракцій" (підготовчий період, сприйняття подразника, пошук відповіді, реакція) ретельно просліджувалася за допомогою "внутрішнього зору" з метою виявлення її складу. Досліджуваний мав дати певний звіт про стан свідомості, що має місце у процесі рішення їм задачі. Цей самозвіт мав назву систематичним. Це дало змогу ввести в зміст свідомості не тільки чуттєві образи, але й розумові образи.

Кюльпе писав: «Я был поражен, что объекты внешнего мира, такие как тела, или метафизические предметы, такие как идеи Платона или монады Лейбница, могут мыслиться непосредственно, без того, чтобы можно было образовать о них наглядные представления. Из этого я заключил, что мышление должно быть особым видом деятельности нашей души и что оно стоит совсем в другом отношении к своим предметам, чем, например, ощущение или представление»².

Нарцис Ах реалізував в експерименті припущення О.Кюльпе про те, що випробовуваний "налаштован" на виконання завдання. Таке "передналаштування" він позначив терміном "детермінуюча тенденція", або "установка свідомості". Останній термін звучав парадоксально, оскільки з дослідів виходило, що ця тенденція (або установка) не усвідомлюється.

Карл Бюлер у дослідях пропонував розв'язання логічних та арифметичних задач. Обдумуючи їх, досліджуваний мав визначити шлях, який веде його до розв'язання проблеми. Таким чином, мислення стало розглядатися не як одномоментний акт, а як процес, що має початок, час перебігу та результат. Крім того, важливу роль приділяли прийняттю задачі, оскільки саме задача, її зміст спрямовують й регулюють цей процес. Зокрема, поняття настанови як несвідомого спрямування на розв'язання

задач, що виникають у досліджуваного в момент прийняття задачі як мети. Залежно від цієї настанови, досліджуваний виконує завдання швидше або повільніше, більш або менш продуктивно.

Отто Зельц продовжував дослідження О. Кольпе, після того як він відійшов від експериментальної психології й почав вивчати філософію та естетику. Важливе відкриття Зельца полягає в розробці поняття **антиципаторна схема**, що означало можливість передбачати результати розв'язання задачі ще на початку мисленнєвої діяльності.

4. Функціоналізм

Представники: Франц Brentano Роберт Вудвортс (1869-1962)

Представники Вюрцбурзької школи продемонстрували той факт, що психічна активність має певну спрямованість, мету. Це суголосило поглядам Гербарта Спенсера, який співвідносив психічну діяльність і потребу в адаптації до оточуючого світу (*Г. Спенсер був послідовником Ч. Дарвіна, його теорія мала назву «теорія соціального дарвінізму». Вважав, що не тільки біологічні види, людина, соціальні інститути й системи, але й весь Всесвіт підкорюється закону виживання сильніших. Вважав, що якщо дотримуватись цього закону, то виживуть кращі індивіди та соціальні системи. Цікаво: вчений вважав субсидії на соціальні програми та освіту хибним кроком, оскільки це порушує природні процеси в суспільстві. «Треба дати можливість піти зі сцени тим, хто не може вижити»*).

Отже, в психології на перший план вийшла проблема дослідження не стільки структури психіки, скільки її функцій, які б розкрили можливість саме психологічні особливості взаємозв'язку живого організму й середовища.

Франц Brentano – австрійський психолог стояв у витоків функціоналізму. Вундтівські переконання щодо змісту свідомості вважав хибними, оскільки ігнорується активність самої свідомості. Для позначення

цієї ознаки (спрямованості, активності свідомості) Brentano запропонував термін "інтенція".

Інтенція – не просто активність. У ній спільно з актом свідомості завжди співіснує який-небудь об'єкт. Ця спрямованість має назву актом. Описуючи і класифікуючи форми цих актів, Brentano приходив до висновку про те, що існує три основні форми: 1) акти «представлення» чого-небудь, 2) акти судження про що-небудь як істинне або помилкове, 3) акти емоційної оцінки чого-небудь як бажане або небажане. Поза актом об'єкт не існує, але і акт, у свою чергу, виникає лише при спрямованості на об'єкт. Коли чоловік чує слово, то його свідомість спрямовується крізь звукову, матеріальну оболонку до предмету, про який йде мова.

Brentano рішуче відкидав прийняту в лабораторіях експериментальної психології процедуру аналізу. Він вважав, що вона перевертає реальні психічні процеси і феномени, які слід вивчати шляхом ретельного внутрішнього спостереження за їх природною течією. Ідеї Brentano вплинули на Кюльпе і його вюрцбургську школу. У числі тих, що вчився філософії у Відні у Brentano був З.Фройд.

Найбільше поширеним функціоналізм був у США. Розвиток функціоналізму в Америці тісно пов'язаний з ім'ям **Вільяма Джемса**.

В. Джемс займався багатьма проблемами – від вивчення мозку і розвитку пізнавальних процесів і емоцій до проблем особистості і психоделічних досліджень. Одним з основних питань для нього було дослідження свідомості. Джемсу належить ідея про "потік свідомості", тобто про безперервність роботи людської свідомості. Вважав, що свідомість сприяє розвитку адаптивних можливостей особистості, тобто значення свідомості і решти пізнавальних процесів полягає у підвищенні пристосувальних функцій організму. Джемс підкреслює не лише безперервність, але і динамізм, постійну мінливість свідомості, кажучи про те, що усвідомлення навіть звичних речей постійно міняється і, перефразовуючи Геракліта, який говорив про те, що не можна увійти двічі до

однієї і тієї ж річки, він писав, що ми не можемо мати в точності тієї ж самої думки двічі.

Свідомість не лише безперервна і мінлива, але і селективна, вибіркова, в ній завжди відбувається прийняття і відхилення, вибір одних предметів або їх параметрів і відкидання інших. На відміну від Е.Тітченера, для Джемса первинним був не окремий елемент свідомості, а його потік як динамічна цілісність. При цьому Джемсі підкреслював пріоритетність вивчення саме роботи свідомості, а не його структури.

Джемс розробив одну з найвідоміших теорій емоцій (одночасно з датським психологом Д. Ланге). Ця теорія вказує на зв'язок між емоціями і фізіологічними змінами.

Школа Чикаго, що утворилася на функціоналістській традиції, залучила в свої ряди десятки психологів. **Гарвей Керр** (1873-1954), що відобразив свої позиції в книзі "Психологія" (1925). Школа Чикаго укріплювала вплив об'єктивного методу в психології. Вважалося за доцільне застосовувати і інтроспективну, і об'єктивне спостереження (експеримент трактувався як контрольоване спостереження), і аналіз продуктів діяльності (мова, мистецтво).

До функціонального напрямку відносять і колумбійську школу, яку очолив **Роберт Вудвортс** (1869-1962). Його головні праці "Динамічна психологія" (1918), "Динаміка поведінки" (1958). Він відносив себе до еkleктиків. Новизна його психологічних концепцій полягала в тому, в що в популярну в 20-х роках формулу "стимул-реакція - реакція" була введена важлива змінна – організм. Згідно з Вудвортсом, для розуміння поведінки важливе значення має вивчення середнього ланцюга – організму – у ланці «стимул – організм – реакція», оскільки саме ця змінна може змінити взаємозв'язки між стимулом та реакцією. Це відкриття було присвячене проблемі «переносу в навчанні».

Грунтуючись на ученнях Дьюї і Джемса, Вудвортс в рамках функціоналізму розробив **динамічну психологію** (слово «динамічний» Дьюї використовував в своїх роботах з 1884 року, а Джемс — з 1908–

го). Динамічна психологія досліджує мотивацію. Сам Вудвортс говорив, що його завданням був розвиток «мотивології». Розглядав реакції організму на зовнішній стимул не як ізольований акт механічного поштовху, а як складний процес, що пов'язаний із внутрішньою активністю організму і що визначається, перш за все, його потребою, яка робить організм чутливим до одних подразників і байдужим до інших.

Американські функціоналісти розглядали функцію як діяльність, що охоплює і свідомість, і поведінку (європейські функціоналісти розглядали в першу чергу акти свідомості). Загалом функціоналісти початком психічної діяльності вважали суб'єкта, операції й акти якого визначають характер світу, де він функціонує. Оскільки будь-яка дія людини цілеспрямована, то й функція має певну мету, інтенцію. Об'єктивний психологічний аналіз цієї спрямованості не міг бути вивчений методом спостереження, самоспостереження, експерименту, що в подальшому визначило позицію біхевіористів – виключити свідомість з предмету психології й вивчати тільки поведінку.

Підведення підсумків:

10. В чому вбачав задачі психології Е. Тітченер?
11. Яким чином був удосконалений метод інтроспекції в структуралізмі?
12. Що таке «помилка стимулу»?
13. Які основні відкриття були зроблені О. Кюльпе та його співпрацівниками.
14. В чому сутність інтенційного акту Ф. Brentano?
15. Що таке «потік свідомості» у теорії В. Джемса?

Завдання до практичного заняття:

13. Визначити особливості американського та європейського функціоналізму.
14. Визначити основні положення психології Р. Вудвортса.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Проаналізувати літературу відповідно до теми та зробити проект: «Життя та діяльність ...», обираючи одного з запропонованих на лекції філософів.

Список рекомендованої літератури:

Базова

23. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова. – 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009. – 232с.
24. Корольчук М.С. Історія психології: [Навч. посібник] / М.С. Корольчук, П.П. Криворучко. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2010. – 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

36. История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.:ил. – (Серия «Мастера психологии»).
37. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
38. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
39. Марцинковская Т.Д., Юркевич А.В. История психологии: Учебник для вузов / Т.Д. Марцинковская, А.В. Юркевич. – Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический Проект; Трикта, 2011. – 521 с. – (Gaudeamus).

- 40.Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
- 41.Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: [Навч. посібник] / В.А. Романець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 2003. – 992 с.
42. Роменець В.А. Історія психології: ХІХ - початок ХХ століття: [Навч. посібник] / В.А. Романець.– К.:Либідь, 2007. – 832 с.
- 43.Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины ХХвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Психоаналіз та його розвиток у ХХ ст.

Тема:

- оволодіти знаннями щодо особливостей досліджень психічного апарату у межах психоаналізу;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних представників психоаналізу та їх поглядів;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

48. Надати загальну характеристику глибинній психології.
49. Визначити основні психологічні ідеї теорії З. Фрейда.
50. Розглянути основні положення аналітичної психології К. Юнга.
51. Висвітлити основні аспекти індивідуальної психології А. Адлера.
52. Проаналізувати розвиток психоаналізу у 30-50 роки.

План

- 1. Загальна характеристика глибинної психології.**
- 2. Теорія З. Фрейда.**
- 3. Аналітична психологія К. Юнга.**
- 4. Індивідуальна психологія А. Адлера.**
- 5. Розвиток психоаналізу у 30-50 роки.**

1. Загальна характеристика глибинної психології

Психоаналіз є одним із перших психологічних напрямів, що з'явилися у результаті розділення психології на різні школи. У 1900 та 1901 рр. були опубліковані книги З. Фрейда «Психологія сновидінь» та «Психопатологія буденного життя», які прийнято вважати умовними віхами зародження цього

напряму. Предметом психології у цій школі стали глибинні (несвідомі) структури психіки, а методами дослідження – клінічне спостереження та аналіз. Передумовою виникнення психоаналізу стали важливі розробки П. Жане, Ж. Шарко стосовно нервових хвороб; Ф. Brentano щодо інтенційності (спрямованості) цільового призначенні кожного психічного акту. Психоаналіз не мав ніякого відношення до класичної університетської науки, він виник у надрах психіатричної традиції з метою допомагати тим людям, які вважались душевно хворими.

2. Теорія З. Фрейда (1856-1939)

Біографічні відомості:

- Народився у м. Фрайберге (нині Чехія). Батько – подорожуючий торговець шерстю, вдруге одружений. Коли Зігмунду було 4 роки сім'я переїхала у Вену.
- Вчився Фрейд дуже добре. Упродовж 7 років він був найкращим учнем у класі. Сім'я підтримувала інтелектуальний потенціал сина. У 17 років закінчив школу на відмінно.
- У 1873 вступив на медичний факультет, проте через деякий час втратив зацікавленість. Переважно цікавився вживанням кокаїну як анальгезуючого засобу та антидепресанту (який вживав сам, вживала його наречена – Марта Бернайс та друзі). У 1884 році Фрейд опублікував спеціальну роботу, присвячену перевагам вживання кокаїну. Вважається, що саме ця стаття спричинила епідемію вживання кокаїном в Європі та Америці, яка продовжувалась до 20-х років ХХ ст. Потім З. Фрейда неодноразово звинувачували цьому і до кінця свого життя він не зазначав у бібліографічному списку роботи, присвячені використанню кокаїну.
- Фрейд та Марта жили окремо. Одружитись вони не могли через фінансове становище Зігмунда. 1881 році (у 25 р.) Фрейд почав приватну практику в якості клінічного невролога. У той же час потоваришував із Й. Брейером.

- У 1882 році Й. Брейер розповів про одну з своїх пацієнок. Це описано у літературі як випадок Анни О. Насправді дівчину звали Берта Паппенхайм, 21 рік, подруга дружини Фрейда, із заможної єврейської родини. Саме цей випадок допоміг Фрейду усвідомити важливість бесіди як метода лікування.
- У 1885 році Зігмунд виграв гранд і поїхав до Парижу на стажування до Шарко. У 1886 році почав приватну практику як спеціаліст у області неврології та мозкових порушень методами фізіотерапії. У цьому ж році одружився на Марті Бернайс. Проводив лікування гіпнозом, проте просив пацієнтів розповідати про травмуючі події (істерики страждають від пригадувань минулого. Поки подія залишається забутою, пов'язана з нею емоція «придушується», стримується і зароджується психічна енергія, яка приймає форму хворобливого симптому). 1895 році вийшла спільна праця «Дослідження істерії», з появою якої пов'язують зародження психоаналізу.
- Поява психоаналізу пов'язана з запитом пацієнтки баронеси Фанни Мозер (40-річної вдови), яка у книзі «Дослідження істерії» вказується як Емма фон Н.
- У 1900 році базові елементи методу психоаналізу сформувались: лежачі на кушетці, пацієнти мали говорити все те, що приходить їм у голову. Мотивом саме такої процедури було особиста позиція Фрейда: «Я не можу винести, коли інші люди дивляться на мене по 8 годин на день».

Основні положення:

- розвиток психіки – це процес пристосування, адаптації до навколишнього середовища. Рушійними силами психічного розвитку є вроджені несвідомі потяги;
- психіка складається з трьох прошарків: свідомого, підсвідомого, несвідомого, в яких розташовані основні структури особистості. **Несвідоме** є джерелом інстинктивного заряду, перш за все сексуального (лібідо), і закрито від свідомості через заборони, що накладаються

суспільством. **Підсвідоме** – його зміст неусвідомлений, але без зусиль може бути усвідомлений людиною. **Свідоме** містить соціальні норми і заборони, які знаходяться в постійному конфлікті з несвідомим.

- Згідно з Фройдом, сексуальний потяг у процесі розвитку людини зазнає низку змін, пов'язаних із фазами цього розвитку: оральна фаза (до 1 року); анальна (1-3 року); фалічна (3-6 років); латентна (6-12/14 років). Завдання психоаналізу – знайти джерела сексуальних порушень, які надалі приводять до неврозу.
- З початку 20-х рр. Фрейд виокремлює в структурі особистості інстанції:
  - а) «я» (его) – регулює дію організму на користь його самозбереження;
  - б) «**воно**» (ід) – осередок сліпих інстинктів (сексуальних, агресивних), які прагнуть до негайного задоволення;
  - в) «**над-Я**» (супер-его) – включає моральні стандарти і заборони, засвоєні особистістю несвідомо як продукт впливу суспільства (виявляється у вигляді совісті). Оскільки вимога «ід», «супер-его» і зовнішній реальності до «его» несумісні, то людина постійно знаходиться у стані конфлікту, який створює нестерпну напругу.
- Виокремлює захисні механізми як ті, що мають підтримувати психічне здоров'я особистості: витіснення, регресія, раціоналізація, проекція, сублімація.

3. Аналітична психологія К. Юнга (1875 – 1961)

Біографічні дані

Карл Юнг народився і виріс у маленькому селищі на півночі Швейцарії. За його власними спогадами, дитячі роки були сповнені почуттям самотності, відсутністю взаєморозуміння і щастя. Його батько був священиком, який в кінці кінців втратив віру, сумовитим та схильним до постійних змін настрою. Мати страждала від емоційних розладів і відрізнялась вкрай нестійкою поведінкою. Вона могла майже миттєво перетворитися із задоволеної життям домогосподарки у справжнього демона. Зрозуміло, що такий шлюб не міг бути щасливим. З ранніх років Юнг навчився не довіряти до кінця жодному з батьків, а потім не довіряти і зовнішньому світу взагалі. Замість цього він звернувся до внутрішнього світу, світу сновидінь і фантазій, світу несвідомого. Сновидіння та несвідоме,

а не раціональний світ стали головною подією його дитячих років, а потім і всього життя.

Юнг вперше познайомився з ідеями З.Фрейда в 1900 році, коли прочитав його працю «Тлумачення сновидінь». Він оцінив книгу як справжній шедевр. В 1906 році між ними почалося листування, а через рік потому він приїхав до Фрейда у Відень. Під час цієї першої зустрічі вони з великим захопленням спілкувалися протягом 13 годин. Пізніше ця симпатія вилася у дружбу, яка переросла у стосунки, подібні стосункам батька та сина. Проте після публікації праці Юнга «Психологія несвідомого» їх відносини дали тріщину, а у 1912 році вони зовсім припинили особисті стосунки.

Відмінності аналітичної психології К.Юнга від психоаналізу З.Фрейда

Головні відмінності аналітичної психології Юнга від фрейдівського психоаналізу стосуються питання про природу лібідо. Якщо Фрейд характеризує лібідо переважно у термінах сексуальної сфери, то для Юнга це життєва енергія взагалі, в якій секс присутній лише як один з компонентів. За Юнгом, базова життєва енергія лібідо проявляється у рості та розмноженні, а також інших видах діяльності – в залежності від того, що в даний момент часу є найбільш важливим для конкретної людини.

Юнг відкидав фрейдівське поняття едипового комплексу. Він пояснював прив'язаність дитини до матері виключно життєвими потребами дитини і здатністю матері їх задовольнити. Юнг не використовував в своїй концепції поняття едипового комплексу тому, що такий досвід відсутній у його власних дитячих переживаннях. Він говорив про свою матір як про жінку надмірно гладку і непривабливу, тому ніяк не міг зрозуміти на якій підставі Фрейд стверджував, що кожен хлопчик відчуває в дитинстві сексуальний потяг до власної матері.

Ще одна суттєва відмінність між позиціями Фрейда та Юнга стосується уявлень про спрямованість сил, що визначають особистість людини. З точки

зору Фрейда, людина є продуктом своїх дитячих переживань. Для Юнга людина визначається не лише минулим, а і в рівній мірі своїми цілями, очікуваннями і сподіваннями на майбутнє. На його думку, людина може змінюватися, і часом досить значно, протягом всього свого життя.

Третя відмінність полягає в тому, що Юнг намагався проникнути в область несвідомого глибше, ніж це вдалося Фрейду. Він додав ще один вимір у розуміння несвідомого: вроджений досвід людини як виду, успадкований ним від своїх тваринних предків (колективне несвідоме).

Є відмінності і у психотерапії Юнга. Під час лікувальних сеансів він ніколи не клав пацієнтів на кушетку, відзначаючи, що у нього немає наміру кого-небудь тягти відразу до ліжка! Замість цього Юнг садив пацієнта у зручне крісло навпроти себе.

Основні положення аналітичної психології К.Юнга

У структурі особистості Юнг вбачав три взаємодіючі утворення: Его, особисте несвідоме, колективне несвідоме. В *Его* представлено все, що людина усвідомлює. *Особисте несвідоме* – це витіснений із свідомості досвід, а також накопичення пов'язаних між собою думок та почуттів, так званих комплексів. *Колективне несвідоме* – це збережений досвід минулих поколінь, наш зв'язок з мільйонами років існування. Колективне несвідоме успадковується та не потребує розвитку в індивідуальному досвіді. Колективне несвідоме складається з архаїчних первинних елементів, які називають архетипами. Найбільш поширені – персона, аніма та анімус, тінь та самість.

Персона – це та маска, яку кожен з нас надягає, спілкуючись з іншими людьми. Вона представляє нас такими, якими ми хочемо, щоб нас сприймало суспільство.

Архетипи *Аніма та Анімус* відображають припущення Юнга, що кожна людина несе в собі певні психологічні характеристики протилежної статі. Аніма відображає жіночі риси в чоловічому характері, Анімус – чоловічі характеристики в жіночому.

Архетип *тіні* – певна зворотня, темна сторона Я. Представляє собою сукупність усіх наших аморальних, шалених, пристрасних і абсолютно неприйнятних бажань та вчинків. Проте одночасно тінь є джерелом спонтанності, творчого пориву, раптових осяянь та глибоких емоцій, без чого нормальне, повноцінне людське життя також неможлива.

Найбільш важливим архетипом Юнг вважав *Самість*. Задача самості – інтеграція різноманітних підсистем особистості. Юнг порівнював Самість з поривом чи прагненням до самоактуалізації, що визначає гармонійність та цілісність, найбільш повно розкриває можливості особистості.

За переконаннями Юнга, само актуалізації можна досягнути лише в середньому віці, а тому цей вік (між 35 та 40 роками) він розглядав як критичний період для особистісного розвитку – межу, на якій особистість зазнає глибоких та благодійних перетворень. Особистість, яка рухається в напрямку самореалізації, в процесі розвитку досягає інтеграції та врівноважує різні елементи в структурі особистості. Процес об'єднання різних елементів особистості навколо сутності має назву *індивідуації*. В процесі індивідуації Самість стає в центрі особистості, а особистість досягає самореалізації. Лише окремі люди досягають такого високого розвитку особистості, - вважав К.Юнг.

Створив *психологічну типологію особистостей*. В сонові типології лежить критерій спрямованості суб'єкта на зовнішній та внутрішній світ (екстравертна чи інтровертна установка) та домінування психічної функції (емоція, мислення, відчуття, інтуїція). Обидві орієнтації особистості існують одночасно, але одна з них зазвичай домінує. *Екстравертована орієнтація* проявляється в спрямованості інтересу суб'єкта на зовнішній світ, людей, предмети. *Інтровертована орієнтація* характеризується заглибленістю у внутрішній світ, світ власного досвіду та почуттів. Кожній особистості притаманна різна міра використання чотирьох психічних функцій. *Мислення та почуття є раціональними (визначають розуміння світу), визначають формування суджень, альтернативні способи прийняття рішень, а відчуття*

на інтуїція – ірраціональні (визначають сприйняття світу), допоміжні способи отримання інформації про світ. Результатом комбінації двох видів Его-орієнтацій та чотирьох психологічних функцій є вісім різних типів особистості.

Розробив *словесно-асоціативний тест*. Аналітик одне за одним зачитує пацієнту ряд слів. Пацієнт повинен у відповідь на кожне слово сказати перше, що прийде до нього у голову. При цьому вимірюється час реакції, зміна частоти дихання, електропровідність шкіри та реакції пацієнта. Якщо реакція на те чи інше слово потребує дуже багато часу, призводить до зміни ритму дихання чи супротиву шкіри, ми можемо зробити висновок про те, що існують певні несвідомі проблеми, пов'язані із запропонованим словом чи можливою відповіддю. (Використовував тест також як дитектор брехні)

4. Індивідуальна психологія А. Адлера (1870 – 1937)

Біографічні дані

Альфред Адлер народився у забезпеченій сім'ї в одному з передмість Відня. Його дитячі роки пройшли під знаком постійних хвороб, заздрості по відношенню до старшого брата та повного неприйняття з боку матері. Сам себе він вважав слабким, немічним та непривабливим. Він відчував ільшу близькість з батьком, ніж з матір'ю, тому, як і Юнг, згодом не прийняв фрейдівської концепції едіпового комплексу, бо сам його не переживав. Дитиною від витратив багато сил на те, щоб завоювати визнання та популярність у середовищі однолітків. Ставши доросліше, він зумів досягти високої самооцінки та був гідно оцінений оточуючими, чого йому так не вистачало у власній сім'ї.

Спочатку Адлер був настільки слабким учнем, що, на думку вчителя, міг розраховувати у майбутньому лише на місце помічника чоботяга. Однак, завдяки старанності та наполегливості він зумів стати одним з перших учнів у класі. Він зміг перебороти свої численні академічні та соціальні недоліки та

комплекси, так що сам в повній мірі може вважатися хрестоматійним прикладом своєї ж власної теорії, створеної ним згодом. У розвитку особистості важливу роль відіграє компенсація особистісних слабкостей та недоліків. Почуття неповноцінності, що лежить в основі його системи. Є прямим наслідком дитячих років, в чому сам Адлер охоче зізнавався.

У віці 4-х років, ледь одужавши від смертельно небезпечної пневмонії, Адлер вирішив, що стане лікарем. Він отримав медичну освіту. Після спеціалізації в офтальмології та проходження практики із загальної медицини він почав займатися психіатрією.

Індивідуальна психологія

Згідно переконанням Адлера, поведінка людини визначається в першу чергу не біологічними, а соціальними факторами. Він ввів поняття соціального інтересу, визначаючи його як вроджений потенціал, націлений на кооперацію з іншими людьми та на досягнення особистих та суспільних цілей. Подібний інтерес розвивається в дитинстві, по мірі накопичення досвіду. В протилежність Фройд, Адлер мінімізував роль сексуальних сил у формуванні особистості й сконцентрувався в більшій мірі не на несвідомому, а на свідомих факторах поведінки. Якщо Фройд вважав, що поведінка визначається переважно минулим, то Адлер підкреслював значення наших цілей на майбутнє. Борючись за досягнення цілей чи очікуючи настання деяких подій у майбутньому, ми тим самим здійснюємо вплив на свою теперішню поведінку.

Адлер підкреслював єдність та узгодженість особистості. В основі його концепції – уявлення про єдину рушійну силу, що лежить в основі структури особистості та спрямовує всі її ресурси на досягнення найголовнішої мети, яка надає сенс всьому існуванню особистості. Такою метою, на його думку, є прагнення до переваги та самоствердження. Саме ця мета підкорює собі весь рух до більш повного розвитку та здійсненню, реалізації нашого Я. Адлер був переконаний, що прагнення до переваги є вродженим фактором.

Висловив припущення, що справжньою рушійною силою особистості є генералізоване почуття неповноцінності. З початку Адлер відносив почуття неповноцінності до тілесних недоліків. Пізніше він розширив поняття неповноцінності, включивши в нього усі види фізичних, душевних чи соціальних недоліків – реальних чи уявних. Нездатність у достатній мірі компенсувати почуття неповноцінності може призвести до розвитку комплексу неповноцінності, що приводить людину до серйозних життєвих проблем.

За Адлером, боротьба людини за перевагу носить загальний характер, але при цьому можливі різні способи досягнення поставленої мети. Ми по-різному здійснюємо цю боротьбу, що в результаті приводить до появи унікальних, характерних лише для даної людини методів чи форм, які Адлер назвав стилем життя. Стиль життя включає в себе ті характерні поведінкові типи чи прийоми, за допомогою яких ми компенсуємо свою неповноцінність.

Адлер висунув припущення, що ми можемо самі формувати свою особистість у співвідношенні з власним унікальним стилем життя. Ця творча сила складає активний принцип людського існування. Ми будуємо свою поведінку на основі певних здібностей і того життєвого досвіду, який маємо завдяки нашій спадковості і впливу оточуючого середовища. Але лише від нас залежить як саме сприймати та тлумачити цей досвід, що, власне, і створює основу нашого стилю життя. А це означає, що ми здатні свідомо впливати на формування своєї особистості та свою долю. Адлер вважав, що скоріше ми самі визначаємо свою долю, ніж опиняємося об'єктом впливу минулого досвіду.

Досліджуючи досвід дитячих років своїх пацієнтів, Адлер зацікавився взаємозв'язком порядку народження та особистості людини. Він виявив, що старші, середні та молодші діти через різницю положення в сім'ї володіють різним соціальним досвідом і, як наслідок, мають різні структури особистості. Старші діти в сім'ї деякий час знаходяться в центрі уваги – але лише до тих пір, поки не з'явиться наступна дитина, яка тепер притягне до

себе всю увагу батьків. А тому первісток починає відчувати себе невпевнено і вороже, втративши минуле почуття безпеки. Результатом таких змін може стати авторитарність і консервативність, жорстке бажання підтримувати порядок будь-якими засобами. Адлер припустив, що злочинцями, невротиками і збоченцями частіше стають саме первістки у сім'ї. На думку Адлера, друга дитина частіше буває амбіційною, непокірною та ревнивою: адже перед ним стоїть задача не лише не відставати, а й перевершити старшого брата чи сестру. Адлер вважав, що саме друга дитина найбільш пристосована до життя, ніж старша чи молодша дитина. Адже молодших дітей, як правило, в сім'ї балують, тому у них частіше за все виникають проблеми.

5. Розвиток психоаналізу у 30-50 роки

Анна Фройд (1895 – 1982)

У сім'ї засновника психоаналізу А.Фройд була наймолодшою дитиною. Рік народження Анни має символічне значення, адже 1895 р. вважається офіційною датою народження психоаналізу, а Анна була єдиною з шести дітей, хто став психоаналітиком, а отже, успадкувала покликання свого батька. Дитинство Анни пройшло в затишній сімейній атмосфері в престижному районі Відня. Однак вона не була оточена особливою увагою в родині і не відчувала себе щасливою. Від дитинства в неї залишилося «враження закинутості, постійне відчуття того, що ти тільки заважаєш, почуття нудьги та самотності». Їй здавалося, що улюбленицею матері була старша сестра Софія, і вона заздрила їй. Утім, через деякий час Анна стала улюбленицею свого батька. Він «звик до неї так само сильно, як до своїх сигар», - зазначають біографи Анни. Найменша донька рано захопилася дослідженнями батька, у віці 14 років вона часто відвідувала засідання Віденського психоаналітичного товариства, сиділа в куточку і уважно все слухала. Коли Анні виповнилося 23 роки, вона розпочала курс психоаналізу у свого батька. Психоаналітичні сеанси тривали 4 роки і відбувалися майже

щоденно у вечірні години, коли З.Фройд уже завершував роботу з іншими клієнтами. В результаті Анна ще більше зацікавилася психоаналізом, і у 1926 році стала практикувати його. Вона почала проводити психоаналітичні сеанси з дітьми, читати лекції для вчителів та батьків. Перед війною Анна здобула заслужену популярність як психоаналітик, писала літературні твори. Коли Анні виповнилося 30 років, вона стала секретаркою і помічницею свого видатного батька, а згодом стала спадкоємницею свого батька і лідером психоаналітичного руху.

Анна зробила самостійний теоретичний внесок у розвиток психоаналізу. Її ранні праці були присвячені проблемам спілкування з дітьми та застосуванню принципів психоаналітичної теорії в навчанні та вихованні. Анна першою стала використовувати психоаналітичні ідеї у навчанні та психотерапії здорових дітей, які потрапили в тяжкі ситуації. Вона розробила психоаналітичну методику для лікування тривожних маленьких дітей та навчала інших психоаналітиків своєї методики. Дослідницька та практична робота Анни з дітьми мала принципове значення, оскільки вона дотримувалася принципів класичного психоаналізу. Сам Фройд у своїй практиці ніколи не займався роботою з малими дітьми. Анна обґрунтувала необхідність розвитку нового напрямку досліджень – дитячого психоаналізу, в якому враховувались би низький рівень вербалізації та незрілість дитячої психіки. Вона довела необхідність спостережень за дітьми в умовах сім'ї та застосування ігрових методів у психоаналізі. У 1936 р. була опублікована видатна праця А.Фройда «Его та захисні механізми». Анна запропонувала чіткий опис захисних механізмів і детальні приклади зі сфери практики дитячого психоаналізу. Поява цієї праці посилила увагу психоаналітиків до вивчення проблеми функціонування Его, оскільки до того часу дослідники були зосереджені на інстинктивних процесах і функціонуванні Ід. Анна внесла деякі доповнення і зміни в ортодоксальний психоаналіз та сприяла становленню Его-психології. Книга про захисні механізми стала її найбільшим внеском у психологію. Визначення й інтерпретація захисних

механізмів, здійсненні Анною, виявились однією з найбільш на даний момент вічних сторінок психології і, зокрема, психоаналізу. Дослідження захисних механізмів сучасними психологами підтверджують корисність тих уявлень, що були закладені Анною. Вся спадщина А.Фройд вміщує 9 томів праць.

Карен Хорні (1885 – 1952)

Хорні, одна з ранніх представниць феміністського руху, вивчала Фройдівський психоаналіз в Берліні. Сама вона визначала задачі своєї творчості, скоріше, як подальший розвиток ідей Фройда, ніж як претензію на створення альтернативної теорії.

Карен Хорні народилася в Гамбурзі. Її батько, побожна, проте похмура людина, капітан корабля, був набагато старший за матір Карен, жінки живої та вільної. Одного разу мати дала зрозуміти доньці, що бажала смерті чоловіка. Заміж вона вийшла виключно зі страху залишитися старою дівою. Дитинство маленької Карен було не дуже веселим. Мати явно віддавала перевагу старшому брату, якому Карен жорстоко заздрила за те, що він хлопчик. Батько часто принижував її, зневажливо відзиваючись про її розум та зовнішність, викликаючи почуття неповноцінності, марності та ворожості. Нестача батьківської уваги та ласки в дитинстві породило те, що вона пізніше стала називати базальною тривожністю. Цю ситуацію можна розглядати як ще один приклад впливу особистого життєвого досвіду на теоретичну позицію.

Розбіжності теорії К.Хорні з теорією З.Фройда стосувалися перш за все уявлень Фройда про залежність особистості людини від незмінних біологічних факторів. Хорні не приймала тезу про виключну роль сексуальних факторів, ставила під сумнів едіпів комплекс, концепцію лібідо, а також фройдівські уявлення про структуру особистості. Хорні вважала, що не жінка заздрить чоловіку, а чоловік заздрить жінці тому, що вона здатна народжувати. Хорні була впевнена, що саме ця заздрість по відношенню до

мати лежить в основі несвідомого прагнення чоловіка принизити жінку, зростити в ній почуття неповноцінності. Відсутність рівних прав, можливостей та перспектив у жінки є свідченням намагань чоловіків виправдати та закріпити своє господарююче положення. По Хорні, в основі всього цього в дійсності лежить власне почуття неповноцінності чоловіків. Хоча Хорні й відкидала багато моментів фрейдівської системи, вона все ж приймала основну ідею несвідомого, а також уявлення про емоційну, ірраціональну мотивації поведінки.

Центральне місце в теорії Хорні займає поняття базальної тривожності, що розуміється як «почуття дитини, самотності та незахищеної в потенційно ворожому світі». Базальна тривога є результатом різноманітних форм батьківської поведінки: подавлення, нестачі піклування та любові, нестійкої поведінки. Таким чином, цей стан має не біологічне, а соціальне походження.

Місце фрейдівських інстинктів в якості факторів мотивації у Хорні займає прагнення дитини знайти безпеку в оточуючому її світі. На її думку, базова мотивація людини будується на потребі у безпеці та визволенні від страху.

Як і Фрейд, Хорні вважала, що особистість людини визначається в ранньому дитинстві, але вважала, що людина зберігає здатність змінюватися і протягом всього життя. Кщо сам Фрейд говорив про стадії психосексуального розвитку, то Хорні зосередила увагу на тому, як поведуть себе з дитиною її батьки та вихователі. Вона не визнавала універсального характеру стадій розвитку, проте вважала, що якщо дещо подібне і виникає, то вся справа у батьках. В дитині немає нічого універсального, все є результатом тих чи інших культурних та соціальних факторів чи впливів оточуючого середовища.

Коли під впливом соціальних чи психологічних причин у дитини виникає базальна тривожність, у відповідь вона вироблює деякі поведінкові стратегії, що дозволяють їй впоратися з цим зростаючим почуттям безпорадності та незахищеності. Якщо яка-небудь частина подібних

поведінкових стратегій стає фіксованою частиною особистості дитини, ми маємо справу з так званими невротичними потребами – своєрідним захисним механізмом проти тривоги. Хорні нараховує 10 подібних невротичних потреб, включаючи потребу в любові та прив'язаності, прагнення до успіху та самостійності.

В більш пізніх працях вона об'єднує невротичні потреби у 3 великі групи:

1) послужлива особистість – той, хто відчуває потребу бути поруч з іншими людьми, тягнеться до людей, в якому сильна потреба у схваленні та любові з боку домінантного партнера;

2) відчужена особистість – той, хто відчуває потребу в самотності, тікає від людей, в якому сильна потреба у незалежності та досконалості, хто веде замкнутий образ життя;

3) агресивна особистість – той, хто потребує протидії людям, хто тягнеться до влади, престижу, хто потребує захоплення, успіху та підкорюванні інших людей.

Жодна з цих стратегій не є в достатній мірі реалістичним способом справитися з тривогою. Більше того, різні потреби часто не узгоджуються між собою, що призводить до конфлікту в середині особистості. Коли ми вперше обираємо для себе ту чи іншу стратегію поведінки, вона ще досить рухлива та гнучка, щоб припускати можливість і інших, альтернативних стратегій. Але коли вона стає фіксованою частиною особистості, а ми стикаємося з ситуацією, в якій попередня стратегія неефективна, то змінити поведінку відповідно новим обставинам виявляється, як правило, неможливо. Подібні жорстко фіксовані стратегії лише посилюють наші проблеми, охоплюють всю особистість цілком: взаєностосунки з іншими людьми, самооцінку і ставлення до життя в цілому.

Ідеалізована самооцінка дає спотворений образ Я. Це своєрідна помилкова маска, яка не дає невротика можливості зрозуміти і прийняти самого себе реального. Надягаючи таку маску, невротик заперечує наявність

яких-небудь внутрішніх конфліктів. Він має перед собою ідеалізований образ Я, бачить себе генієм чи ще кимось в цьому роді, що дозволяє йому зверхньо ставитися до усіх оточуючих. Однак, Хорні не вважає, що такого роду конфлікти мають вроджену основу і тим самим неминучі. На її думку, причини неврозів треба шукати у невдалому розвитку взаємостосунків у дитячому віці. Неврозу можна запобігти, якщо в дитинстві дитина знаходить в сім'ї достатньо любові, тепла і розуміння, відчуває себе у безпеці.

Хорні почала працювати над проблемами жіночої психології з 1922 року та була першою жінкою-психологом, яка представила науковий доклад на цю тему на міжнародному психоаналітичному конгресі. В 30-ті рр. Хорні працює над проблемою протиставлення традиційної жіночої ролі, коли жінка шукає щастя і подружжя та материнства, та позиції жінки сучасної, яка реалізує себе перш за все через кар'єру.

Еріх Фромм (1900 – 1980)

Еріх Фромм був єдиною дитиною в сім'ї, проте його дитинство не було безхмарним. Фромм рано зрозумів, що стосунки в його сім'ї не ідеальні. У батька був важкий характер, а мати мала схильність до депресії. Еріх вважав своїх батьків невротичними, а себе в дитинстві охарактеризував як «нестерпно невротичну дитину». Фромм формувався у суміші світу суспільства. Можливо, це розвинуло його здібності бачити події з різних кутів зору. Коли Еріху було 12 років, він пережив трагічну подію, що торкнулася його сім'ї. Знайома його батьків, молода жінка, артистична, розумна і надзвичайно красива, покінчила життя самогубством. Свій вчинок вона пояснила тим, що хотіла бути похованою разом зі щойно померлим батьком. В очах підлітка Фромма батько молодої жінки був малоцікавою та не дуже привабливою у спілкуванні людиною. Юний Еріх не міг зрозуміти, як могла молода красива жінка піти на таку жертву, відмовитися від можливості прожити своє власне життя. Він думав над її вчинком багато років, поки не ознайомився з працями Фрейда, які надзвичайно зацікавили

його. Читаючи книги з психоаналізу, він дещо почав розуміти про причини події, що так вразила його у дитинстві. Пізніше Фромм збагне, що фройдівська теорія не відповідає на важливі для нього запитання, і він стане створювати свою оригінальну теорію.

Еріх Фромм у своїй праці «Людина для себе» проаналізував особливості людського існування і, зокрема, зазначив, що людина втратила свій зв'язок з природою і в неї немає могутніх інстинктів – засобів адаптації до мінливого світу, однак вона розвинула здатність мислити. Становище людини, яке визначається вищезазначеними моментами (відділеність від природи і усвідомлення цього), Фромм назвав людською дилемою.

Здатність мислити допомагає людині вижити в складному світі і є величезним надбанням. Крім того, на основі цієї здатності людина ставить перед собою і прагне вирішити питання, на які не має відповіді. Оскільки природа цих питань укорінена в самому існуванні людини, Фромм називає ці питання екзистенційними дихотоміями. Екзистенційні дихотомії визначають життя людини, вони різняться в різних культурах і переживаються відповідно до індивідуальних особливостей.

1. Дихотомія життя і смерть (віра в життя після смерті)
2. Суперечність між ідеальним уявленням про повну самореалізацію особистості і життям людини, яке є вкрай коротким. Неможливість утілення усіх намірів самореалізації.
3. Самотність та єдність – відокремлене ізольоване існування та неможливість обійтися без спілкування з іншими людьми.

Фромм обстоював думку, що єдиним шляхом, за допомогою якого людина досягає водночас єдності зі світом і своєї індивідуальності та цілісності, є істинна любов – «спілка з кимось або чимось, що існує поза людиною, за умови збереження останньою відокремленості та цілісності». 4 характерні елементи істинної любові: турбота, відповідальність, повага та знання.

Визначальними рисами життя сучасної людини, на думку Фромма, є переживання самотності, відчуженості та безпорадності. Окрім того, в кожен період суспільного розвитку для людей властивою є боротьба за розвиток власної індивідуальності, за здобуття дедалі більшої особистої свободи. В сучасному суспільстві загострилася проблема свободи вибору та безпеки. Розплатою за безпеку життя й автономію, яку посідає людина в сучасному суспільстві, є втрата почуття власної цінності, своєї індивідуальності. Прагнучи подолати проблему свободи і безпеки, сучасні люди застосовують психологічні механізми втечі від свободи:

- механізм авторитаризму – здобути силу через злиття із чимось зовнішнім, щоб «компенсувати силу, втрачену індивідуальним Я».
- механізм деструктивності – бажання особи компенсувати власну неповноцінність, знищуючи або принижуючи інших.
- Механізм конформності автомата – подолання відчуженості і самотності шляхом абсолютного підпорядкування соціальним нормам.

Однак, існує можливість стати автономними й унікальними, не втрачаючи почуття єдності з іншими та суспільством, - це позитивна свобода. Щоб досягти позитивної свободи треба проявляти спонтанну активність, діяти відповідно до власної природи, а не лише згідно із соціальними нормами та вимогами. Визначальними складовими позитивної свободи Фромм вважав любов і працю.

Особливу увагу Фромм приділяв вивченню участі особистості в соціальному процесі. Особистість Фромм визначав як «суму вроджених та набутих психічних властивостей, що характеризують індивіда та визначають його унікальність». Характер розглядається ним як основна набута здатність, «як відносно постійна сукупність усіх устремлінь індивіда, що не є інстинктивними за своєю природою».

Розробив власну типологію характерів:

1. Рецептивний тип характеру – переконаний, що бажані події його життя визначаються чинниками зовнішнього світу і є невіддільними йому. Пасивний, довірливий, сентиментальний.
2. Експлуативний тип характеру – здобуває все, про що мріє, силою або кмітливістю. Агресивний, самовпевнений, егоцентричний, схильний спокушати інших, впевнений у собі, імпульсивний, з почуттям власної гідності.
3. Накопичувальний тип характеру – намагається заволодіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади, любові та прагне уникнути будь-яких загроз втратити щось із своїх благ. Ригідні, підозрілі, вперті, передбачливі, лояльні, стримані.
4. Ринковий тип характеру – дотримується переконання, що його особистість оцінюють як товар, який можна вигідно продати або обміняти. Характеризується граничною відчуженістю у стосунках, відсутністю цінностей, безцеремонністю у ставленні до інших, нерозбірливістю у способах досягнення мети., душевною спустошеністю. Відкриті, допитливі, щедрі.
5. Продуктивний характер – ідеальна кінцева мета особистого розвитку. Провідні риси – здатність до продуктивного логічного мислення, любові та праці. Здатні до творчості і здійснюють соціально корисні вчинки, незалежні, чесні, спокійні, люблячі.

Підведення підсумків:

1. Надайте загальну характеристику глибинній психології.
2. Визначте основні психологічні ідеї теорії З. Фрейда.
3. Розгляньте основні положення аналітичної психології К. Юнга.
4. Висвітліть основні аспекти індивідуальної психології А. Адлера.
5. Проаналізуйте розвиток психоаналізу у 30-50 роки.

Завдання до практичного заняття:

Порівняти погляди З. Фрейда, К. Юнга, А. Фрейд. Зробити порівняльну таблицю.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Підготувати проект на тему: «Вплив поглядів К. Юнга на розвиток арт-терапії».

Список рекомендованої літератури:

Базова

25. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.
26. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

30. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
31. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
32. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.

33. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Психологічна теорія біхевіоризму. Внесок необіхевіористів (Б. Скіннер, Е. Толмен, К.Халл)

Мета:

- оволодіти знаннями щодо особливостей досліджень психіки у межах біхевіоризму та необіхевіоризму;
- сформуванати у студентів комплекс знань щодо основних представників біхевіоризму та їх поглядів;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

53. Визначити основні психологічні ідеї теорії Дж. Уотсона.
54. Розглянути виникнення і розвиток необіхевіоризму (Е. Толмен, К. Халл).
55. Висвітлити основні аспекти теорії оперантного біхевіоризму Б.Скіннера.
56. Познайомитись та проаналізувати теорію соціального наочіння (А. Бандура).

План

1. Теорія Дж. Уотсона.
2. Виникнення і розвиток необіхевіоризму (Е. Толмен, К. Халл).
3. Теорія оперантного біхевіоризму Б. Скіннера.
4. Теорія соціального наочіння (А. Бандура).

1. Теорія Д. Уотсона.

Основні положення біхевіоризму Д. Уотсона:

▪ **спростувались позиції інтоспективної психології** (закликав наукову психологію займатися лише спостереженням поведінки, яку можна об'єктивно описати в термінах «стимул-реакція»). Пізніше психологія Уотсона відкине всі концепції і терміни, що стосуються процесу мислення. Такі слова, як «образ», «розум», «свідомість», які традиційно використовувалися ще з часів ранньої філософії, - для науки про поведінку втратили всякий сенс. Д. Уотсон особливо упирався в спростуванні концепції свідомості. Він говорив, що ще ніхто і ніколи «не бачив, не чіпав, не нюхав, не пробував на зуб і бачив рухів» свідомості. Свідомість – «це не більше ніж наукове допущення, настільки ж недоступне для дослідної перевірки, як старе поняття "душа"»);

▪ **вчений визначив поведінку як сукупність всіх «зовні спостережуваних» реакцій організму на зовнішні дії (стимул-реакції)** Дж. Уотсона свою програму виклав в статті «Психологія з точки зору біхевіориста» (1913). Одиницею аналізу поведінки виступає проста схема «**стимул— реакція**» (**S — R**). Під цю схему підпадають як прості реакції організму на стимул-реакцію із зовнішньої середовища (розпилення в повітрі меленого перцю викликає чхання), так і складні поведінкові структури (таке, наприклад, поведінка людини при виборі президента), але всі вони можуть бути об'єктивно вивчені. Метою біхевіоризма є не лише власне дослідження, але і передбачення і зміна поведінки;

▪ **ту поведінку, що можна спостерігати ззовні, не треба розуміти спрощено:** спостерігати поведінку, з точки зору біхевіориста, можна і за допомогою певних приладів. Так, наприклад, дослідник за допомогою певних датчиків може виявити, що при рішенні розумової задачі випробовуваним здійснюється певна мускульна робота;

▪ **емоція в біхевіоризмі розглядається не як внутрішнє переживання, а як зовні спостережувана** (іноколи неозброєним оком, а іноколи і за допомогою відповідних приладів) **сукупність всіляких поведінкових реакцій** (почервоніння, здригання, плач і тому подібне). Аналогічно розглядаються мислення і мова. В исследовании, которое уже стало классическим, Уотсон изучал раздражители, которые вызывали у младенцев эмоциональные ответные реакции. Он выяснил, что младенцы демонстрируют три основные эмоциональные реакции: страх, гнев и любовь. Страх порождается громкими звуками и внезапной потерей поддержки; гнев - ограничением свободы движений; любовь - ласками, прикосновениями, укачиванием и поглаживанием.

▪ Развитие поведения заключается в приобретении новых реакций на основе имеющегося репертуара врожденных реакций на безусловные стимулы, т.е. стимулы, которые с рождения автоматически вызывают тот или иной ответ. В

экспериментах с маленькими детьми Дж. Уотсон, например, установил, что безусловными стимулами для реакции страха (замирание, затем громкий плач) являются резкий звук и потеря опоры. Если один из этих стимулов сочетать с показом какого-либо «нейтрального» объекта (т. е. объекта, который не вызывал до сих пор никакой отрицательной реакции, например белого пушистого кролика), то через определенное число сочетаний безусловного стимула с условным произойдет процесс «обусловливания» и нейтральный до этого стимул приобретет способность вызывать реакцию страха.

Можно избавить ребенка от возникшего страха путем сочетания стимула, вызывающего реакцию страха, с безусловным или условным «положительным» стимулом.

У ребенка 1,5 лет была выработана (указанным выше способом) условная отрицательная реакция на сосуд с золотыми рыбками: как только ему показывали этот сосуд, он старался убежать от него. И никакие рассказы о золотых рыбках (как они живут, питаются и т. п.), никакие примеры поведения других детей, которые на глазах у ребенка брали в руки золотую рыбку и гладили ее, не рассеивали этот страх. Тогда было предложено следующее: ребенка сажали за один конец длинного стола обедать — а на другой конец стола ставили закрытый сосуд с рыбками. Как только ребенок начинал есть, сосуд приоткрывался. Если ребенок выражал беспокойство, сосуд закрывался. На следующий день сосуд придвигался несколько ближе к обедающему ребенку — и повторялась та же процедура. Если ребенок прекращал есть — сосуд отодвигали от ребенка на большее расстояние от него. Так повторялось несколько раз — и в течение этих дней сосуд постоянно и понемногу сдвигался в сторону ребенка. И наступал, наконец, день, когда ребенок ел рядом с сосудом и смотрел на рыбок безо всякого страха. Произошло размыкание условной связи, и для того, чтобы это произошло, говорил Дж. Уотсон, понадобилось включить в цепь условий также и пищеварительный аппарат.

▪ **реакції поділялися** (за їх прихованістю від спостерігача) **на зовнішні і внутрішні**. Перші відкриті для спостереження неозброєним оком (мова, емоції, рухові реакції і тому подібне), другі доступні лише для спостереження, опосередкованого спеціальними приладами (мислення, багато фізіологічних реакцій і ін.);

▪ Традиційне **уявлення про процес мислення** полягало в тому, що думки зароджуються в мозку «настільки слабкими, що жоден нейронний імпульс не проходить через моторні нерви до м'язів, а отже в м'язах і залозах не відбувається жодної реакції». Відповідно до цієї теорії, оскільки процес формування думки відбувається за відсутності мускульної реакції, мислення недоступне для спостереження і проведення експериментів. Думка розглядалася як щось невловиме, чисто ментальне і таке, що не має фізичних проявів.

При постановке и объяснении подобных экспериментов Дж. Уотсон не забывал ссылаться на русских ученых И. П. Павлова и В. М. Бехтерева, однако все время подчеркивал, что они были физиологами, а не психологами. Поэтому он четко проводил границу между изучением физиологических реакций в психологии и в физиологии: бихевиориста как психолога интересует реакция как элемент поведения, тогда как

физиолог будет изучать соответствующие ей нервные связи, продолжительность и распространение нервного импульса и т.д.

▪ **задача виховання** полягає у принципі обумовлення та відпрацюванні навичок, які потрібні соціуму. Подібна система навчання, якою б наївною і механістичною вона не видавалася представникам інших психологічних напрямів, знайшла своє застосування в практиці вчення навичкам соціальної поведінки (тренінг умінь) і в біхевіоральної терапії, метою якої виступає позбавлення людини від різних страхів і інших невротичних симптомів шляхом формування нових умовних реакцій.

3. Виникнення і розвиток необіхевіоризму (Е. Толмен, К. Халл)

У експериментах з щурами, бігаючими по лабіринтах у пошуках їжі або виходу з них, Е.Толмен виявив, що їх поведінка ніяк не може бути пояснене примітивним зв'язком стимул-реакції і реакції на основі принципу обумовлення. У одному з цих експериментів щур повинен був знайти їжу, яка поміщалася експериментатором завжди в одній і тій же «безвиході» лабіринту. Рано чи пізно щур вивчав дорогу в лабіринті до їжі, що, згідно Дж.Уотсону, відбувалося шляхом проб і помилок, тобто виключно механічним дорогою. Після цього Е.Толмен раптово змінив дорогу до їжі, закривши проходи, по яких щур добігав до корму, і відкривши ходи, які раніше були, навпаки, закриті. Як поведився б щур, якби прав був Дж. Уотсон? Щур повинен був придбати нову звичку (з допомогою знову-таки проб і помилок) проходити лабіринт іншим шляхом. Але поведінка щура в цій новій для неї ситуації була така, що Е.Толмен передбачив наявність у щура якогось плану, «когнітивної карти» лабіринту, яка, очевидно, сформувалася при колишніх пробіжках щура по цьому лабіринту. Щур спочатку рушив в старому напрямі, виявив, що хід закритий, зробила ще пару пробуючих дослідницьких рухів в певній зоні лабіринту — і раptom без нового спеціального вчення шляхом проб і помилок вибрала абсолютно правильну і нову для неї дорогу до їжі.

Е.Толмен передбачив, що в зв'язок «стимул— реакція» втручаються «**проміжні**» **змінні**, які опосередковують вплив стимул-реакції на реакцію. В даному випадку цією змінною виступила «**когнітивна** (від англ. *cognition* — пізнання) **карта**». Таким чином, не можна було обійтися при поясненні поведінки без психологічних понять, які, здавалося б, назавжди були вигнані з біхевіоризма як ненаукові: адже коли Е.Толмен говорив про «когнітивну карту», йшлося фактично про категорію образу (в даному випадку образу лабіринту). З даних експериментів почалося перетворення біхевіоризма в **необіхевіоризм**, в якому схема «стимул— реакція» перетворилася на більш ускладнену схему: «стимул - проміжна змінна — реакція».

Інший варіант необіхевіоризму належить **Кларку Холлу (1884-1952)** і його школі. Він ввів у формулу «стимул-реакція» іншу ланку – потребу

(сексуальну, харчову, потребу і сні і т.д.), яка дає мету (причому передбачалося також суто об'єктивне дослідження цих реалій (без залучення яких-небудь інтроспективних процедур)). Сполучення потреба-мета дає поведінці певну енергію, створює потенціал, який при підкріпленні розряжається і тоді реакція закріплюється й організм будь-чому навчається.

Так, наприклад, те, що поведінка щура визначається якійсь метою, можна виявити за допомогою виміру швидкості її пробіжки по лабіринту — вона більша, чим ближче щур до їжі, якого до цього вона не раз знаходила в цьому місці. Або, скажімо, у ряді експериментів над вищими тваринами (мавпами) було виявлено, що, якщо показати тварині банан і прибрати його в ящик, а потім, випустивши мавпу з клітки, дати їй можливість відкрити цей ящик, в якому банана вже немає (його непомітно для мавпи прибирають), мавпа ще довго шукатиме, де ж банан. Значить, її поведінку опосередковує якась мета (як бажаний результат дії, який мавпа явно планує досягти).

Нарешті, силу потреби можна також об'єктивно виміряти, наприклад, величиною сили струму, який пропускають по сітці, що перегороджує лабіринт. Якщо щур при чималій силі струму все ще намагається протиснутися через ці перепони для зустрічі з щуром протилежної статі або їжею, значить, його потреба (сексуальна або харчова) досить велика. Інакше (коли щур перестає здійснювати подібні спроби) сила її потреби мала.

4. Теорія оперантного біхевіоризму Б. Скіннера

▪ Скіннер розрізняв два різновиди поведінки: респондентну та оперантну.

Респондентна поведінка (поведінка у відповідь) – це реакція, що автоматично викликається відомими стимулами. Наприклад, їжа викликає слюновиділення, дрижання в холоді, звуження або розширення зіниці ока і т.д. Тобто, взаємозв'язок між стимулом та реакцією відбувається завжди (оскільки більшість з цих реакцій є рефlekсами). Респондентна поведінка за Скіннером – це версія павлівської моделі класичного обумовлення.

Однак, Скіннер вважав, що неможна описувати поведінку людини й тварини тільки в термінах класичного обумовлення. Вчений вважав, що організм активно впливає на оточення з метою змінити події якимось чином. Скіннер визначив цю поведінку як оперантну.

Оперантна поведінка (викликана оперантним научінням) визначається подіями, що слідуєть за реакцією. Вважав, що оперантна поведінка характерна для повсякденної поведінки. *Коли ми чистим зуби, ведемо машину або читаємо книгу, наші дії не викликаються автоматично заданими раніше стимулами. Вид книги не викликає реакцію читання. Ми можемо читати, а можемо не читати, все залежить від того, які результати слідували за цим в минулому. Якщо читання книги приносило нам*

винагороду або підвищувало настрій, то ми, вірогідно, будемо в подальшому реалізовувати таку поведінку.

Оперантна поведінка виникає без дії яких-небудь зовнішніх спостережуваних подразників. Реакція організму видається спонтанною в тому сенсі, що зовні вона ніяк не пов'язана з яким-небудь спостережуваним подразником. Це зовсім не означає, що стимул-реакції, що викликає ту або іншу реакцію, не існує; це означає, що при виникненні даної реакції жодна стимул-реакція не є спостережуваною.

Іншою відмінністю між респондентною і оперантною поведінкою є те, що оперантна поведінка впливає на організм оточуюче середовище, тоді як респондентна поведінка це не робить. Піддослідний собака в лабораторії Павлова, закута в збрую, не може зробити нічого іншого, як тільки реагувати (наприклад, пускати слину), коли експериментатор пропонує їй які-небудь стимул-реакції. Собака сам по собі нічого не може зробити, щоб дістати стимул-реакцію (пищу).

Принципи обумовлення:

1. Підкріплення та згасання:

- поведінку можна регулювати за допомогою підкріплюючих стимулів;
- оперантні реакції можуть згасати.

2. Негайність підкріплення:

- важливо підкріплювати відразу після реакції (особливо важливо підкріплювати реакції з самого початку).

3. Диференціюючи стимули:

- стимули, що передують реакції, також можуть в значній мірі управляти цією реакцією (наприклад, коли ми бачимо, що людина посміхається, ми можемо сподіватись на позитивне розв'язання нашого питання).

4. Генералізація стимулу:

- підкріплення посилює не тільки певну реакцію, але й цілу низку подібних реакцій (наприклад, коли дитина навчається говорити «па-па», то вона може так називати інших чоловіків «па-па»).

5. Оперантна поведінка поступово формується

- Скіннер сформулював закон підкріплення: сила оперантної поведінки зростатиме, якщо поведінка супроводжується підкріплюючим стимулом. Підкріплена поведінка прагне повторитися, а непідкріплена має тенденцію до подавлення або не повторення.

5. Теорія соціального наuczіння (А. Бандура)

Альберт Бандура висловив точку зору, згідно якій в соціальних ситуаціях люди навчаються значно швидше, спостерігаючи за поведінкою

інших. Оволодіння новою навичкою виключно завдяки спостереженню він називає апріорним навчанням. Якщо нові поведінкові реакції можуть засвоюватися людьми шляхом лише спостереження, значить процес навчання повинен здійснюватися на когнітивному рівні. Коли людина повторює дії, які вона спостерігала, вона діє на основі внутрішньої репрезентації спостережуваної нею поведінки. Таким чином, Бандура приходиться до висновку, що теорія навчання повинна розглядати внутрішні когнітивні змінні.

Спостереження також дає нам інформацію про можливі наслідки нових видів поведінки – ми бачимо, що відбувається в результаті аналогічних дій інших. Бандура називає цей процес опосередкованим (непрямим) підкріпленням. Це також когнітивний процес: ми формуємо очікування відносно результатів власної поведінки, не роблячи ніяких дій зі свого боку.

В процесі навчання ми використовуємо моделі різного типу – це можуть бути не лише живі люди, але й символічні моделі, які ми бачимо по телевізору чи про які читаємо у книгах. Однією з форм символічного моделювання є текстові інструкції.

4 компоненти навчання шляхом спостереження

1. *Процеси, пов'язані з увагою.* Для того, щоб наслідувати моделі, ми повинні звернути на неї свою увагу.

2. *Процеси утримання у пам'яті.* Оскільки люди можуть наслідувати поведінці моделей через певний час з моменту спостереження, вони повинні певним чином зберігати результати спостережень у пам'яті в символічній формі. Бандура розглядає розглядає символічні процеси з точки зору асоціацій по суміжності – тобто асоціацій між стимулами, що співпадають у часі. Згідно точки зору Бандури, ми запам'ятовуємо події шляхом словесних асоціацій (вербальні коди).

3. *Процеси відтворення рухів.* Щоб правильно відтворити спостережувані моделі поведінки, необхідно мати певні моторні (рухові) навички.

4. *Підкріплення та мотивація.* Як і інші психологи, що вивчали когнітивну поведінку, Бандура розрізняє засвоєння нових прикладів поведінки та їх реалізацію. Оволодіння новими навичками підкорюється законам підкріплення та мотивації – ми будемо наслідувати діям інших, якщо це принесе нам винагороду. Частково на нашу поведінку буде впливати наявність прямих підкріплень у минулому. На використання нових навичок буде впливати і непряме підкріплення – у тих випадках, коли ми бачимо, що поведінка моделі винагороджується. Також впливає і само підкріплення – наша оцінка власної поведінки.

В реальності всі 4 компоненти, як правило, взаємопов'язані.

Бандура прагнув досліджувати процеси соціалізації – механізми, шляхом яких, суспільство спонукає своїх членів діяти відповідно загальноприйнятим нормам.

Бандура вважає, що соціалізація агресії, як і будь-яких інших форм поведінки, частково відбувається завдяки оперантному обумовленню. Батьки

та інші особи, які формують соціальну поведінку дітей, заохочують прояви ними агресії в соціально прийнятних формах (наприклад, в іграх чи на полюванні) та карають їх за соціально неприйнятні прояви агресії. Але не варто забувати, що в значній мірі вони навчають дітей соціальним нормам на власному прикладі. Діти бачать, в яких випадках дорослі проявляють агресію і в яких випадках ці прояви заохочуються, і відповідно, починають наслідувати їм.

В процесі соціалізації дітей навчають поводити себе відповідно їх статевої приналежності; суспільство заохочує розвиток у хлопчиків «чоловічих», а у дівчат «жіночих» рис характеру. В процесі навчання статево-рольовій поведінці різниця між засвоєнням та реалізацією набуває особливого значення. Завдяки спостереженням діти часто навчаються зразкам поведінки обох статей, проте реалізують лише поведінку, характерну для своєї статі, оскільки саме вона підкріплюється з боку оточуючих. Таким чином, відсутність соціального підкріплення може обмежувати лише рівень практичного застосування тих чи інших навичок хлопчиками чи дівчатами, але не їх розвиток завдяки спостереженню. Однак з часом дитина може взагалі перестати приділяти увагу моделям поведінки, що відповідають протилежній статі. Так соціальне підкріплення може вплинути навіть на процес спостереження за іншими.

Люди, які вже пройшли процес соціалізації, в меншій мірі залежать від винагород та покарань з боку оточуючих і все в більшій мірі самі регулюють власну поведінку. Іншими словами, вони встановлюють для себе внутрішні норми поведінки, виходячи з яких або заохочують, або карають самих себе. Бандура проявляв великий інтерес до того, як люди оцінюють результати власних дій з точки зору їх цілей, спрямованих на досягнення успіху. Деякі люди ставлять перед собою вкрай завищені цілі та заохочують себе лише в тому випадку, якщо їм вдасться їх досягти. Інші люди задовольняються більш скромними результатами своєї праці. Бандура вважає, що частково норми самооцінки є результатом реальних заохочень та покарань з боку інших. Але і досліджуючи питання внутрішніх норм, Бандура також перш за все цікавиться тим впливом, який на їх формування здійснюють моделі. Провівши ряд експериментів, Бандура та його колеги зуміли продемонструвати, що як діти, так і дорослі приймають в якості норм самооцінки стандарти, що спостерігаються ними у суспільстві. Бандура стверджує, що діти скоріше приймають стандарти самооцінки своїх однолітків, ніж дорослих, оскільки їм легше досягти більш низької планки, яка, природно, встановлюється не дорослими, а дітьми. Разом з тим Бандура відмічає, що дорослі можуть спонукати дітей приймати більш високі стандарти. Вимогливі до себе люди, як правило, працелюбні, а терпіння та зусилля завжди приносять результати. З іншого боку, високої мети важко досягти, тому люди, які ставлять перед собою такі цілі, часто схильні до депресій та розчарувань. Бандура вважає, що такі люди можуть уникнути кризи, якщо будуть зосереджуватися на проміжні цілі. Іншими словами, замість того, щоб вимірювати свій прогрес по відношенню до далекої мети,

краще кожен день ставити перед собою реально здійснимі задачі та нагороджувати себе у випадку успіху. Таким чином, Бандура пропонує слідом за Локком, Уотсоном та Скінером, слідувати методу малих кроків.

Регулювати власну поведінку можна лише спостерігаючи за собою. При цьому ми оцінюємо свої поточні успіхи з точки зору власних цілей та стандартів. Ми також можемо оцінювати свої здібності в тій чи іншій сфері. Бандура називає такі судження оцінкою само ефективності. Він вважає, що оцінка само ефективності здійснює значний вплив на рівень мотивації людей. Якщо ми вважаємо, що в чомусь дійсно сильні, ми будемо завзято працювати над цією областю, навіть незважаючи на тимчасові невдачі. Якщо ж ми сумніваємося у своїх здібностях, ми будемо менш наполегливими та, вірогідно, здамося, стикнувшись з труднощами. Можна, звісно, і переоцінити свої здібності. Особливо важливо пам'ятати про це у тих випадках, коли в результаті можна нанести собі фізичну шкоду. Але Бандура вважає, що в цілому переоцінка власних можливостей і віра в успіх приносять людям користь. Адже життя сповнене труднощів – невдач, розчарувань, перешкод, і навіть просто несправедливості. Враховуючи це, оптимістична самооцінка має свої переваги.

Бандура вважає, що **оцінка самоефективності базується на 4 джерелах інформації:**

1. Найбільший вплив на самооцінку людини здійснює його знання про свої фактичні досягнення. Якщо ми постійно досягаємо успіху, наша думка про власні можливості зростає, а якщо ми потерпаємо від невдач, вона буде падати. Якщо ми вже сформували позитивну оцінку своїх здібностей, нас не дуже засмучують тимчасові труднощі.
2. На оцінку само ефективності впливають результати непрямого досвіду. Коли ми бачимо, як із задачею справляються інші, ми припускаємо, що у нас повинно вийти.
3. Другою змінною, що впливає на самооцінку, є вербальні (словесні) переконання зі сторони інших чи надихаючі речі. Якщо хтось переконує нас, що ми можемо це зробити, у нас зазвичай вдається краще.
4. Нарешті, ми оцінюємо свої здібності також на основі сигналів організму.

Бандура намагався, хоча і дуже приблизно, обмалювати процес розвитку оцінки само ефективності протягом людського життя. Відчуття самооцінки розвивається у немовлят в процесі дослідження ними оточуючого середовища, коли вони починають відчувати, що в тій чи іншій мірі мають над нею владу. По мірі дорослішання дитини кордони його соціального світу розширюються. Діти починають звертати увагу на самооцінку своїх однолітків та порівнювати себе з ними. Підлітки вже оцінюють свої досягнення з нових точок зору, включаючи успіх у протилежної статі. Подорослішавши, молоді люди повинні оцінити себе з нових сторін – з професійної точки зору і в якості батьків, а у зрілому віці вони повинні знову

переглянути свої можливості, готуючись до виходу на пенсію і пов'язаними з цим змінами в образі життя. Але протягом всього життєвого шляху важливо зберігати позитивний погляд на свої здібності, щоб рухатися по життю з ентузіазмом та енергією. При зниженій самооцінці на людину чекають розчарування, невдачі та хвороблива невпевненість у власних силах.

Підведення підсумків:

1. Визначте основні психологічні ідеї теорії Дж. Уотсона.
2. Розгляньте виникнення і розвиток необіхевіоризму (Е. Толмен, К. Халл).
3. Висвітліть основні аспекти теорії оперантного біхевіоризму Б.Скіннера.
4. Познайомтесь та проаналізуйте теорію соціального навчання (А. Бандура).

Завдання до практичного заняття:

Порівняти погляди І. Павлова та Е. Торндайка. Зробити порівняльну таблицю.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Схарактеризувати основні чинники методологічної кризи початку ХХ століття.

Список рекомендованої літератури:

Базова

27. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.
28. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

34. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
35. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
36. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
37. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Лекція

Тема: Історія розвитку гештальтпсихології.

Тема:

- оволодіти знаннями щодо особливостей досліджень психічного апарату у межах гештальтпсихології;
- сформувати у студентів комплекс знань щодо основних представників гештальтпсихології та їх поглядів;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

57. Надати загальну характеристику гештальтпсихології.
58. Визначити основні психологічні ідеї М. Вергеймера.
59. Розглянути основні дослідження В. Келера.
60. Висвітлити психологічні погляди К. Коффки.
61. Проаналізувати особливості динамічної теорії К. Левіна.

План

- 1. Загальна характеристика гештальтпсихології**
- 2. Дослідження процесу пізнання (М. Вертгеймер, В. Келера, К. Коффки).**
- 3. Динамічна теорія К. Левіна**

1. Загальна характеристика гештальтпсихології

Гештальтпсихологічний напрям виник у психології на початку 20-х років ХХ століття в Германії. Перша робота М. Вертгеймера «Експериментальне дослідження видимого руху» розкривала принципи гештальтпсихології і стала початком цього напрямку в психології. Фундаментальні позиції гештальтпсихології оформились вже після Першої світової війни.

1. Прогресивне значення гештальтпсихології – це уявлення про те, що образи свідомості будуються з конкретних «цеглинок» відчуттів. Висувалась нова ідея, що пізнання пов'язано з процесами зміни, трансформації цілісних гештальтів, які визначають характер сприйняття зовнішнього світу й поведінки загалом. М.Вертгеймер вважав, що свідомість активна, за допомогою певних дій вона будує свої образи зовнішнього світу, спираючись на наявні структури - гештальти.

2. Ця школа однією з перших почала приділяти увагу розробці нових, об'єктивних експериментальних методів дослідження психіки.

3. Методологічною основою гештальтпсихології стали наступні засади: поняття психічного поля (поняття з фізики, яка на тому етапі зазнала значних відкриттів. Вивчення природи атому, магнетизму дозволило відкрити закони фізичного поля, в якому елементи вибудовуються в цілісні системи. Ця думка стала основою для гештальтпсихологів, які дійшли висновку, що психічні структури розташовуються у вигляді певних схем в психічному полі. Може відбуватися й переструктурування поля, в якому колишні структури розташовуються по-новому, завдяки чому суб'єкт приходить до принципово нового рішення задачі), ізоморфізму (психічні гештальти подібні фізичним і психофізичним. Тобто процеси, які відбуваються в корі подібні до тих, які відбуваються у зовнішньому світі й усвідомлюються нами в наших думках й переживаннях) й феноменології (суб'єкт може усвідомлювати свої переживання, процес рішення, однак йому для цього йому потрібно відмовитися від попереднього досвіду, очистити свою свідомість від нашарувань, пов'язаних з культурними та особистими традиціями. Тому гештальтисти недооцінювали особистісний досвід, віддавали пріоритет принципу «тут і тепер»).

4. У дослідженнях гештальтпсихологів було відкрито більше ста закономірностей зорового сприйняття: апперцепція (залежність сприйняття від минулого досвіду, від загального вмісту психічної діяльності людини), взаємодія фігури і фону, цілісність і структурність сприйняття, прегнантність

(прагнення до простоти і впорядкованості сприйняття), константність сприйняття (постійність образу предмету не дивлячись на зміну умов його сприйняття), феномен "близькості" (тенденція до об'єднання елементів, суміжних у часі і просторі), феномен "замикання" (тенденції до заповнення пропусків між елементами сприйманої фігури).

2. Дослідження процесу пізнання (М. Вертгеймер, В. Келера, К.Коффки)

Макс Вертгеймер (1880-1943)

Вертгеймер виклав принципи організації сприйняття в своїй роботі, опублікованій в 1923 році. Він виходив з того, що ми сприймаємо предмети в тій же манері, в якій сприймаємо рух, - тобто як єдине ціле, а не як набір індивідуальних відчуттів.

Організація сприйняття відбувається миттєво. Частини перцептивного поля стають зв'язаними, об'єднуються між собою, щоб утворити структуру, яка виділялася б на загальному фоні.

Основні принципи організації сприйняття:

1. Близькість. Елементи, які близькі один до одного в просторі або в часі, видаються нам об'єднаними в групи, і ми прагнемо сприймати їх спільно.
2. Безперервність. У нашому сприйнятті існує тенденція дотримання напрямку, що дозволяє зв'язувати спостережувані елементи в безперервну послідовність або надати їм певну орієнтацію.
3. Схожість. Подібні елементи сприймаються нами спільно, утворюючи замкнуті групи.
4. Замикання. У нашому сприйнятті існує тенденція завершення незавершених предметів і заповнення порожніх проміжків.
5. Простота. У будь-яких умовах ми прагнемо бачити фігури настільки завершеними, наскільки це можливо: у гештальт-психології ця властивість була названа *pragnanz*, що можна перекласти як <прегнантна форма>.

Прегнантний гештальт має бути симетричним, простим і незмінним і не може бути спрощений або впорядкований яким-небудь іншим чином.

6. Фігура-фон. Ми прагнемо організувати наше сприйняття так, щоб бачити об'єкт (фігуру) і задній план (фон), на якому вона виявляється. При цьому фігура представляється нам помітнішою і ясніше виділяється на спільному фоні зображення.

Ці принципи сприйняття не залежать від вищих розумових процесів або минулого досвіду; вони присутні в спостережуваних об'єктах самі по собі.

В середині 20-х років Вертгеймер переходить від дослідження сприйняття до вивчення мислення. Книга Макса Вертгеймера, присвячена проблемам продуктивного мислення, була опублікована вже після смерті її автора, в 1945 році. У ній він спробував застосувати гештальт-принципи навчання творчого мислення.

Цей підхід відрізнявся від підходу Торндайка, заснованого на методі проб і помилок. Вертгеймер знайшов докази на підтримку того, що розуміння проблеми в цілому повинне переважати над розумінням її окремих складових. Він стверджував, що окремі деталі слід розглядати в безпосередньому зв'язку із загальною ситуацією і що вирішення проблеми повинне рухатися від загального до часткового, а не навпаки.

М. Вертгеймер вважав, що якщо викладач організовує матеріал класних вправ в цілісну систему, то в його учнів легше виявиться інсайт, вони зможуть вловити суть проблеми і знайти її рішення. Вертгеймер продемонстрував, що як тільки принцип рішення задачі засвоєний, він може застосовуватися і в інших ситуаціях.

Він критикував традиційну практику освіти, вважаючи її заснованою на зубрінні. Вертгеймер вважав, що просте повторення не часто виявляється продуктивним, і наводив приклади, коли учні виявлялися нездібними впоратися з дещо видозміненим завданням, якщо її рішення було отримане не завдяки інсайту, а на підставі простого механічного запам'ятовування.

Проте він погоджувався з тим, що такий матеріал, як імена і дати, повинні заучуватися шляхом звичайного запам'ятовування, підкріпленого багатократним повторенням.

Аналізуючи проблемні ситуації й способи їх розв'язання, Вертгеймер виокремлює декілька основних етапів мисленнєвого процесу:

1. Виникнення теми. На цьому етапі відбувається мобілізація творчих сил людини.
2. Аналіз ситуації, усвідомлення проблеми. Основна задача – створення цілісного образу ситуації.
3. Рішення проблеми. Цей мисленнєвий процес значною мірою є неусвідомленим, хоча йому передуює свідомою робота.
4. Виникнення ідеї – інсайт.
5. Виконавча стадія.

Вольфганг Келер (1887 – 1967)

Келер, німець, який народився в Естонії та виріс в Волфенбюттеле в Німеччині, мав орлиний профіль та коротке жорстке волосся, розділене прямим проділом. З усіх трьох він найбільш ретельно проводив експерименти, а пізніше став вмілим адміністратором. Зарожумілий, жорсткий, формальний – йому необхідно було спілкуватися з людиною протягом 10 років, перш ніж перейти від офіційного Ви до дружнього ти, - викласти свої погляди письмово він умів вільно та захоплююче.

Між 1914 та 1920 роками Келер провів декілька дослідів, вивчаючи менталітет шимпанзе, які стали майже такими ж знаменитими, як експерименти Павлова з виділяючи ми слину собаками та Уотсона з маленьким Альбертом. Отримані Келером результати були цінними не лише самі по собі, вони вели до вовчення подібними способами вирішення проблем людиною, що дозволило гештальтистам зробити важливі відкриття. Раптове знаходження мавпою рішення Келер інтерпретував як реструктуризацію погляду мавпи на ситуацію. Він назвав раптове відкриття

інсайтом і визначив його наступним чином: «виникнення повного рішення стосовно ситуації в цілому»; це явно був зовсім відмінний від наочіння методом спроб та помилок процес.

Одним з важливих відкриттів Келера, що мало надзвичайне значення для психології наочіння, було те, що інсайт не залежить від винагороди, як це мало місце при наочінні кішок Торндайка за принципом «стимул - реакція». Шимпанзе, звісно, прагнули до нагороди, але їх наочіння відбувалося не завдяки цьому: вони вирішували проблему до того як з'їдали фрукти.

Другим важливим відкриттям було те, що досягнувши інсайту, тварини навчалися більшому, ніж просто вирішення конкретної задачі; вони виявлялися у змозі узагальнити знання та прикладати рішення у модифікованій формі до різних ситуацій. В термінах психології інсайт не наочіння здатне до «позитивного трансферу»; простіше кажучи, шимпанзе ставали спокушеними у виконанні тестів. Спостереження Келера відкрили дорогу гештальтистським дослідженням тими ж методами наочіння людини.

Курт Коффка (1886 – 1941)

Коффка, уродженець Берліну, був євреєм наполовину; маленький та тендітний, з серйозним виразом довгого худого обличчя, він був інтровертом, чуттєвим і невпевненим у собі. Як не дивно, ці риси, хоча і робили з нього досить нудного лектора, викликали симпатію до нього у студенток. Почуваючи себе скуто на кафедрі, Коффка перетворювався за письмовим столом; його перу належить систематичний науковий виклад гештальт-психології.

Сам Коффка не особливо багато часу приділяв наочінню: його експериментальна робота була, в основному, присвячена сприйняттю глибини, кольору, руху. Однак, оскільки він чудово володів англійською мовою, йому запропонували підготувати перший на англійській мові виклад гештальтпсихології. Праця вийшла у 1922 році і з тих пір Коффка став неофіційним виразником поглядів гештальтистів. В значній мірі завдяки його

журнальним статтям та двом книгам результати експериментів та ідеї гештальтистів щодо наочності стали відомі колегам.

В одній з своїх книг, «Розвиток розуму», опублікованій у 1921 році в Німеччині та в 1924 переведеній на англійську, Коффка представив огляд існуючих знань про психічний розвиток з точки зору гештальтпсихології. З багатьох нових ідей та інтерпретацій, що містяться в книзі, особливо виділяються дві.

Перша: інстинктивна поведінка не є ланкою рефлекторних відгуків, що механічно викликаються стимулом; скоріше воно являє собою групу чи паттерн рефлексів – гештальт, що накладається істотою на свої власні дії та спрямований на досягнення певної мети. Курча клює певні предмети, про які воно «знає», що вони є їстівними, але цей інстинкт орієнтований на мету і викликаний голодом, а не механічним та автоматичним відгуком на вигляд їжі. Курча не клює, коли ситий, незважаючи на наявність їжі та існування рефлексу.

Друга: на відміну від біхевіористської доктрини, яка стверджувала, що все наочності складається з ланцюжка асоціацій, створеного за допомогою підкріплення, Коффка стверджував, що наочність в значній мірі відбувається завдяки процесу організації та реорганізації розуму, що передують заохоченню; в якості доказів він наводив дані вивчення Келером вирішення проблем мавпами і порівнювані дані відносно вирішення проблем дітьми. Хоча, Коффка визнавав, що точна причина цих організаційних процесів ще невідома.

Через 14 років в «Принципах гештальтпсихології» (1935), що представляли собою героїчну спробу розглянути всі існуючі психологічні знання з позиції гештальту, Коффка вже міг запропонувати теорію, яка пояснювала організацію та реорганізацію розумових уявлень. Теорія, розроблена на основі раніше висунутих Келером положень, полягала у тому, що психофізичні сили, які від народження має мозок, - енергетичні поля нейронів – діють подібно будь-яким силовим полям, тобто завжди шукають

простішу чи найбільш відповідну меті конфігурацію (як мильна бульба чи силові лінії магнітного поля). Звідси виходить, що розум проявляє тенденцію конструювати чи реконструювати інформацію в формі «хорошого гештальту».

Однак чи слугують ці хороші гештальти достовірним відображенням зовнішнього світу? Коффка дав тверду позитивну відповідь на це давнє питання. Він виклав теорію, висловлену Вертгеймером та розвинуту Келером, згідно якій наші думки про світ ізоморфні світу як такому – вони є мозковими подіями, схожими певним чином по структурі із подіями зовнішнього світу, які вони представляють. Якщо ми бачимо 2 різних вогника, то збідження виникає у двох різних областях мозку; якщо ми бачимо рух, то відповідний рух відбувається у полі збудження мозку. Зміст розуму є щось зовсім несхоже із зовнішнім світом, а його нервово зображення.

Це було рішенням класичної проблеми: як свідомість, феномен, відмінний від матеріального світу, може його представляти. По крайній мірі, так здавалося Коффці та його колегам. Однак в 1950-х роках Карл Лешлі та інші нейрофізіологи провели експерименти, у яких спростували ізоморфізм та теорію силових полів. Однак, якщо теорія силових полів не розглядається більше як фізіологічна реальність, а лише як ілюструюча метафора, вона має і справжню цінність. Вона вказує, що ми групуємо, категоризуємо, реорганізуємо свій досвід у формі, аналогічній дії силових полів: завжди шукаємо найпростіші та най значущі конструкти для змісту свідомості. Як спрямовуючий образ це дає більше, ніж асоціанізм, біхевіоризм та інші епістемологічні теорії, що описують як ми сприймаємо, вчимося, зберігаємо та використовуємо інформацію.

Пам'ять. Коффка висунув гіпотезу, згідно якій фізіологічний базис пам'яті – формування «слідів» в центральній нервовій системі, постійних нервових змін, що викликані досвідом. Це було проникливе припущення: через

декілька десятиліть нейрофізіологи почали знаходити зміни в клітках та молекулах, що утворюють сліди.

Друге тонке припущення стосувалося біологічного базису пам'яті. Утворені раніше сліди, говорив Коффка, впливають на те, як нові дані сприймаються та запам'ятовуються. На відміну від асоціаністів, які стверджували, що новий досвід просто додається до старого, Коффка вважав, що нова інформація взаємодіє зі слідами, а сліди – з новою інформацією способом, який недоступний розуму в ранній період життя, і що така взаємодія є причиною психічного розвитку. Ця ідея знайшла підтвердження завдяки численним спостереженням, які вже тоді робив швейцарський дитячий психолог Жан Піаже.

Коффка упорядкував величезний масив експериментальних даних, щоб показати: пам'ять не є просто скупченням вражень, як вказувала асоціаністська теорія; пам'ять – об'єднання даних, поєднаних значущими зв'язками. Серед залучених Коффкою свідочтв були спостереження Ебінгауса та його послідовників про те, що набагато важче запам'ятати послідовність безглуздих складів, ніж осмислену серію слів.

3. Динамічна теорія К. Левіна (1890 – 1947)

Наукові тенденції кінця XIX століття змушували дивитися на розумовий процес як в термінах, пов'язаних з полем, так і в термінах, що виходять за його рамки. Ці погляди знайшли своє відображення в гештальт-психології. Теорія поля в психології виникла як свого роду аналог теорії силового поля у фізиці. У сучасній психологічній науці поняття теорії поля зазвичай зв'язується з ідеями Курта Левіна. В основі поглядів Левіна лежить концепція гештальта, але він зумів розвинути свої ідеї і пішов далі позицій ортодоксального гештальтизму, звернувшись до проблем особистості, її потребам і впливу громадських зв'язків на її поведінку.

Сторінки життя

Курт Левін народився в Німеччині в місті Могільно. Освіту він здобув в університетах Фрайбурга, Мюнхена і Берліна. Докторську дисертацію з психології захистив у Карла Штумпфа в 1914 році в Берліні, де також вивчав математику і фізику. Під час першої світової війни Левін служив у німецькій армії, був поранений в бою і нагороджений залізним хрестом. Згодом він повернувся в Берлінський університет і прийняв таку активну участь у роботі групи гештальт-психологів, що став вважатися, поряд з її засновниками, одним з головних авторитетів нового наукового напрямку. Він проводив дослідження з проблем асоціації та мотивації і почав розробляти свою теорію поля, яку виклав у 1929 році в США на міжнародному конгресі психологів у Іельському університеті.

Теорія поля - психологічна система Курта Левіна, використовує концепцію силового поля для пояснення поведінки особистості в термінах впливу на нього поля громадського впливу.

Левін був уже добре відомий у Сполучених Штатах, коли в 1932 році отримав запрошення прочитати курс лекцій в Стенфордському університеті. На наступний рік він вирішив виїхати з Німеччини через нацистську загрозу. Згодом мати і сестра Левіна загинули у фашистських концераційних таборах.

Сам він два роки пропрацював в Корнеллі, а потім відправився в університет штату Айова, де проводив дослідження з проблем дитячої соціальної психології. За результатами цієї роботи він був запрошений в Массачусетський технологічний інститут з пропозицією заснувати і очолити новий дослідницький Центр групової динаміки. Хоча він помер всього через кілька років після призначення на цю посаду, його програма досліджень виявилася настільки ефективною, що і в наш час зберегла свою актуальність для наукової діяльності дослідницького центру, який тепер належить до університету штату Мічиган.

Протягом тридцяти років своєї професійної діяльності Левін багато сил віддав вивченню широкого кола питань, пов'язаних з проблемами мотивації.

Його дослідження ґрунтувалися на аналізі поведінки людини в контексті стану її фізичного і соціального оточення.

Годологічний простір

Теорія фізичних полів привела Левіна до думки про те, що психічна діяльність людини відбувається в умовах впливу психологічного поля, яке отримало назву «годологічного простору». Годологічний простір містить в собі всі події минулого, сьогодення і майбутнього, які можуть вплинути на наше життя. З точки зору психології кожна з цих подій зумовлює поведінку людини в конкретній ситуації. Таким чином, годологічний простір формується особистісними потребами людини у взаємодії з її психологічним оточенням.

Годологічний простір відображає різні ступені розвитку як функцію його накопиченого життєвого досвіду. Оскільки в дитинстві спостерігається брак досвіду, цей період має менш диференційовані ділянки в гомологічному просторі. Високоосвічені, досвідчені в життєвих справах дорослі люди мають більш складний і значною мірою диференційований годологічний простір, що відбиває їх минулий різноманітний досвід.

Левін шукав математичну модель для опису свого теоретичного уявлення психологічних процесів. Оскільки, він цікавився проблемами індивідуума, а не груп населення, то для його завдання не підходили методи статистики. Тому для відображення годологічного простору, цілей особистості та шляхів їх досягнення він звернувся до розділу геометрії, званому топологією.

На своїх топологічних картах Левін зображував вектори, що вказують напрямок руху людини до мети. Для додання завершеності свого опису годологічного простору для кожної з цілей - залежно від її привабливості для індивідуума - він ввів позитивні і негативні значення валентностей .

Таким чином, «класна дошка психології», яку використовував Левін, включала в себе комплексні схеми, що відображають різні психологічні явища. Згідно Левіну, всі форми поведінки можуть бути описані за допомогою подібних схем.

Мотивація

Левін висловив припущення про існування стану балансу або рівноваги між індивідуумом і його психологічним оточенням. Коли ця рівновага порушується, виникає напруженість відносин, яка викликає певні зміни, що ведуть до відновлення балансу. У цьому полягав головний сенс його концепції мотивації. Відповідно до поглядів Левіна, поведінка являє собою чергування циклів виникнення напруженості і наступного дії по його зняттю. Тому щоразу, коли у індивідуума виникає якась потреба, тобто стан напруженості, він своїми діями намагається зняти цю напругу і відновити внутрішню рівновагу.

Перша спроба експериментальної перевірки цього припущення була виконана в 1927 році під керівництвом Левіна його ученицею Блюмою Зейгарник. Суть досвіду полягала в тому, що спостережуваним суб'єктам давався набір завдань, і вони отримували можливість вирішити лише кілька з них, тому що процес вирішення штучно переривався, перш ніж вони могли виконати всі завдання. Перед початком експерименту Левін передбачав, що

- 1) напружений стан виникає, коли суб'єкт отримує завдання для виконання ;
- 2) коли завдання виконано, напруга пропадає;
- 3) коли завдання не закінчено, збереження напруженості підвищує ймовірність того, що воно збережеться в пам'яті суб'єкта .

Результати, отримані Зейгарник, підтвердили передбачення Левіна. Спостережувані суб'єкти, чий процес пошуку рішення переривався, з більшою ймовірністю могли згадати суть завдання, ніж ті, хто встигав виконати його до кінця. Багато подальших дослідження проводилися на основі використання цієї закономірності, що отримала назву ефекту Зейгарник.

Ефект Зейгарник - властивість легше згадувати незавершені завдання, ніж завершені.

Соціальна психологія

У 30 -х роках Левін почав цікавитися питаннями соціальної психології. Він був першопрохідцем у цій незвіданій області, і його досягнення дають йому право зайняти гідне місце в історії науки.

Головною особливістю соціальної психології Левіна є введення поняття групової динаміки, застосовне як до індивідуальної, так і до групової поведінки. Згідно з його поглядами, так само як індивідуум і його оточення формують психологічне поле, так і група та її оточення формують соціальне поле. Соціальна поведінка проявляється всередині групи і визначається конкуруючими підгрупами, окремими членами, обмеженнями і каналами спілкування. Таким чином, групова поведінка в будь-який момент часу є функцією загального стану соціального поля.

Левін проводив дослідження в різних соціальних ситуаціях. Його експерименти з групою хлопчиків, що стали класичними, включали в себе вивчення різних стилів керівництва - авторитарного, демократичного і заснованого на неутручанні, а також їх вплив на продуктивність праці і поведінку. Експерименти такого роду відкрили нову сторінку в області соціальних досліджень і внесли помітний внесок у розвиток соціальної психології.

Крім цього, Левін підкреслював важливість вивчення колективних дій і супутніх проблем з метою проведення корекції соціальної поведінки. Стурбований зростанням міжрасової напруженості, він провів групові дослідження з широкого кола питань, присвячених спільному проживанню та наданню рівних можливостей працевлаштування особам з різним кольором шкіри, а також запобіганню появи расових забобонів у їхніх дітей. Його підхід до вивчення цих питань дозволив розробити суворі експериментальні методи аналізу соціальних проблем.

При проведенні занять по зниженню міжгрупових конфліктів і підвищенню потенціалу кожного члена суспільства Левін всіляко заохочував тренування з розвитку сприйнятливості. Його групи соціально-

психологічного тренінгу стали попередниками груп вирішення конфліктів, популярних в 60- 70 -і роки.

Програми наукових експериментів і результати дослідницьких робіт Курта Левіна отримали навіть більш високу оцінку психологів, ніж його теоретичні вишукування. Його вклад у соціальну та дитячу психологію виявився незаперечним. Багато його ідей і методики проведення експериментів широко використовуються при вивченні проблем особистості і мотивації її поведінки.

Підведення підсумків:

1. Надайте загальну характеристику гештальпсихології.
2. Визначте основні психологічні ідеї М. Вергеймера.
3. Розгляньте основні дослідження В. Келера.
4. Висвітліть психологічні погляди К. Коффки.
5. Проаналізуйте особливості динамічної теорії К. Левіна.

Завдання до практичного заняття:

Порівняти погляди представників гештальпсихології. Зробити порівняльну таблицю.

Завдання до самостійної роботи студентів:

Підготувати проект на тему: «В. Келлер та його дослідження інтелекту в антропоїдів».

Список рекомендованої літератури:

Базова

29. Жуков С.М. Історія психології: [Навч. посібник] / С.М. Жуков, Т.В. Жукова.– 2-ге вид., доп., виправл. та перероблене. – К.: Кондор, 2009.– 232с.
30. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.: Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.

3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

38. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
39. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
40. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
41. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема: Предмет, об'єкт та завдання психології праці.

План

1. Історія створення психології праці.

2. Предмет та об'єкт психології праці.

3. Завдання психології праці.

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості виникнення психології праці;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити основні моменти з історії вивчення інженерної психології.
2. Визначити поняття, предмет, об'єкт інженерної психології.
3. Розкрити завдання інженерної психології.
4. Висвітлити фактори, що впливають на операторську діяльність.

1. Об'єкт, предмет та завдання психології праці.

Праця як особливий вид діяльності людини є основною умовою існування суспільства, а також передумовою розвитку та становлення кожної конкретної особистості, зокрема і умовою її виживання.

У зв'язку з цим сучасне суспільство зацікавлене у високих актуальних і потенційних можливостях суб'єктів праці, що в свою чергу зумовлює розвиток цілої низки галузей наук, провідне місце серед яких займає психологія праці.

Формувалась під впливом: медицини, фізіології, техніки, соціології та психології.

Психологія праці як специфічна галузь психології розглядає теоретико-методологічні, психофізіологічні та власне психологічні проблеми професійної діяльності людини. До останньої групи проблем, зокрема, відносяться питання закономірностей прояву психіки особистості в процесі трудової діяльності, індивідуально-психологічних регуляторів праці, психологічної характеристики конкретної професійної діяльності, визначення професійно-значущих якостей особистості, проблеми професійних криз, вигорання тощо.

Психологія праці вивчає психологічні особливості різноманітних видів трудової діяльності в їх залежності від:

- Суспільно-історичних умов;
- Конкретних виробничих умов;
- Засобів праці;
- Методів навчання праці;
- Психологічних властивостей особистості;
- Швидкості та врівноваженості протікання психічних процесів.

Психологія праці – це сукупність наукових знань про працю як процес функціонування та розвитку людини як суб'єкта праці.

Мета навчального курсу „Психологія праці” полягає у ґрунтовному вивченні закономірностей психічної діяльності у процесі праці з урахуванням соціально-психологічних та конкретних виробничих умов, а також індивідуальних особливостей працівників.

Об'єктом пс пр – трудова діяльність людини як суб'єкта праці.

Предметом психології праці – це процеси, психічні факти та закономірності, що породжуються трудовою діяльністю людини в конкретних умовах.

Психологія праці вивчає безліч проблем, розробляє величезну кількість конкретних завдань. Структура основних **завдань**:

1. Профвідбір та розстановка кадрів (робітники, умови праці та обладнання).

2. Професійна підготовка кадрів (формування майстерності).
3. Формування профпридатності.
4. Підвищення працездатності.
5. Раціоналізація праці та відпочинку.
6. Формування позитивної професійної мотивації.
7. Профорієнтація та консультація.
8. Оптимізація стосунків в трудових колективах.
9. Професійна адаптація та атестація.
10. Безпека праці (аварійність та травматизм).
11. Проектування нової техніки та нових видів трудової Д

Праця як особливий вид діяльності людини є основною умовою існування суспільства, а також передумовою розвитку та становлення кожної конкретної особистості, зокрема і умовою її виживання (кто не работает тот не ест, а если не ест значит herру end будет скоро).

У зв'язку з цим сучасне суспільство зацікавлене у високих актуальних і потенційних можливостях суб'єктів праці, що в свою чергу зумовлює розвиток цілої низки галузей наук, провідне місце серед яких займає психологія праці.

2. Зв'язок з іншими дисциплінами і науками

Праця — це явище багатогранне. Цьому явищу відповідають філософські, соціологічні, фізіологічні, економічні та власне психологічні підходи до розуміння праці.

Окреслимо орієнтовно місце психології праці в системі непсихологічних наук.

Непсихологічні конкретні науки, зв'язані з психологією праці, можна згрупувати в наступні три категорії.

1. Науки, що мають найбільшу спорідненість з психологією праці, — економіка праці, соціологія праці, фізіологія праці, гігієна праці і частина

медицини, пов'язана з аналізом професійних захворювань, з питаннями експертизи працездатності, професійна педагогіка (педагогіка профтехнічної школи, середньої спеціальної і вищої шкіл). У цю групу наук також можна віднести історію техніки і антропології (науку, що вивчає розвиток фізичного типу викопних людей) у тих їхніх частинах, що присвячені аналізу знарядь праці і реконструкції, аналізу, оцінці відповідної діяльності людини. Так, наприклад, аналізуючи предмети, якими користувалися люди кам'яного віку, палеоліту, історики відзначають осколки каменю зі слідами навмисних ударів одного каменю про інший, а цілеспрямованість поведінки — це психологічна характеристика людини.

Границі психології праці і зазначених наук часом настільки розмиті, що іноді неможливо визначити, “чийми” є ті або інші терміни, поняття, проблеми, методи. Наприклад, метод спостереження, деякі методи функціональної діагностики відносно вільно “кочують” з науки в науку. Те ж можна сказати і про проблеми працездатності, профілактики травматизму, стомлення, поліпшення професійної адаптації, питаннях професійного добору, формування навичок і ін. Зрозуміло, різним наукам властива своєрідність підходу до інтерпретації фактів.

2. Науки другого ступеня споріднення з психологією праці — ті галузі технологічного знання, предметом яких є гарматне оснащення трудових процесів, робочих місць — теорія, розрахунок і конструювання машин, приладів. Психолог праці тут повинний враховувати тенденції технічного прогресу, орієнтуватися у світі технічних засобів праці, використовуючи нову інформацію. Разом з тим фахівець-психолог може бути корисним у справі проектування нових технічних засобів.

3. У третьому ступені споріднення з психологією праці знаходиться ціла низка наук біологічних, технічних, соціально-історичних, соціально-економічних, природничих, мистецтвознавство. Тут психологія найчастіше здобуває інформацію для правильного розуміння трудової діяльності відповідних професій, для складання професіограми й ін.

Щоб мати відповідне уявлення про психологію праці як галузь психології — необхідно проаналізувати її зв'язки і взаємодію з іншими психологічними науками.

Психологія праці як галузь психологічних досліджень найбільш пов'язана із загальною психологією, диференційною психологією, віковою та педагогічною психологією, медичною психологією, із психологією аномального розвитку, патопсихологією.

Загальна психологія може розглядатися як наукова, теоретична основа для розуміння різноманітних психічних феноменів, що характеризують суб'єкт праці і його активність на різних рівнях (на рівні пізнавальних процесів, емоцій та почуттів, поведінки, спрямованості, мотиваційної сфери тощо).

Разом з тим загальна психологія у свою чергу, може удосконалюватися, використовуючи досягнення психології праці, як одного з видів провідної діяльності.

Вікова і педагогічна психологія розглядає працю в контексті рушійної сили розвитку особистості її навчання та виховання. Психологія праці сприяє вдосконаленню таких напрямків навчально-виховного процесу, як: трудове виховання, професійна освіта, професійне самовизначення і профконсультація, профорієнтація учнів і ін.

Психологія аномального розвитку знаходиться в тісному взаємозв'язку із психологією праці, оскільки сучасною актуальною проблемою є проблема соціальної адаптації аномальної дитини, що є можливим насамперед завдяки адаптації дитини до суспільно-корисної діяльності, праці. (а це величезна проблема допомогти людям з порушеннями зору, слуху, інвалідністю адаптуватись. На сьогоднішній день є наявність самоізоляції наприклад глухонімих всіх інших людей з особливими потребами і причина в цьому у неадекватному до них ставленні, страх заразитись, спільно працювати, а що подумують інші? Недовіра до них. Їх адаптація можлива через залучення до

соціально корисної діяльності, що може змінити їх відношення і до самих себе). *Людина з відчуттям своєї не корисності для суспільства загине.*

Важливими є також *проблеми соціально-трудової реабілітації інвалідів* — збереження їхньої залишкової працездатності, підбор, проектування для них підходящих умов, занять, що дозволяють знайти в кінцевому рахунку гідне місце в трудовому колективі, свідомість своєї корисності.

У патопсихології і медичної психології є загальні з психологією праці специфічні проблеми, пов'язані з психологічною експертизою працездатності людей, психологічною експертизою виробничих травм, втрати дієздатності, смерті тощо.

Із психологією праці пов'язані такі галузі знань, як інженерна психологія, організаційна, космічна психологія, психологія мистецтва, психологія творчості, юридична психологія, психологія спорту, психологія управління, соціальна психологія, у більшому або меншому ступені перетинаються з психологією праці бо *часто в широкому розумінні є її різновидами.*

Структура психології праці

Психологія праці як наука у зв'язку із накопиченням досліджень різного напрямку, не чітким визначенням предмету дослідження розглядається багатьма вченими в двох аспектах: в широкому розумінні та вузькому.

У вузькому розумінні психологія праці розглядає насамперед закономірності розвитку та формування людини як суб'єкта праці. Вивчає теоретико-методологічні, психофізіологічні та власне психологічні засади праці, психологічні характеристики конкретної професійної діяльності, професійно значущі якості суб'єктів праці, професійні кризи, деструкції, захворювання тощо.

В широкому розумінні це комплекс дисциплін та напрямків психологічного дослідження праці як культурного, економічного, соціально-психологічного явища.

Можна виділити шість основних складових психології праці в широкому розумінні: інженерна психологія, ергономіка, організаційна психологія, професійна орієнтація та відбір, професійне навчання, а також власне психологія праці (у вузькому розумінні)

Інженерна психологія – це галузь психології, що вивчає закономірності процесів інформаційної взаємодії людини та техніки з метою використання їх в практиці проектування, створення та експлуатації нових машин (технічних засобів (літаків, потягів, пульт керування АЕС і т.д.))

Ергономіка – сфера наукових досліджень, що спрямована на знаходження способів максимальної оптимізації, забезпечення ефективності, безпеки та комфорту трудової діяльності в системі взаємодії людини, техніки та середовища.

Організаційна психологія – предметом досліджень організаційної психології є різноманітні психічні явища та особливості поведінки людей в організаціях, а також фактори, що їх детермінують.

Професійна орієнтація ....

Професійне навчання....

Характеристика праці як особливого виду діяльності.

Психологічна сутність трудової діяльності полягає в тих вимогах до психічних властивостей, станам і процесам, що пред'являє до працююча його професія. Для успішного здійснення професійної діяльності (професії і спеціальності) необхідні різні особливості особистості робітника: його досвід, характер, психічний стан, уважність, сприйняття, пам'ять, мислення, емоційність, психомоторика, що визначають здібності до цієї діяльності. Активність людини, що використовує виробниче устаткування, інструменти на штатному робочому місці, зовсім не обов'язково є працею в психологічному значенні слова.

Виділимо основні психологічні ознаки праці:

1. Свідоме передбачення соціально-коштовного результату.

Здатність передбачати результат діяльності дуже розвита в людини і не властива йому як суб'єктові праці. Наявність уявного передбачення результату активності ще не робить її працею. Щоб діяльність можна було назвати трудовий, що передбачається результат повинний мислитися як коштовний для широкого колективу, тобто як соціально коштовний. І притім як має позитивну цінність. Діяльність не може бути охарактеризована як праця в психологічному значенні цього терміна, якщо свідомість соціальної цінності її результату не виступає в даної людини як істотний регулятор його активності. Справа не проста в самому по собі “чистому” свідомості, у розумінні відповідних слів, а в тім, що це знання виявляється реальним регулятором активності, діяльності, поведження людини. У зв'язку з обговорюваною психологічною ознакою праці важливо відзначити, що слово “передбачення” вказує одночасно і на гностичний, і на афективний компоненти образу результату діяльності. Адже “замилування” — це деякий підйом почуттів. У свою чергу, гностичний компонент представлення про результат праці складається з передбачення власного продукту, содної сторони, і розуміння його цінності (позитивної цінності, або “антицінності”)

для людей — з іншої. Таким чином, у розглянутій ознаці можна виділити три щодо самостійних компонента:

- а) більш-менш ясне знання про продукт діяльності;
- б) більш-менш чітке усвідомлення його соціальної цінності;
- в) більш-менш виражений афективний тон відповідних знань, уявлень, образів.

Знання про результат (тобто про те, чого поки немає) включає й образні, і понятійні компоненти, співвідношення яких різні в залежності від специфіки предмета праці і типу мислення людини. Так, якщо кухар придумує фірмове блюдо, то знання результату праці включає і товарознавчі критерії смакових достоїнств їжі, виражені в мові, у виді засвоєних (внутрішніх, суб'єктивних) сенсорних еталонів, і образи уяви не тільки зорової, але і смаковий, а також нюхової модальностей.

У хіміка-апаратника, зайнятого виробництвом сірчаної кислоти, знання про кінцевий продукт може виступати, в основному, у вербальній формі — у виді чисельно заданих вимог до кількості і якості його.

2. Свідомість обов'язковості досягнення соціально фіксованої мети.

Тільки лише свідомість обов'язковості і зв'язані з цим вольові зусилля по її реабілітації специфічні не тільки для праці. Діяльність стає працею в тому випадку, якщо маються не тільки ідея обов'язковості, а і зовнішні стосовно суб'єкта форми фіксації цілей його діяльності і форми соціального санкціонування, схвалення цих цілей. Адже свідомість обов'язковості і мобілізація вольових зусиль можуть характеризувати і діяльність пореалізації чисто особистих, навіть і егоїстичних або асоціальних задумів.

Коли мова йде про працю, у наявності повинні бути завдання, сформульовані відповідальними представниками виробничого колективу, суспільства. Ці завдання можуть бути сформульовані у виді планів, програм, усних або задокументованих виробничих задач. Для дітей і підлітків соціально значимі цілі або завдання формулюють дорослі люди — батьки, учителі, а в окремих випадках — друзі. Виключенням з цього ряду може бути

діяльність творчого, пошукового характеру, коли суб'єкт сам ставить перед собою мети і визначає задачі.

Для того щоб діяльність могла бути віднесена до категорії праці (з погляду психології), мети її повинні бути або зовнішнім образом визнані, відзначені в якійсь соціальній групі (у родині, у виробничому колективі), або логічно підлеглі визначеним суспільно важливим цілям (хоча б в усвідомленні самого суб'єкта діяльності).

Розглянута психологічна ознака праці має, як і перший, когнітивний і афективний компоненти. Когнітивний компонент виражається у свідомості суб'єктом більшої або меншої неминучості прийнятого порядку речей і свідомості відповідальності перед людьми. Афективний компонент — в емоційних реакціях, станах, відносинах, зв'язаних з параметрами стабільності — мінливості умов протікання діяльності, що співвідносяться з її метою. Людина не просто пам'ятає і розуміє, яка мета задана, але його тривожать, хвилюють факти збігу або неузгодженості ходу, напрямку діяльності з її ідеальним планом.

3. Свідомий вибір, застосування, удосконалювання або створення знарядь, засобів діяльності. Використання знарядь — досить загальна ознака діяльності людини. Своєрідність праці зводиться до того, що його знаряддя, засоби виявляються предметом особливої уваги, інтересу більш-менш широких общностей людей і в зв'язку з цим виявляються дуже “живучими” у методичному плані. Вони стають предметом культивування і, отже, культури народів. Якщо мати на увазі визначеної, конкретної працюючої людини, то його діяльність тим у більшому ступені буде мати, за інших рівних умов, психологічні ознаки праці, чим краще він орієнтований у гарматних засобах діяльності — зовнішніх і внутрішніх — і правилах їхнього застосування. Коротше кажучи, щоб діяльність стала працею (тобто тією діяльністю, що створила людину, виділивши його з тваринного світу, і яка продовжує його ліпити), недостатньо, щоб людина взяла в руки, скажемо, лопату, зварювальний пальник, устав за пульт робототехнічного комплексу, або

організувати команду для досягнення якоїсь мети. У праці передбачаються знання можливостей і обмежень, варіантів застосування знарядь, засобів праці і, отже, що відповідає вибір (або знання, що існує найбільш кращий варіант або найкращий спосіб застосування них).

Поряд із загальнозначущими, прийнятими для багатьох засобами діяльності можуть бути й індивідуальні або індивідуалізовані. Наприклад, майстерність, як вища форма професійної кваліфікації, багато в чому створюється індивідуальним, пристосованим до конкретної людини гарматним оснащенням діяльності.

Розглянута психологічна ознака праці має три компоненти: когнітивний (знання засобів праці, їхній тонкостей), операторний (володіння засобами праці) і афективний (відповідні емоційні переживання, стани).

4. Усвідомлення міжособистісних виробничих залежностей, відносин (“живих” і упередметнених). Практично завжди якщо не об'єкти, те речовинні знаряддя праці, умови його ховають у собі упередметнені міжособистісні відносини: інструменти кимсь зроблені, кимсь доставлені; матеріали кимсь добуті, підготовлені, виготовлені; умови праці кимсь організовані, підтримуються в нормі й ін. Якщо людина безтурботно, бездумно втрачає або ламає інструмент, “засікає” заготівлі, напівфабрикати, то його діяльність втрачає ознаки трудовий, навіть якщо вона протікає на штатному робочому місці. Вона наближається скоріше до так названих гарматних дій антропоидов (вищих мавп), що можуть не тільки використовувати ціпок, щоб дістати предмет, що них залучив, але і вставити один ціпок в іншу і цим новим знаряддям дістати недоступну принаду. Але це ще не робить їхня активність трудовою діяльністю. Ця психологічна ознака має когнітивні й афективні компоненти (знання про відповідні міжособистісні відносини і той або інший емоційний супровід його). Отже, у контексті психології праці ми будемо розуміти працю (по Е. А. Климову [5]) як функціональну психологічну систему, що характеризується розглянутими

вище чотирма ознаками. Якщо хоча б одна ознака відсутній, то дана активність поки не є працю в психологічному змісті слова.

Трудова діяльність людей за своєю природою є суспільною. Потреби суспільства її формують, визначають, спрямовують і регулюють. Виробництво будь-якого продукта в суспільстві є одночасно і виробництвом певних відношень людей у процесі праці, розподілу, обміну і задоволення певних потреб.

Вирішальною рисою праці, яка відрізняє її від простого присвоєння продуктів природи, є те, що вона пов'язана з виготовленням і використанням знарядь праці.

Праця представляє собою діяльність, що спрямована на виробництво певних суспільно-корисних матеріальних та духовних продуктів.

Психологічні механізми формування професійної діяльності, та її структура.

Разом з тим нас цікавить, що представляє собою діяльність з точки зору її внутрішньої, психологічної будови.

Потреби людини (внутрішній психофізіологічний стан нестачі чогось) носять і суспільний і особистий, індивідуальний характер.

Потреби розрізняють за своїм походженням та предметом. За походженням вони можуть бути природними і культурними. Задоволення природних потреб необхідно для збереження і підтримання її життя і життя нащадків. До таких потреб відносяться потреби у харчуванні, у сні, в захисті від холоду, статеві та інші. Природні потреби людей і тварин разом з тим суттєво відрізняються за способами та засобами їх задоволення. Останні носять у певній мірі суспільно-обумовлений характер.

У культурних потребах виражається залежність діяльності людини від продуктів людської культури. До об'єктів культурних потреб відносяться як предмети, які служать засобом задоволення якоїсь природної потреби, так і

предмети необхідні для трудового, культурного спілкування з іншими людьми (потреби у спілкуванні та засобах спілкування (мобільні та комп'ютер), потреба у засобах праці та взаємодії з іншими? та ін..).

За предметом потреби можуть бути матеріальними та духовними. У матеріальних потребах виявляється залежність людини від предметів матеріальної культури та засобів існування (потреби у житлі, одязі, продуктах харчування тощо). У духовних - залежність від продуктів суспільної свідомості. Духовні потреби виражаються у виробництві та засвоєнні духовної культури. Це потреби у пізнанні, у музиці, мистецтві, у моральному самовдосконаленні тощо.

У вітчизняній психології виділені такі *елементи психологічної структури діяльності*: мета (ціль), мотиви, засоби та способи реалізації діяльності і результат. Їх єдність та взаємозв'язок забезпечує цілісність психологічної структури діяльності.

Зупинимось на аналізі кожної із складових психологічної структури діяльності.

Мета (інколи її називають ціллю) - це те, що спрямовує задоволення людської потреби і виступає у якості образу кінцевого результату діяльності. Наприклад, закінчити ВНЗ, розв'язати якусь задачу, побудувати будинок, виростити урожай і т.д.

Мета вибирається людиною не мимовільно, а свідомо. Людська діяльність носить цілеспрямований характер. Мета при цьому визначає спосіб і характер дій особистості і *вимагає* докладання певних вольових зусиль. У випадку коли немає мети то не може бути і власне людської діяльності, є лише імпульсивна поведінка. У свідомо організованій діяльності мета - це планований результат діяльності.

Мета може поділятися на *близьку* і *далеку*. Наприклад, далека мета юнака - вступити до університету, стати фінансистом. Близька мета - це підготуватись і скласти перший вступний іспит, другий і т.д.

Мета може бути *особистою* і *суспільною*. У більшості випадків

особиста мета співвідноситься певним чином з громадською, суспільною.

Поставлена людиною мета у процесі самої діяльності уточнюється, певним чином змінюється, тобто є динамічним психологічним утворенням.

Визначити мету зовсім не означає розгорнути діяльність. Часто виникає питання а навіщо, за ради чого людині досягати цієї мети. Адже вирощувати урожай, фрукти можна і ради задоволення харчової потреби, і ради матеріальної вигоди (для продажу, наприклад), і ради престижу серед членів садівничого кооперативу, і ради отримання задоволення від самого процесу вирощування продукції. Те ж саме, наприклад, вступ до інституту. Він може бути мотивований бажанням отримати вищу освіту, певну професію потрібну суспільству, отримати лише документ (диплом), підняти свій престиж серед ровесників, вимогою батьків.

Мотив - це те, що спонукає людину до діяльності, те за ради чого вона виконується. Як видно з вищесказаного, до діяльності людину може одночасно спонукати не один, а декілька мотивів. У цьому випадку говорять про *систему мотивів*, або ж про мотивацію діяльності. У структурі мотивації виділяються мотиви, які мають більшу вагомість - вони називаються *провідними*, центральними та менш вагомі - *другорядні мотиви* діяльності, поведінки.

Мотиви діяльності знаходяться у діалектичній єдності з метою, оскільки утворюються на основі усвідомлення людиною своїх власних потреб.

Мотивами можуть бути різнобічні потреби, інтереси, емоції, почуття, ідеали, світогляд, переконання, установки, звички тощо.

Для більш повної характеристики людини важливо знати як її цілі, так і мотиви поведінки, діяльності. Для аналізу поведінки людей за будь-яких ситуацій важливо провести їх психологічний аналіз.

Всяка діяльність реалізується через конкретні дії. Дії є основними структурними одиницями діяльності. Під ними розуміють сукупність певним чином виконуваних рухів.

Дія - це відносно закінчений елемент діяльності, спрямований на

досягнення проміжної мети, який підкоряється загальному мотиву діяльності.

Регулятором всієї діяльності виступає мета, а конкретних дій - її задачі, для розв'язання яких можуть бути використані різні способи дій. Способи реалізації дій називаються операціями. Кожна дія складається із системи операцій і рухів.

У психології *розрізняють дії предметні та розумові*. Предметні дії, це наприклад, певні спортивні, трудові дії. До розумових дій можна віднести мислительні дії (аналіз, синтез, абстрагування тощо), дії по запам'ятовуванню, пригадуванню матеріалу і т.д.

Аналіз розумових дій є більш складним ніж предметних. У сучасній психології розумові дії поділяють на такі види дій: 1) перцептивні, з допомогою яких формується цілісний образ сприймання предметів чи явищ; 2) мнемічні, які входять до складу діяльності по запам'ятовуванню, пригадуванню якогось матеріалу; 3) мислительні, з яких складається розв'язання мислительних задач та інші.

За своїм походженням, внутрішня (розумова, психічна) діяльність похідна від зовнішньої, предметної. Діти спочатку здійснюють предметні дії і лише потім, з накопиченням досвіду та оволодінням мовою, отримують здатність здійснювати ті ж дії в умі.

Процес перетворення зовнішніх (предметних) дій у дії внутрішні (в умі) називається *інтериоризацією* (від латинського - внутрішній). І навпаки

У реальній людській діяльності проходять взаємопереходи зовнішньої у внутрішню діяльність і навпаки.

Четвертою підструктурою діяльності є її результат. *Результат*, як продукт діяльності представляє собою суму людських духовних і фізичних зусиль. Він виступає у якості об'єктивної оцінки його діяльності.

При освоєнні діяльності окремі сторони дій, які вимагають детальної свідомої регуляції, вольових зусиль, поступово починають виконуватись при все меншій участі свідомості, тобто стають автоматизованими.

Часткова автоматизованість виконання і регуляції доцільних рухів людини

називається *навиком*.

Використання наявних знань і навичок у відповідності із поставленою метою - називається *умінням*.

Психологія суб'єкта професійної діяльності.

Системний аналіз внутрішніх факторів професійної діяльності. Регулятивні процеси у професійній діяльності. Мотивація трудової діяльності. Когнітивні процеси в структурі професійної діяльності. Емоційно-вольові та функціональні стани як регулятор професійної діяльності. Стани втоми та перевтоми. Стійкі стани особистості у процесі праці. Прямі та опосередковані характеристики психічних станів людини у процесі праці. Індивідуально-психологічні регулятори трудової діяльності. Пристосування роботи до індивідуально-психологічних особливостей працівника. Значення типології ВНД, темпераменту, здібностей, функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку, провідної репрезентативної системи, психічних станів особистості у трудовій діяльності

Структура психології праці

Пс пр як наука у зв'язку із накопиченням досліджень різного напрямку, не чітким визначенням предмету дослідження розглядається багатьма вченим в двох аспектах: в широкому розумінні та вузькому.

У вузькому розумінні психологія праці розглядає насамперед закономірності розвитку та формування людини як суб'єкта праці. Вивчає теоретико-методологічні, психофізіологічні та власне психологічні засади праці, психологічні характеристики конкретної професійної діяльності, професійно значущі якості суб'єктів праці, професійні кризи, деструкції, захворювання тощо.

В широкому розумінні пс пр це комплекс дисциплін та напрямків психологічного дослідження праці як культурного, економічного, соціально-психологічного явища.

Можна виділити основні складові психології праці в широкому розумінні:

інженерна психологія,

ергономіка – основи, Проблеми: недост ефект СЛТС, зрост травматизму, висока текучість кадрів, зростання нервово-психічних захворювань. Гол завд – безпека та ефект праці, забезпеч умов для розв особ в процесі праці.

організаційна психологія,

професійна орієнтація та відбір,

професійне навчання, а також власне психологія праці (у вузькому розумінні)

Інженерна психологія – це галузь психології, що вивчає закономірності процесів інформаційної взаємодії людини та техніки з метою використання їх в практиці проектування, створення та експлуатації нових машин (технічних засобів (літаків, потягів, пульт керування АЕС і т.д.))

Ергономіка – сфера наукових досліджень, що спрямована на знаходження способів максимальної оптимізації, забезпечення ефективності, безпеки та комфорту трудової діяльності в системі взаємодії людини, техніки та середовища.

Організаційна психологія – предметом досліджень організаційної психології є різноманітні психічні явища та особливості поведінки людей в організаціях, а також фактори, що їх детермінують.

Професійна орієнтація ....

Професійне навчання....

Види : промислова, транспортна, космічна, авіаційна, сфера управління та обслуговування.

Лекція

Тема. Робота психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.

План

- 1. Зміст обов'язків психолога на підприємстві.**
- 2. Порядок проведення професійного відбору в організаціях.**
- 2. Адаптація на виробництві.**
- 3. Зміст та порядок проведення атестації.**
- 4. Мотивація та стимулювання персоналу організації**

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості роботи психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, змістом роботи психолога на підприємстві, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити основні моменти діяльності психолога .
2. Визначити поняття, предмет, об'єкт інженерної психології.
3. Розкрити завдання інженерної психології.
4. Висвітлити фактори, що впливають на операторську діяльність.

Обов'язки психолога на підприємстві:

1. Вивчає вплив психологічних, економічних і організаційних факторів виробництва на трудову діяльність працівників підприємства з метою створення сприятливих умов праці і підвищення її ефективності.

2. Приймає участь у створенні програм соціального розвитку підприємства, визначає психологічні фактори, які впливають на працівників.

3. Проводить разом з фізіологом обстеження індивідуальних рис робітників, особливостей трудової діяльності працівників різних професій і спеціальностей, пов'язаних з професійним відбором, перевіркою психологічних умов праці, виявленням їх інтересів та нахилів, задоволення працею, експерименти по визначенню впливу умов праці на психіку працівників, аналізує виробничі процеси та психічні стани людини під час роботи.

4. Разом з соціологом та іншими спеціалістами приймає участь у розгляданні завдань соціального розвитку, вибирає найбільш актуальні питання і проблеми, які вимагають рішення (текучість кадрів, порушення трудової дисципліни, малопродуктивна праця), визначає шляхи усунення причин, які їх викликали.

5. Розробляє професіограми і ретельні психологічні характеристики для працівників різних посад, на яких впливає виробниче оточення і нервово-психологічна напруга, видає рекомендації щодо умов оптимального використання особистих трудових можливостей працівника з врахуванням перспективи розвитку його професійних здібностей.

6. Приймає участь у здійсненні заходів з виробничої та професійної адаптації молодих робітників і спеціалістів.

7. На підставі вивчення психофізіологічних особливостей трудової діяльності готує рекомендації і поради по впровадженню підсумків

психологічних досліджень у виробничу практику, а також заходи з конкретних напрямків удосконалення управління соціальним розвитком підприємства, які сприяють організації оптимальних трудових процесів, встановленню раціональних режимів праці і відпочинку, покращенню морально-психологічного клімату, умов праці, підвищенню працездатності людини а також здійснює контроль за їх виконанням.

8. Вивчає і аналізує причини текучості кадрів, здійснює його підбір і розстановку, виходячи із вимог організації праці та управління виробництвом, розробляє поради, які забезпечують стабільність персоналу на підприємстві, допомагає адаптації працівників, у тому числі молодих спеціалістів і робітників.

9. Приймає участь у формуванні бригад і трудових колективів, проектуванні систем організації праці, організації робочого часу, робочих місць з врахування ергономічних вимог, удосконаленні матеріального і морального стимулювання, розробці методів управління персоналом, складанні професіограми, сприяє правильній орієнтації працівників в проблемах психологічного характеру, пропагандує психологічні знання.

10. Консультує керівників підприємств з соціально-психологічних проблем управління виробництвом і соціальним розвитком, а також працівників підприємства з питань управління персоналом, де необхідно враховувати психологічні фактори.

Психолог на підприємстві повинен знати:

1. Постанови, розпорядження, накази, методичні, нормативні та інші керівні матеріали з практичної психології.
2. Психологію праці та управління, інженерну і соціальну психологію.

3. Методи вивчення психологічних особливостей трудової діяльності працівників.
4. Технічні засоби, які застосовуються у процесі вивчення умов праці.
5. Передовий вітчизняний та світовий досвід роботи психологів на підприємствах.
6. Основи економіки, технології та організації виробництва, праці і управління.
7. Профорієнтаційну роботу.
8. Основи трудового законодавства.

Поняття адаптації та її види. Фізіологічна адаптація. Психічна адаптація. Соціально-психологічна адаптація. Професійна адаптація. Психологічні механізми адаптації людини до професійної діяльності. Адаптація зовнішніх і внутрішніх умов та засобів діяльності. Адаптація до особливих умов трудової діяльності. Адаптація та готовність до трудової діяльності. Формування готовності особистості до праці. Структура готовності особистості до праці, її компоненти. Професійний стрес та професійне вигорання як порушення процесу адаптації

1. Сутність та види трудової адаптації.

Праця людини безпосередньо пов'язана із виробничим середовищем. Працівник може нормально здійснювати трудову діяльність лише тоді, *коли умови зовнішнього середовища відповідають оптимальним*. Якщо вони змінюються, стають несприятливими, то на протидію їм організм людини включає комплекс спеціальних механізмів, які зберігають постійність внутрішнього середовища, або змінює його в межах допустимого. Такий механізм називається адаптацією.

Адаптація є важливим засобом попередження травмування, виникнення нещасних випадків у трудовому процесі і відіграє значну роль в охороні праці.

Адаптація (від лат. *adapto* - пристосування) - це динамічний процес пристосування організму та його органів до мінливих умов зовнішнього середовища.

Зрозуміло, що з ростом динамізму в суспільному й економічному житті країни, переходом до ринкових відносин істотно *зростає роль трудової адаптації, ускладнюються її умови*. Ці й інші фактори актуалізують науковий і практичний інтерес до керування трудовою адаптацією.

Під трудовий (виробничої) адаптацією розуміють, звичайно, процес взаємодії працівника з навколишньою його виробничим середовищем у зв'язку з засвоєнням нової для нього трудової ситуації.

Для розуміння сутності трудової адаптації розглянемо коротко *основні сутнісні ознаки* цього явища.

По-перше, трудова адаптація носить активний характер. Це процес взаємодії працівника (адаптанта) і виробничої організації по освоєнню новизни в трудовій ситуації. З одного боку, новачок, освоюючи умови роботи і взаємодії з новими людьми, що працюють у різних сферах виробництва, не тільки прагне змінити своє трудове поведіння відповідно новій трудовій ситуації. Улаштуваючи на роботу, він прагне обмовити найбільш вигідні для нього умови, намагається впливати на умови роботи надалі, пристосовуючи них до своїх можливостей і цілям, починає спроби впливати на колег і керівників для зміни їхні відносини до нього в сприятливому напрямку.

Взаємодія, формування двосторонніх зв'язків працівника і виробництва стають в адаптації визначальними. Взаємна зацікавленість підприємства й особистості в ефективності виробництва, врахування особистих інтересів кожного трудівника є сьогодні необхідною умовою діяльності трудових колективів у нових умовах господарювання.

Підприємство, трудовий колектив зацікавлені в більш швидкому включенні новачка у виробничу діяльність, освоєнні їм у повному обсязі своїх професійних функцій, установленні нормальних особистісних відносин із трудовим колективом.

По-друге, виробничої адаптації властивий полімотиваційний характер адаптивної діяльності.

Поштовхом для початку виробничої адаптації є нестаток у реалізації їм адаптивної потреби, що виникла в результаті нових вимог виробничого середовища або нових вимог до виробництва з боку працівника. Адаптивна потреба опосередкована взаємодією з потребою в трудовій самореалізації працівника, покращення своєї кваліфікації, формування професійних умінь та навичок, отримання відповідного соціального статусу в колективі, матеріальне благополуччя, соціальна престижність, творча самореалізація тощо.

Інформація про підприємство, отримана ще до надходження на нього працівника (завдяки профорієнтації і профотбору), є як би відправною для процесу адаптації.

По-третє, виробничої адаптації властивий така сутнісна ознака, як діалектична єдність у ній адаптаційних і дезадаптаційних явищ.

При зміні сукупності умов у кращу сторону підвищується ефективність адаптаційного процесу. Однак у випадку зміни умов у протилежному напрямку і процес адаптації може змінити свій напрямок, тобто перетворитися в процес дезадаптації (як наслідок зміна роботи).

По-четверте, до сутнісних характеристик виробничої адаптації відноситься багаторівневий характер, що виявляється у взаємодії і єдності біологічного, психологічного і соціального рівнів адаптації.

Структура виробничої адаптації повинна включати не тільки освоєння індивідом визначеної професійної діяльності, але і всіх сфер його життєдіяльності, зв'язаних з виробництвом, а також соціальних умов існування.

Адаптація в трудовій діяльності поділяється на фізіологічну, психічну, соціальну та професійну.

Фізіологічна адаптація - це сукупність фізіологічних реакцій, які є в основі пристосування організму до змін зовнішніх умов, і направлені на збереження відносної постійності його внутрішнього середовища - гомеостазу. Гомеостаз (від грец. *homoios* - подібний, однаковий та грец. *stasis* - стан, непорушність) - це відносна динамічна постійність складу та властивостей внутрішнього середовища і стійкість основних фізіологічних функцій організму людини. Гомеостаз в організмі підтримується на усіх рівнях його організації і забезпечує динамічну рівновагу організму і зовнішнього середовища. Суть механізму адаптації полягає у змінах меж чутливості аналізаторів, розширенні діапазону фізіологічних резервів організму та зміні в певних межах параметрів фізіологічних функцій. Завдяки фізіологічній адаптації фізичні та біохімічні параметри, які визначають

життєдіяльність організму, змінюються у вузьких межах порівняно із значними змінами зовнішніх умов: підвищується стійкість організму до холоду, тепла, недостачі кисню, змін барометричного тиску та інших факторів. Велике значення у фізіологічній адаптації має реактивність організму, його початковий функціональний стан (вік, тренуваність тощо), в залежності від якого змінюються і відповідні реакції організму на різні дії. Процес фізіологічної адаптації до незвичайних, екстремальних умов проходить декілька стадій, або фаз: спочатку переважають явища декомпенсації (порушення функцій), потім неповного пристосування (активний пошук організмом стійких станів, що відповідають новим умовам середовища) і, нарешті, фаза відносного стійкого пристосування.

Фізіологічна адаптація до праці має активний характер і за сприятливих умов виробничого середовища та оптимальних навантажень веде до підвищення стійкості та працездатності організму, збільшення його резервних можливостей, зменшення захворювань і травматизму. Проте коливання умов середовища, в яких відбувається фізіологічна адаптація, має певну межу, характерну для кожного організму. Якщо працівник потрапляє в умови, коли інтенсивність впливу чинників виробничого середовища переважає можливості його адаптації, настають патологічні зміни фізіологічних систем, захворювання організму.

Психологічна адаптація - це процес встановлення оптимальної відповідності особистості до навколишнього середовища в процесі діяльності. Зрозуміло, що такі властивості, як гальмування мислення та низька швидкість переробки інформації, обмежений діапазон сприйняття, порушення функції пам'яті гальмують адаптацію; висока рухливість нервових процесів, навпаки, її підвищує. Психічна адаптація в процесі праці залежить від психічних властивостей працівника, його психічного стану, психологічних реакцій на стреси, що виникають на роботі, кваліфікації та культури людини, особливостей професійної діяльності, конкретних умов праці, попереднього досвіду, особливостей характеру, темпераменту тощо.

Соціальна адаптація - це пристосування працюючої людини до системи відносин у робочому колективі з його нормами, правилами, традиціями, ціннісними орієнтаціями. Під час соціальної адаптації працівник поступово отримує різнобічну інформацію про колектив, де він працює, про систему ділових та особистих взаємовідносин. При несприятливому протіканні соціальної адаптації підвищується рівень стресу на роботі, наслідки якого позначаються на поведінці працівника та можуть призвести до міжособових конфліктів, нещасних випадків.

Соціально-психологічна адаптація зв'язана з такими характеристиками трудового колективу, як міжособистісні відносини, групові цінності і норми, стиль лідерства, система заохочень і покарань, морально-психологічний клімат і ін.

Професійна адаптація - це адаптація до трудової діяльності з усіма її складовими: адаптація до робочого місця, знарядь та засобів праці, об'єктів та предметів праці, особливостей технологічного процесу, часових параметрів роботи тощо. Професійна адаптація виражається у розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії, певного рівня оволодіння ним специфічними навичками та вміннями, у формуванні необхідних для якісного виконання роботи властивостей. Професійна адаптація визначається необхідним мінімумом знань та навичок, яких працівник набув при одержанні спеціальності, ступенем відповідальності, практичності, діловитості тощо. Адаптація вважається завершеною тоді, коли працівник досягає кваліфікації, відповідної існуючим стандартам. Кожен із розглянутих видів адаптації впливає на працездатність та здоров'я працівника, формує у нього певний рівень чутливості та стійкості до психоемоційних перевантажень, внаслідок розвитку яких може істотно змінитися надійність професійної діяльності.

Адаптаційні зв'язки і відносини виявляються в декількох сферах: професійної, організаційної, матеріально-побутовий, соціально-психологічної і сфері дозвілля. Визначальне положення у виділеній структурі займає

професійна адаптація — освоєння працівником характерних рис і умов праці за фахом. Вона виражається в: подальшому оволодінні обраною професією, трудовими навичками; формуванні деяких професійних якостей особистості, необхідних для успішного оволодіння спеціальністю в залежності від характеру задач, розв'язуваних підрозділами, службами підприємства; закріпленні позитивних установок до функцій обраної спеціальності.

Значне місце серед інших видів займає організаційна адаптація. Через неї відбувається включення працівника в організацію суспільної праці на підприємстві. Організаційна адаптація припускає установлення взаємних зв'язків новачка в організаційній сфері підприємства, тобто зв'язків з приводу режиму праці і відпочинку, дотримання трудового розпорядку і трудового ритму підприємства, вимог колективної організації праці і трудової дисципліни. Організаційна адаптація виникає як момент реалізації орієнтованої потреби працівника в сукупності з потребою його самореалізації в організаційній сфері підприємства, що підтверджує існування подібності механізмів організаційної і професійної адаптації.

Порівняльні дослідження показують, що професійна й організаційна адаптація відіграють особливу роль у трудовому становленні молодого робітника. Поєднуючи в собі змістовну й організаційну сторони трудової діяльності, без яких виробнича адаптація втрачає зміст, вони як би утворюють ядро, основу усієї виробничої адаптації, накладають глибокий відбиток на протікання інших її видів.

Вплив *матеріально-побутової адаптації* виникає з її змісту: будучи елементом соціальної сфери, *матеріально-побутові умови виробництва* відіграють роль найважливішої передумови успішної життєдіяльності і розвитку особистості не тільки у виробничих, професійній сферах, але і у всій сукупності її громадського життя. Головними структурними елементами цього виду адаптації виступають житло і зарплата. Нерідко вони є необхідними умовами успішної адаптації в інших сферах, у тому числі й у сфері дозвілля. Здавалося б, сфера дозвілля не входить безпосередньо у

виробництво. Деякі автори [1; 13] відносять цей вид до невиробничої адаптації, залишаючи її проте в структурі адаптації до підприємства. Як бачимо, тут підтверджується вплив адаптації в сфері дозвілля (зв'язаної з підприємством, його базами відпочинку і культурними закладами) на загальний результат виробничої адаптації. *Змістом адаптації в сфері дозвілля виступає* освоєння працівниками видів діяльності, що знаходяться за тимчасовими рамками робочого часу і спрямованих на відпочинок, спорт, творчість, суспільну діяльність, тобто на духовний і фізичний розвиток людини.

Розглядаючи психологічну адаптацію як особливий вид психічної діяльності людини у відповідь на зміни зовнішнього середовища, важливо, насамперед, з'ясувати, чому й у результаті прояву яких потреб активізується в цьому випадку психіка людини, на що ця активність спрямована, які причини визначають саме адаптивну активність психіки? Відповіді на ці питання — значить досліджувати мотивацію адаптивного поведіння людини.

Шлях для визначення сутності психологічної адаптації лежить через вивчення потреб, що цю адаптацію викликають (А. Маслоу).

Так, під впливом пізнавальної потреби мотивується прагнення до пізнання незрозумілих для індивіда явищ. Потреби в емоційному контакті відповідає регулювання поведінки людини в залежності від емоційних відносин інших людей. А у відповідь на потребу сенсу життя формується прагнення співвідносити цінність власної особистості з різними рівнями колективних і загальнолюдських цінностей.

Процес соціально-психологічної адаптації новачка часто починається з вибору їм підходящого приклада для наслідування.

Конформність нон конформізм

Конфліктність

Конкурентність

Стиль спілкування

Темперамент

Характер (риси характеру (відповід..., акцентуации)

Сенситивність

Профес знання уміння навички

Попередній досвід

Пластичність особистості

Інторвертованість-естравертованість.

Установки

Проблема лідерства та стилю керівництва

Мотивація та стимулювання персоналу організації

1. Теорії мотивації персоналу.
2. Мотивація і стимулювання трудової активності персоналу.
3. Управління мотивацією.
4. Організація мотивації на підприємстві.

1. Теорії мотивації персоналу

Теорії мотивації

Теорії мотивації активно стали розроблятися в ХХ столітті, хоча багато із мотивів, стимулів і потреб були відомі в стародавньому світі.

Першопочаткові теорії мотивації склались, виходячи із аналізу історичного досвіду поведінки людини і застосування простих стимулів спонукання: матеріального і морального заохочування, примусу. Із найбільш відомих, що й до цього часу широко застосовуються, є теорії мотивації праці: «батога і пряника»; «Х», «У» та «Z».

Так, «батогом» в давні часи більш за все виступав страх, біль, можливість вигнання з країни за невиконання вказівок царя, князя, короля, поміщика, а «пряником» виступало багатство або породичання з правителями. Ця теорія мотивації широко використовується в казках народів світу. Політика «батога і пряника» характеризується простотою мотивів і стимулів для досягнення поставлених цілей. Вона більш доцільна в екстремальних ситуаціях, коли ціль чітко визначена (потреба ліквідувати аварію тощо), але мало ефективна при виконанні складних проектів з великою тривалістю і значною кількістю працівників.

Заінтересовує простотою використання мотивів і стимулів теорія «Х», «У» і «Z», в основі якої є ставлення людини до праці. Теорія «Х» була початково розроблена Ф.Тейлором, а потім розвинута і доповнена Д.Мак-Грегором, який додав до неї теорію «У». Теорія «Z» була запропонована значно пізніше, — у 80-ті роки. В.Оучі (модель поведінки і мотивації людини). «Х», «У» і «Z» - це абсолютно різні моделі мотивації, орієнтовані на різний рівень потреб, і, відповідно, керівник повинен застосувати досить різні стимули до праці.

Теорія «Х» ґрунтується на таких передумовах:

- в мотивах людини домінують біологічні потреби;
- звичайна людина має успадковану нелюбов до роботи і намагається її уникати, тому працю необхідно нормувати, а кращим способом її організації є конвейерний;
- з причини небажання працювати більшість людей можна примусити до праці тільки шляхом примусу;
- середня людина надає перевагу тому, щоб нею управляли, намагається не брати на себе відповідальності, має відносно низькі амбіції і старається бути в безпеці;

- якість роботи низька, тому потрібний систематичний строгий контроль з боку керівників.

В теорії «Х» легко поєднуються основні риси постсоціалістичного працівника з задатками рабської психології. Тому природним є застосування як основного стимулу — примус, а допоміжного — матеріальне заохочення.

Теорія «У» є антиподом теорії «Х» і орієнтована на іншу групу людей. В її основі закладені такі передумови:

- в мотивах людей домінують соціальні проблеми і бажання добре працювати;
- фізичні та емоційні зусилля на роботі такі ж природні, як і в час відпочинку;
- небажання працювати не є успадкованою рисою, властиво людині. Людина сприймає роботу як джерело задоволення або покарання в залежності від умов праці;
- контроль і погрози покаранням не є головними стимулами людини до праці і досягнення цілей підприємства;
- відповідальність та обов'язковість щодо підприємства (організації) залежить від винагород, які одержує людина за працю. Найбільш важливою є винагорода, що пов'язана із задоволенням потреб у само вираженні;
- звичайна вихована людина готова брати на себе відповідальність;
- багатьом людям властива готовність використовувати свої знання й досвід, проте індустріальне суспільство недостатньо використовує інтелектуальний потенціал людини;

Модель теорії «У» відображає передову, творчо активну частину суспільства. Стимули спонукання до праці в даній теорії розміщуються в такому порядку: самоствердження, моральне і матеріальне заохочування, примус.

Основні передумови теорії «Z»:

- в мотивах людей поєднуються суспільні і біологічні потреби;
- люди надають перевагу працювати в групі і приймати рішення групою;
- повинна існувати індивідуальна відповідальність за результати праці;
- надається перевага неформальному контролю результатів праці на основі чітких методів і критеріїв оцінки;
- на підприємстві повинна здійснюватись постійна ротація кадрів з постійною самоосвітою;
- бажана поступова службова кар'єра працівників з досягненням певного віку;
- адміністрація проявляє турботу про працівників і забезпечує їм довготерміновий або життєвий найм;
- людина - основа будь-якого колективу, і тільки вона і забезпечує успіх підприємства.

Теорія «Z» описує доброго працівника, який хоче працювати в групі, має стабільні цілі діяльності на довгу перспективу. Цій теорії відповідає

більшість японських працівників великих промислових компаній. Разом з тим працівники теорії «Z» є і в Україні.

Стимули заохочування до праці при цій теорії ефективні в такій послідовності: матеріальне заохочення, моральне заохочення, самоствердження, примус.

Таким чином, працівники описаних теорій «X», «Y» та «Z», належать до різних груп і надають переваги різним мотивам поведінки та стимулам заохочування до праці. На підприємствах є всі типи людей, тому застосування тієї чи іншої концепції мотивації визначається часткою працівників конкретного типу в групі.

Змістовні теорії мотивації

З розвитком продуктивних сил суспільства набули значного поширення розробки теорії мотивації, в основі яких були різні підходи, що дало можливість умовно їх розділити на дві великих групи: змістовні та процесійні.

Змістовні теорії мотивації вивчають потреби людини й пропонують їх ієрархічну класифікацію, що дозволяє робити висновки щодо механізму мотивації людини.

Із змістовних теорій мотивацій найбільш відомими є:

- а) теорія потреб Маслоу;
- б) теорія існування, зв'язку та росту Альдерфера;
- в) теорія набутих потреб Мак-Клелланда,
- г) теорія двох факторів Герцберга.

Теорія потреб Маслоу

А. Маслоу — один із великих вчених у галузі мотивації та психології. Його теорія психології управління включає такі ідеї і ґрунтується на таких передумовах:

- люди постійно мають якісь потреби;
- люди виділяють певний набір сильно виражених потреб, які можна об'єднати в окремі групи;
- групи потреб знаходяться в ієрархічному розміщенні відповідно один до одного;
- потреби, якщо вони не задовольняються, змушують людину діяти. Задоволені потреби не мотивують людей;
- якщо одна потреба задовольняється, то її місце замінює інша;
- звичайна людина відчуває одночасно декілька різних потреб, які перебувають у комплексній взаємодії;
- потреби, що розташовані в основі піраміди, вимагають першочергового задоволення;
- потреба» більш високого рівня починають активно впливати на людину після задоволення потреб нижчого рівня.

Відповідно до теорії Маслоу існує п'ять груп потреб:

1. Фізіологічні потреби.
2. Потреби в безпеці та впевненості в майбутньому.
3. Потреби належності до певної соціальної групи.
4. Потреби визнання й поваги.
5. Потреби в самовираженні.

Фізіологічні потреби. До цієї групи відносять потреби в їжі, у одязі, житлі

і т.п. - це ті, які людина повинна задовольнити, щоб вижити. Люди, котрі працюють в основному із-за необхідності вижити, мало цікавляться змістом роботи, вони концентрують свою увагу на оплаті, умовах праці, можливості уникати втомленості. Для управління такими людьми потрібно, щоб мінімум заробітної плати забезпечував виживання і робочі умови не погіршували їх існування.

Потреби в безпеці. Потреби цієї групи пов'язані із бажанням людей перебувати у стабільному і безпечному стані, мати добрі житлові умови, бути захищеними від страху, болю, хвороби. Для управління такими людьми потрібно створити надійну систему соціального страхування, застосовувати справедливі правила регулювання їх діяльності, оплачувати працю вище за прожитковий рівень.

Потреби належності до певної соціальної групи. Людина хоче бути членом певної групи людей, брати участь у громадських заходах. Ставлення до таких працівників з боку керівників має носити форму дружнього партнерства, таким людям потрібно створити умови для спілкування на роботі. Добрі результати забезпечує бригадна форма організації праці, групові заходи за межами роботи, нагадування працівникам про те, що їх цінують колеги по роботі.

Потреби визнання й поваги. Ця група потреб відображає бажання людей бути компетентними, сильними, здібними, впевненими в собі, а також бачити, що оточуючі визнають їх і поважають за це. Управління такими людьми вимагає використання різних форм морального заохочення, вираження, визнання їх заслуг. Для цього корисним може бути присвоєння титулів і звань, висвітлення в ЗМІ, вручення різного роду почесних нагород.

Потреби у самовираженні. Ця група об'єднує потреби, що виражаються в бажанні людини нового використання своїх знань, здібностей, умінь для самовираження в бізнесі, менеджменті, політиці, науці. Ці потреби мають, як правило, індивідуальний характер. При управлінні такими людьми необхідно давати їм оригінальні завдання, які дозволяють максимально реалізувати свої знання, давати більшу свободу у виборі засобів вирішення завдань.

Теорія потреб Маслоу - одна із найбільш відомих теорій мотивації. Вона показує, як ті чи інші потреби можуть впливати на мотивацію людини до праці і як надати людині можливості для задоволення своїх потреб.

Разом з тим, в концепції цієї теорії є ряд негативних моментів:

- потреби проявляються по-різному в залежності від багатьох ситуаційних факторів (зміст і умови праці, становище в колективі, вік);

- не завжди спостерігається чітка послідовність однієї групи потреб за іншою, як це виділяє піраміда Маслоу;
- задоволення верхньої межі не обов'язково послаблює їх вплив на мотивацію.

Теорія існування, зв'язку та росту Альдерфера

К.Альдерфер вважає, що потреби людини можуть бути об'єднані в окремі групи. На відміну від Маслоу, він виділяє тільки три таких групи: потреби існування; потреби зв'язку; потреби росту.

Потреби існування, за Альдерфером, складаються із двох груп: фізіологічні та безпеки.

Потреби зв'язку відображають соціальну природу людини, її бажання бути членом сім'ї, мати друзів, колег, ворогів, керівників, підлеглих. До цієї потреби можна повністю віднести потреби визнання, поваги та безпеки.

Потреби росту аналогічні потребам самовираження, які пов'язані з бажанням розвитку і самовдосконалення.

Ці три групи потребу також як і в теорії Маслоу, розміщені ієрархічно. Проте між цими теоріями є одна принципова відмінність. За Маслоу, рух від потреби до потреби проходить тільки знизу вгору, тобто коли задоволені потреби нижчого рівня, людина переходить до наступної, більш високої потреби. Альдерфер вважає, що рух іде в обидві сторони: наверх, якщо не задоволені потреби нижчого рівня, і вниз, якщо не задовольняються потреба більш високого рівня. На його думку, у випадку незадоволення потреб верхнього рівня посилюється міра дії потреб нижчого рівня, що переключає увагу людини на цей рівень. Якщо людина не зможе задовольнити потребу службового росту, у неї знову «включається» потреба у зв'язку. Згідно з теорією Альдерфера, ієрархія потреб відображає рух від більш конкретних потреб до менш конкретних. Він вважає, що кожний раз, коли потреби не задовольняються на верхньому рівні, здійснюється переключення на більш конкретну потребу на нижчому рівні, що і визначає протилежний хід зверху вниз.

Теорія набутих потреб Мак-Клелланда

Дана теорія пов'язана з вивченням і описом впливу на поведінку людини потреб досягнення, співучасті та влади. Це досить сильні потреби для людини, які значно впливають на її поведінку і примушують діяти.

Потреба досягнень проявляється в бажанні людини досягти поставлених цілей. Індивідууми, що мають високу потребу досягнення, готові виконувати роботу, в якій є елементи виклику, що дозволяє їм самостійно ставити цілі. Даний тип людей багато і з задоволенням працюють, не люблять ділитись роботою з іншими. Для регулювання рівня цієї потреби важливо проводити цілеспрямоване навчання! відповідно організовувати роботу. Бажано застосовувати в роботі зворотний зв'язок, розбирати приклади успішного досягнення цілей, ставити нові важко досяжні цілі.

Потреба співучасті проявляється у вигляді бажань дружніх відносин з оточуючими. Люди з високою потребою співучасті намагаються встановлювати і підтримувати добрі стосунки, бажають підтримки з боку колег, друзів, хвилюються про те, як про них думають інші. Індивідууми з високою потребою співучасті хочуть займати в організації такі позиції і виконувати таку роботу, яка дозволяє їм перебувати в активній взаємодії зі своїми колегами чи клієнтами. Керівництво організації повинно регулярно оцінювати рівень даної потреби у підлеглих їм працівників, щоб правильно і своєчасно вносити корективи в організацію їх роботи з врахуванням можливих змін в окремих працівників рівня потреб співучасті.

Потреба влади є набутою, розвивається на основі навчання, життєвого досвіду і проявляється в тому, що людина хоче контролювати людей, ресурси і процеси, що проходять в її оточенні. Людей з високою мотивацією влади можна розділити на дві взаємовиключаючі групи. Першу групу складають ті, хто прагне до влади з метою володарювання. В першу чергу їх приваблює сама можливість командувати іншими. Інтереси підприємства для них стоять на другому плані і навіть втрачають зміст, тобто вони концентрують увагу на своїй керівній позиції в організації, на своїх можливостях володарювати, на своїй силі в організації.

До другої групи відносять тих людей, які прагнуть влади для того, щоб вирішувати завдання групи. Ці люди задовольняють свою потребу у владі тим, що визначають цілі, ставлять завдання перед колективом і беруть участь у їх вирішенні. Як керівники вони шукають можливості мотивування працюючих для досягнення поставлених цілей.

Потреба влади для цих людей - не бажання задовольнити свої амбіції, а бажання до виконання відповідальної керівної роботи, пов'язаної з вирішенням організаційних завдань, що і є мотивом до самоствердження.

Мак-Кледланд вважає, що із трьох потреб його концепції для успіху менеджера найбільше значення має потреба влади другого типу. Потреби, які розглядає Мак-Кледланд, не розміщені ієрархічно і можуть мати різну міру прояву. Так, потреба влади існує при низькій потребі співучасті.

Теорія двох факторів Герцберга

В другій половині 50-х років ХХ століття Ф.Герцберг розробив нову модель мотивації, побудованої на потребах двох груп: потреби, пов'язані з факторами умов праці, і потреби мотивації, які наведені в таблиці.

Потреби, пов'язані з умовами праці та мотивації

Таблиця

Фактори умов праці	Мотивуючі фактори
Політика організації Умови роботи Заробітна плата Міжособистісні відносини в колективі	Успіх Просування по службі Визнання і схвалення результатів праці Висока міра відповідальності

Міра безпосереднього контролю за роботою	Можливості творчого і ділового росту
--	--------------------------------------

Відповідно до теорії Герцберга, наявність факторів умов праці не буде мотивувати працівника. Вона тільки запобігає виникненню почуття незадоволеності роботою. Для досягнення мети мотивації потрібно забезпечити наявність мотивуючих факторів.

Для того щоб використовувати теорію Герцберга ефективно, потрібно скласти перелік гігієнічних і мотивуючих факторів і дати можливість працівникам самим визначати, яким факторам вони надають перевагу.

Наведені вище теорії дозволяють зробити висновок, що немає єдиного підходу, який пояснював би, що лежить в основі мотивації людини і чим визначається мотивація.

Кожна із теорій має щось особливе, відмінне, що дає можливість одержати визнання теоретиків і внести вклад у розробку знань про мотивацію. Незважаючи на відмінності, в усіх чотирьох теоріях є загальне, яке дає змогу встановити певні паралелі між ними. Характерною особливістю всіх чотирьох теорій є те, що вони вивчають потреби і дають їх класифікацію, що дозволяє робити висновки про механізм мотивації людини.

Всім цим теоріям властиві дві загальні характеристики. По-перше, в кожній чітко сформований певний погляд на мотивацію, який підтверджений емпіричними дослідженнями і вже досить довго застосовується в практиці управління. У зв'язку з цим, щоб краще розуміти мотивацію працівників, менеджери повинні знати всі чотири теорії.

По-друге, всі теорії змістовної мотивації основну увагу приділяють аналізу факторів, які лежать в основі мотивації, і практично не приділяють уваги аналізу процесу мотивації, що є основним недоліком всіх теорій змістовної мотивації.

Процесійні теорії мотивації

Змістовні теорії мотивації ґрунтуються на потребах і пов'язаних з ними факторах, які визначають поведінку людей. Процесійні теорії розглядають мотивації з іншого боку. В них аналізується те, як людина розподіляє зусилля для досягнення різних цілей і як вибирає конкретний тип поведінки. Процесійні теорії визнають існування потреб, але вважають, що поведінка людей визначається не тільки ними. Поведінка особистості є також функцією сприйняття і очікування, пов'язаних з даною ситуацією, і можливих наслідків вибраного типу поведінки. В даний час існує три основні процесійні теорії мотивації:

- теорія очікування В.Врума
- теорія справедливості Адамса
- теорія Портера—Лоуяера

Теорія очікування

Теорія В.Врума ґрунтується на тому, що активна потреба не єдина необхідна умова мотивації людини для досягнення своєї мети. Людина має бути впевнена в тому, що вибраний нею тип поведінки приведе до задоволення потреб. Теорія ґрунтується на трьох взаємозалежностях: затрати праці - результати; результат - винагорода; валентність (задоволення винагородою).

Очікування в системі «затрати праці - результати» (З - Р) - це співвідношення між затраченими зусиллями і одержаними результатами. Якщо люди відчують, що прямого зв'язку між затраченими зусиллями і досягнутими результатами немає, то, згідно з теорією очікувань, мотивація буде зменшуватись.

Очікування в системі «результати - винагорода» (Р — В) є очікуванням певної винагороди або заохочення за досягнутий рівень результатів.

У теорії очікувань важливе місце займає валентність або цінність винагороди. Валентність — це передбачена міра відносного задоволення, яка виникає внаслідок одержання певної винагороди. Якщо значення будь-якого із цих трьох факторів незначне, то мотивація буде недостатньою, а результат праці — низьким. Для ефективної мотивації менеджера треба встановити тісне співвідношення між результатами і винагородою.

Теорія справедливості Адамса

Ця теорія стверджує, що люди суб'єктивно визначають відношення одержаної винагороди до затрачених зусиль, а потім порівнюють це з винагородою інших людей, які виконують аналогічну роботу. Це порівняння вказує на дисбаланс і несправедливість, оскільки людина вважає, що її колега одержав більшу винагороду за аналогічну роботу, внаслідок цього в людини виникає психологічна напруга.

Працівники, які вважають, що їм не доплачують в порівнянні з іншими, будуть намагатись зменшити інтенсивність праці або підвищити винагороди.

Вирішення проблеми управління підприємств може здійснюватись двома шляхами: створенням чіткої, зрозумілої і простої системи оплати праці (посадові оклади або тарифна ставка + винагорода + премія + збереження розмірів сумарного заробітку кожного працівника в таємниці).

Теорія Портера— Лоулера

Ця теорія ґрунтується на поєднанні елементів теорії очікувань та справедливості. В теорії фігурує п'ять змінних: затрачені зусилля, сприйняття, одержаний результат, винагорода, міра задоволення. Згідно з моделлю Портера- Лоулера, досягнуті результати залежать від зусиль працівника, його здібностей і характеру, а також усвідомленості ним своєї ролі в ярі цієї праці. Рівень зусиль працівника визначається цінністю винагороди і мірою впевненості в тому, що ці зусилля будуть гідно винагороджені. Людина задовольняє свої потреби за допомогою винагород за досягнуті результати, констатує теорія Портера—Лоулера і що дуже важливо, результативна праця приносить задоволення працівникові. Дослідження підтверджують точку

зору Портера і Лоулера про те, що висока результативність є умовою повного задоволення працівника, а не її наслідком. В цілому ця теорія внесла основний вкладу розуміння мотивації та довела, що мотивація не є простим елементом в ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків. Теорія Портера-Лоулера показує, наскільки важливо об'єднати такі поняття, як зусилля, здібності, результати, винагорода, задоволення та сприйняття в рамках єдиної взаємозв'язаної теорії мотивації.

Концепція партисипативного управління

Концепція партисипативного (англ.- участь) управління ґрунтується на залученні працівників до прийнятого рішення з питань управління підприємством у вигляді різних форм самоуправління та «гуртків якості». Участь працівників в управлінні мотивує їх до більш інтенсивної та якісно виконаної роботи і, як результат, до підвищення продуктивності праці. На підприємствах, де є традиції і висока питома вага творчих працівників, що працюють у межах теорії. «У», можна говорити про логічний зв'язок між самоуправлінням та мотивацією працівників.

В підприємствах-банкрутах, де велика частка відсталих працівників, низький рівень дисципліни, вірогідна концепція партисипативного управління недоцільна, більш ефективною буде теорія мотивації «Х».

Партисипативне управління може бути реалізовано на основі таких передумов:

- працівники одержують право самостійно приймати рішення щодо своєї трудової діяльності для виконання поставлених завдань (гнучкий графік роботи, особистий контроль якості);
- працівники, безпосередньо своїм керівником, залучаються до прийняття групових рішень з питань виробництва (проекти планових завдань, використання ресурсів, форми оплати праці);
- працівнику дається право операційного контролю якості продукції і встановлюється особиста чи групова відповідальність за кінцеві результати (особисте клеймо якості, здача продукції з першої подачі);
- працівники беруть особисту чи групову участь в інноваційній, раціоналізаторській діяльності з різними способами винагород за впровадження інновації;
- виробничі і функціональні підрозділи (бригади, служби, відділи) створюються з урахуванням побажань працівників, що дозволяє перетворювати неформальні групи у формальні.

Партисипативне управління дозволяє зв'язати мотиви, стимули і потреби людей, що працюють у групах, на основі різноманітних форм самоуправління трудових колективів. Працівник реалізує свої потреби самовираження, визнання, належності до соціальної групи, а підприємство досягає високих результатів.

Проте партисипативне управління одержить поширення в Україні тільки в ХХІ столітті, з підвищенням загальної культури і моралі населення, з одного боку, і вичерпання резервів чисто авторитарного стилю уп-

равління та простих концепцій мотивацій (теорія «Х», винагород і покарання, політика «батога і пряника»), з іншого.

3. Управління мотивацією

Мотивація й стимулювання є вирішальним фактором в управлінні персоналом. Всесвітньо визнані авторитети в галузі менеджменту підкреслюють, що «... на першому місці стоять люди; якщо немає відповідного персоналу, то й інші фактори виробництва мало що допоможуть у досягненні поставленої цілі» (Т.Пітере, Р.Усггермен). «Коли у нас вже (є штат; сформований із підготовлених, розумних і енергійних людей, як наступний крок потрібно стимулювати їх творчі здібності)» (А.Моріта).

Для ефективного управління мотивацією необхідно:

- чітко усвідомити модель основного процесу мотивації: потреба — мета — дія — досвід — очікування;
- знати фактори, які впливають на мотивацію;
- набір потреб, що ініціюють рух до здійснення мети і умови, при яких потреби можуть бути задоволені;
- знати, що мотивація - не самоціль, а спосіб задоволення, зростаюча її доза може призвести до самозадоволення та інерції.

Активно діяти можна тільки тоді, коли ми впевнені, що вибрана тактика забезпечить досягнення бажаної мети.

Існують три основні підходи до вибору мотиваційної стратегії.

Стимули і покарання: люди працюють за винагороди - тим, хто добре працює, платять добре, а тим, хто працює ще краще, платять ще більше. Тих, хто не працює якісно — карають.

Мотивування через саму роботу: дайте людині цікаву роботу, яка приносить їй задоволення і якість виконання буде високою.

Систематичний зв'язок з менеджером: визначайте цілі з підлеглими і дайте позитивну оцінку, коли вони діють правильно та негативну, коли помиляються.

Мотиваційна стратегія, яку ми вибираємо, має ґрунтуватись на аналізі ситуації і бажаному стилі взаємодії керівників з підлеглими. Управління мотивацією здійснюється з використанням таких методів:

- використання грошей як міра нагороди і стимулів;
- застосування покарань;
- розвиток співучасті;
- мотивація через роботу;
- винагороди і визнання досягнень;
- залучення людей до управління;
- заохочення і винагороди групової роботи, обмеження лімітування негативних факторів.

Керівник повинен вирішувати два завдання:

- знизити рівень незадоволеності персоналу, удосконалювати регулятори мотивації;

- збільшити рівень задоволеності, посилити основні мотиватори, які реально підвищують трудову активність працівників.

Регулятори мотивації

1. Робоче середовище	2. Винагороди	3. Безпека
Нормальне робоче місце, низький рівень шуму, ергономіка, дизайн, столова, чистота, добрі фізичні умови праці	Добра зарплата, справедливі винагороди за результати робіт (премії, акції, дивіденди), соціальні блага (житло, медичне обслуговування, санаторії, спорт, дитячі садки, відпочинок, безкоштовне харчування)	Відчуття потреби працівника на підприємстві, повага, визнання керівником і колегами, добрі відносини в колективі

Основні мотиватори

4. Особистий ріст	5. Відчуття належності	6. Інтерес і виклик
Можливість навчатись. Ріст кар'єри. Ріст відповідальності і впливу. Можливість творчого росту, самовираження	Відчуття потреби своєї роботи. Інформованість про справи, плани, перспективи підприємства. Інтерес і врахування керівництвом думок і поглядів працівника. Спільне. прийняття рішень.	Цікава робота. Можливість росту майстерності. Підвищена відповідальність. Змагальний ефект (бути кращим за інших). Вирішення нових складних завдань.

В загальному вигляді управління мотивацією здійснюється на основі економічних методів, цільового методу, методу розширення й збагачення робіт і методу співучасті.

Результативність роботи працівників значною мірою залежить і від психологічного клімату в трудовому колективі та стилю управління, що застосовує менеджер.

Лекція

Тема. Професіогенез особистості

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості протікання професіогенезу особистості;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити основні аспекти професіогенезу.
2. Визначити поняття позитивного та негативного професіогенезу.
3. Розкрити періодизацію професіогенезу.
4. Висвітлити фактори, що впливають на професіогенез.

План

1. Поняття професіогенезу.

2. Періодизація професіогенезу.

1. Поняття професіогенезу.

Поняття професіогенезу та професійно важливих якостей у трудовій діяльності. Професійна придатність, професіоналізм та надійність професійної діяльності. Поняття та рівні придатності до професійної діяльності. Аналіз професій. Поняття про професіограму та психограму. Карта профвідбору. Особливості професійного відбору персоналові організацій. Сутність, позначка та порядок професійного відбору. Психологічні аспекти професійної орієнтації та підготовки фахівців. Загальнотрудова та професійно важливі якості особистості. Відповідність властивостей та якостей особистості вимогам професії. Методи діагностики професійно значущих якостей у наявних та потенційних суб'єктів праці

Вибір професії — важлива ланка в життєвому і професійному становленні людини. Саме професія надає можливість людині задовольнити основну гаму своїх потреб, реалізувати себе як особистість.

У структурі професійної орієнтації виділяють наступні компоненти:

- профорієнтація;
- профконсультація;
- профотбор.

Результатом профессиограммы — опис і обґрунтування системи вимог, пропонованих визначеною спеціальністю, професією або їх групою до людини.

Частина профессиограммы — психограмма — являє собою перелік вимог, пропонованих до психіки людини в контексті розвитку необхідних професійних здібностей.

Таким чином, опис професії (профессиограмма) включає такі аспекти, як:

- 1) загальні зведення про професії (історія її виникнення і розвитку, зміни в зв'язку з розвитком науки і техніки, економічне і соціальне значення, перспективи розвитку і т.д.);
- 2) виробнича характеристика професії і її спеціальностей, характеристика процесу праці;
- 3) санітарно-гігієнічні умови праці (режим роботи; медичні протипоказання з виділенням так називаної професійної шкідливості, вимоги до здоров'я);
- 4) психограмма як характеристика психологічних вимог даної професії, перелік не тільки необхідних (основних) і бажаних (додаткових) психічних особливостей (особливостей уваги, сприйняття, пам'яті, мислення, емоційно-вольової сфери, сенсомоторики й ін.), але і психофізіологічних протипоказань; психограмма допомагає визначити ті властивості, що піддаються розвитку в процесі навчання. До таких властивостей в основному відносяться психомоторні властивості і просторово-тимчасова координація трудових дій; при цьому враховується можливість компенсації за рахунок розвитку інших психічних якостей;

5) шляхи придбання професії (перелік обсягу знань і умінь, необхідних для успішної професійної праці, характеристика видів і термінів професійного навчання, можливості підвищення кваліфікації і професійного росту).

Профессиография містить у собі і класифікацію професій. Одну з таких класифікацій розробив Дж. Холланд. Він ґрунтувався на тім, що всі існуючі професії можна об'єднати в 6 основних моделей професійного середовища, яким відповідає 6 основних типів орієнтації особистості: реалістичний (робітники, автоводители); інтелектуальний (учені); соціальний (учитель, лікар); стандартний (клерк); заповзятливий (бізнесмен, продавець); артистичний (художник, актор). Враховувалася, крім того, схильність особистості не тільки до тих або інших типів, але і до визначених посад, до ролі і положення в професійній ієрархії.

Серед основних компонентів придатності людини до роботи виділяють:

- цивільні якості (ідейний, моральний вигляд людини як члена суспільства, рівень розвитку його цивільної самосвідомості);
- відношення до праці, професії, інтереси і схильності до даної області діяльності;
- загальна дієздатність (стан фізичного і психічного здоров'я, загальні здібності, в основі яких лежать здатність до саморегуляції людини як суб'єкта діяльності);
- одиничні, частки, спеціальні здібності (індивідуально-психологічні особливості людини, що забезпечують успіх у даній професії при оптимальних нервово-психічних витратах);
- навички, уміння, знання, досвід, що визначаються на основі професійно-кваліфікаційних характеристик даної спеціальності.

Якщо професія висуває тверді вимоги до психологічних особливостей індивіда, до властивостей його нервової системи, неї варто віднести в першу групу професій з абсолютної профпригодністю. Якщо ж даним видом праці може опанувати практично будь-яка здорова людина, то його можна віднести

в групу професій, що вимагають відносної профпригодності. Їх ще називають професіями I і II типів.

У переважній більшості професій однаково успішно можуть трудитися люди з різними психофізіологічними і психологічними характеристиками. Професійна придатність при цьому формується в ході оволодіння професією, а не дана людині споконвічно як якась уроджена якість. Під впливом вимог, висунутих професією, на основі спеціальних здібностей формуються професійно важливі якості. Про великі можливості розвитку професійно важливих якостей свідчить їхній високий рівень у майстрів. Наприклад, звичайно люди розрізняють 2–3 відтінки чорного кольору, а фарбарі — до 50 відтінків.

Не менш важлива також висока пластичність здібностей, що дозволяє сформувати індивідуальний стиль діяльності, при якому максимально експлуатуються природні дані і компенсуються недоліки.

Крім того, ситуацію взаємної придатності суб'єкта і його трудової посади можна створити, постачивши його більш зробленими технічними засобами праці або розподіливши трудові функції, з якими людина не справляється, між двома або більш людьми, що може, до речі, привести до появи нових професій.

Діагностика загальних розумових здібностей здійснюється на основі трьох субтестов (просторове сприйняття, математичне мислення, запас слів). Вербальні здібності визначаються шляхом завдань на вичленовування антонімів і синонімів. Числові здібності діагностуються за допомогою двох субтестов на обчислення і математичне мислення. Сприйняття форми вивчається шляхом зіставлення малюнків, що зображують робочі інструменти і геометричні форми. Просторові здібності аналізуються за допомогою геометричних розгорнень, які треба думкою скласти в різні фігури. Швидкість сприйняття діагностується шляхом встановлення ідентичності пара слів. Моторна координація представлена в серії завдань, у яких необхідно якнайшвидше робити позначки олівцем у заданих квадратах.

Професійне навчання розглядається як процес керування діяльністю людини по оволодінню трудовими знаннями, уміннями, навичками, розвитку професійних здібностей і особистості кваліфікованого працівника в цілому.

Професійне навчання є необхідною передумовою становлення людини як професіонала — соціально компетентної, психологічно зрілої особистості, що відрізняється високою професійною майстерністю, що визначає її спосіб життя, особливе, професійно орієнтоване, відповідальне світогляд і почуття приєднання до професійної спільності [9].

Становлення професіонала припускає досягнення:

- соціальної зрілості (оволодіння правовими нормами, засобами спільної професійної діяльності, співробітництва, прийнятими в суспільстві прийомами професійного спілкування);
- особистісної зрілості (оволодіння засобами самовираження, саморозвитку, засобами протидії професійним деформаціям, емоційному вигорянню особистості);
- діяльностної зрілості (оволодіння на високому рівні професійною діяльністю, засобами самореалізації і саморозвитку особистості в професії, здатність до творчих проявів своєї індивідуальності) [9; 10].

Подібним чином орієнтоване професійне навчання припускає створення умов для засвоєння відповідних знань, умінь і навичок. Важливо знати при цьому психологічні механізми їхнього засвоєння.

У психології трудового навчання розрізняють наступні види навичок:

- сенсорно-перцептивні (навички сприйняття — розрізнення форми букв при читанні, фонем при слуханні мови, визначення відстані і швидкості руху на око);
- моторні (рухові);
- інтелектуальні (прийоми рішення задач).

Процес формування трудової навички включає наступні основні етапи:

попередній етап, на якому людина одержує знання про склад дії, знаряддях і умовах праці, утвориться орієнтована основа дій);

аналітичний етап — етап оволодіння окремими елементами дії;
синтетичний етап, на якому елементи поєднуються в єдине ціле;
етап закріплення й автоматизації дії, на якому створюється можливість переключення уваги з процесу на результат праці і довільного регулювання темпу роботи.

Навички утворюються в результаті вправ — цілеспрямованих і систематичних повторень дій. Розрізняють вправи:

навчальні, спрямовані на поглиблення розуміння принципу утворення навички, програми дії;

тренувальні, що забезпечують автоматизацію дій і проводяться в поступово ускладнюються умовах.

Проблема переносу навичок є однією з центральних у психології професійного навчання. Основу правильного й успішного переносу дій на нові об'єкти і задачі складають отримані людиною нові знання. У самому загальному виді знання визначають як сукупність сприйнятою і засвоєною особистістю інформації у виді понять, представлень, суджень про факти, що зберігається в довгостроковій пам'яті і за певних умов може бути відтворена в усній або письмовій формі. Установлено, що засвоєння знань відбувається у визначеній послідовності, яку необхідно враховувати при організації навчання:

демонстрація (виявлення) тих, яких навчають, предметів або явищ визначеного класу;

спостереження за предметами або явищами з метою виявлення різних властивостей і зв'язків;

порівняння виявлених властивостей з метою виділення істотних і несуттєвих;

закріплення виділених властивостей у терміну, що описує даний предмет або явище;

На основі знань і навичок, що відносяться до визначеного виду професійної діяльності, формуються трудові уміння, під якими розуміють здатність людини успішно виконувати дії, що відповідають поставленим цілям і умовам діяльності.

Виділяють кілька видів навчання умінням:

проблемне навчання, при якому людині повідомляють необхідну інформацію і потім ставлять задачі (проблеми) для застосування знань, у процесі самостійного рішення яких і формуються відповідні уміння;

алгоритмічне навчання, при якому визначають ознаки, що дозволяють виявити тип задачі і требуемые для її рішення операції;

поетапне навчання, при якому формують розумову діяльність, необхідну для застосування знань, при цьому прийоми розумової діяльності досягають поетапно.

Питання про формування професіонала невіддільний, таким чином, від загальної проблеми розвитку особистості в процесі трудової діяльності й обумовлює необхідність сполучення професійної і психологічної підготовки. Увага до духовної сторони професійної діяльності й утворення знаходить своє відображення в розрізненні фахівців, що володіють методами, засобами, техніками своєї справи, і професіоналів, що крім цього володіють високими моральними цінностями, ідеалами, професійною культурою в цілому [3].

Психологічна підготовка до професійної діяльності розглядається як підготовка до визначеної діяльності (а не до праці взагалі) і полягає у формуванні тих властивостей особистості, що забезпечують досягнення успіху саме в цій діяльності.

Для розвитку властивостей особистості, що входять у визначений блок особистості (спрямованість, можливості, особливості поведження), існує специфічний вид психологічної підготовки:

- формування позитивного відношення і мотивів професійної діяльності, професійних інтересів і переконань;
- розвиток професійних здібностей на основі придбання трудових знань, навичок, умінь;
- формування індивідуального стилю діяльності на основі психологічних особливостей поведження, обумовлених темпераментом і характером.

При цьому, як відзначає Г. А. Бал, кожен професію або групу родинних професій можна співвіднести з ведучим для неї цілісною особистісною якістю і саме його розвитком приділяти найбільшу увагу. Ядром такої якості, духовним стрижнем особистості професіонала є визначена ціннісно-мотиваційна домінанта, що визначає, зокрема, професійну спрямованість. Наприклад, для особистості вченого в її якості виступає спрямованість на пошук істини (раціонально обґрунтованим способом, прийнятним для наукового співтовариства), для особистості інженера — прагнення знайти самий зроблений технічний об'єкт (або забезпечити його найефективніше функціонування);

для особистості художника — прагнення виразити значимі для нього змісти в художніх образах і залучити до цих змістів людей, що сприймають його твори.

Навколо цієї домінанти концентруються інструментальні цінності, необхідні для реалізації відповідної спрямованості особистості.

У цілому, дійде висновку Г. А. Бал, фахівець у будь-якій професії повинний підходити до пізнання дійсності як учений, до творчого фантазування як художник, до організації діяльності (своїх і інших людей) — як менеджер. Значення професійних знань, умінь, навичок при цьому залишається великим, але вони розглядаються насамперед як засобу, інструменти реалізації професійної спрямованості. Крім того, підвищується питома вага тих знань, умінь і навичок, що зможуть забезпечити професійне й особистісне самовдосконалення, творчу професійну діяльність.

У результаті психологічної підготовки формується психологічна готовність до професійної діяльності як системна якість особистості, що є важливою умовою успішної професійної адаптації, професійного становлення і розвитку людини.

2. Періодизація професіогенезу.

У процесі вибору професії можна виділити кілька періодів:

період фантазій, властивий дітям приблизно до 11 років;

період спробних виборів (11–17 років), що включає 4 стадії:

- коли вибір визначається інтересами (11–12 років);
- коли вибір визначається здібностями, обдарованістю, уміннями (13–14 років);
- коли вибір визначається цінностями особистості (15–16 років);

перехідний період, коли відбувається зміна типу життя або, як говорять, людина вступає в нову соціальну ситуацію розвитку;

період реалістичного вибору (після 17 років), що включає 3 ступіні:

- дослідницьку;
- стадію кристалізації, у якій відбувається оцінка факторів, що впливають на вибір;
- стадію деталізації, уточнення вибору

Ерік Еріксон виділяє стадії розвитку людини, ґрунтуючись на процесі формування психосоціальної ідентичності, яка ним тлумачиться як інтегрована властивість особистості:

1 стадія – до 1 року – форсування базальної довіри (надійності), або – недовіри (почуття безнадійності);

2 стадія – 1-3 роки – формується або автономність «Я-сам», або «сумнів і сором» (у залежності від того, як дорослі реагують на перші спроби дитини досягти самостійності);

3 стадія – 3-6 років – розвивається або ініціативність, або почуття провини (це залежить від того, наскільки успішно протікає засвоєння простих соціальних норм);

4 стадія – 6-14 років – формується або працелюбність, умілість, або почуття неповноцінності (це здебільшого залежить від відношень з однолітками та вчителями). На цій стадії також формується самоідентифікація, важливу роль в усьому цьому відіграє процес змагання з іншими;

5 стадія – 14-20 років – формується або почуття ролі ідентичності, або ж відчуття невизначеності, невизнання (це здебільшого визначається

відношеннями з ровесниками, вибором шляху подальшої побудови свого життя і власне професійним вибором).

6 стадія – 20-35 років – формується або співробітництво, дружба (розвиток інтимних, близьких стосунків з іншими людьми), або відчуження, ізоляція;

7 стадія – 35-60 років – формується та реалізується прагнення до творчості, постійному розвитку, або – прагнення до спокою, стабільності (здійснюються такі прагнення в основному у трудовій діяльності, творчості, через самоповагу і статус особи в суспільстві);

8 стадія – 60-65 років- відбувається оцінка прожитого, усвідомлення ідентичності, цілісності всього життя, або наявне почуття відчаю, життя уявляється як окремі, не пов'язані між собою епізоди і таке, що прожите марно.

Важливого значення Еріксон надавав зовнішнім факторам (стабільності системи, в якій живе людина), вважаючи, що зміна суспільних орієнтирів і цінностей порушує ідентичність і знецінює життя людини.

Якщо в періодизаціях Климова и Бодрова освоєння професії пов'язано з ранніми етапами професіогенезу де представлені професійне навчання та адаптація приблизно від 17-18 до 24-27 років, то у **Дж. Сьюпера** періодизація має п'ять етапів:

1 – до 14 років - ріст, розвиток інтересів, здібностей.

2 – 14-25 років – дослідницький – відбувається апробація своїх сил у різних видах діяльності.

3 – 25-44 роки – утвердження – професійна освіта та зміцнення своїх позицій.

4 – 45-65 років – підтримка: створення стійкого професійного і соціального положення.

5 – понад 65 років – спад, зменшення професійної і соціальної активності.

У періодизації Сьюпера спостерігається вплив культурно-історичних традицій США, оскільки отримання професійної освіти та упрочення позицій у суспільстві ним пов'язуються з періодом 25 – 44 років.

В цілому динаміка професійного становлення особистості проходить три стадії: адаптації, становлення та стагнації. Ризик когнітивного згасання (дисонансу) і професійної стагнації є меншим для осіб з високим соціально-економічним і професійним статусом, з високим рівнем освіти, значним трудовим досвідом і благополучною сімейною ситуацією.

В різних професійних групах стадія стагнації настає в різний час. У представників масових професій – через 10-15 років роботи, у менеджерів – через 5-7 років. Ризик стагнації тим менший, чим вища захопленість особи професійною діяльністю, яка стимулює інтелектуальну активність.

Професійний розвиток є залежним від динамічних особливостей психічного розвитку особистості. У кризові періоди розвитку особистості відбуваються зрушення і в процесі професіогенезу.

Під **кризами професійного розвитку** розуміють такі моменти професіогенезу, як перебудова професійної свідомості, вибір нових орієнтирів професійної діяльності, зміна професійної поведінки, відносин з професійним співтовариством.

Перша перехідна криза періоду зрілості – 29-32 роки – усвідомлення перших життєвих і професійних успіхів як досягнутих, зникає почуття повноти і осмисленості буття, виникає потреба в підведенні підсумків та в новому професійному зростанні.

Криза середини життя – 40-42 роки – носить вибуховий характер, вона пов'язана з усвідомленням зменшення життєвої енергії, втратою молодості, погіршення здоров'я.

Криза 50-55 років спрямована на підведення життєвих підсумків (дивлячись у майбутнє, особа мусить уточнити свої задумки з оглядом на

досягнутий статус, на стан здоров'я і прийняти реалістичні рішення щодо можливих досягнень.

Виражені особистісні кризи можуть відбуватися на професійному розвитку, де критичні події виступають як поворотні моменти індивідуального життя людини, що глибоко й емоційно переживаються.

Всі професійно зумовлені критичні події життєвого шляху можна розділити на групи:

1. Нормативні критичні події, зумовлені логікою професійного становлення і життя людини: закінчення школи, вступ, працевлаштування ...
2. Ненормативні критичні події, які характеризуються випадковими або несприятливими обставинами (невдача при вступі, відхилення від участі в конкурсі, неочікуваний розподіл, звільнення з роботи).
3. Екстраординарні або понаднормативні події, які відбуваються внаслідок актуалізації зусиль особистості (самостійне прийняття рішення про залишення роботи чи ВУЗу, зміна професії/ особлива професійна ініціатива).

Переживання критичних подій призводить до втілення життєво і професійно важливих вчинків, що виявляють змістовні аспекти особистості і змінюють хід професійного розвитку.

Кількість життєвих криз у сфері трудової діяльності здебільшого залежить від соціальної і професійної спрямованості особистості, її активності.

Переживаючи такі кризи, особистість або піднімається на більш високий рівень розвитку, або згасає, занепадає.

Лекція

Конфлікти на виробництві

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості виникнення та протікання конфліктів на виробництві;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити основні моменти з історії вивчення інженерної психології.
2. Визначити поняття, предмет, об'єкт інженерної психології.
3. Розкрити завдання інженерної психології.
4. Висвітлити фактори, що впливають на операторську діяльність.

План

- 1. Поняття про конфлікти на виробництві.**
- 2. Типи конфліктів.**
- 3. Форми протікання конфліктів.**

1. Поняття про конфлікти на виробництві.

Конфлікти виникають у процесі взаємодії, спілкування людей, оскільки інтереси погляди різні і тому конфлікти існують стільки, скільки існують людство.

Г.Зіммель розглядав конфлікти, як обов'язкове явище в суспільстві «конфлікти існували і будуть існувати, вони невідємна частина людських взаємовідносин, і не можна казати про те, що конфлікти не корисні».

Американський соціолог Л.Козер визначає «конфлікт як боротьбу за цінності і презентації на певний статус, владу, ресурси, метою якої є нейтралізація, знищення опонента або нанесення йому шкоди».

У сідомості багатьох людей конфлікт найчастіше ототожнюється з агерсією, суперечками, ворожістю, війною, злом і треба їх уникати. Тобто в гарному колективі не виникають конфлікти.

Сучасні погляди полягають в тому, що навіть при наявності ефективного управління в організаціях деякі конфлікти не тільки можливі, а навіть бажані. Звичайно конфлікт не завжди має позитивний характер (заважає задоволенню потреб, досягненню цілей). Проте у багатьох випадках конфлікт допомагає виявити альтернативні рішення проблем (ефективне виконання планів, проектів, групове прийняття рішень).

Трудовий конфлікт – це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин щодо:

- встановлення нових або зміна існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- укладання чи зміна трудового договору, угоди;
- виконання колективного договору, угоди чи окремих їх положень;
- невиконання вимог КЗОТ.

Відкриті К як правило заторкують ділові стосунки, закриті (приховані) – особистісні стосунки.

Об'єктивні причини виробничих К:

- Обмеженість ресурсів, які потрібно розподілити;
- Взаємозалежність завдань;
- Розбіжність у цілях (своя рубаха ближче к телу);
- Відмінність у цінностях, манерах поведінки (підлеглі вимагають від керівника і навпаки);
- Незадовільні комунікації (зв'язок, доставка, сполучення);
- Різка зміна подій (перешкоди потребують більше зусиль).

Види виробничих К:

- Загальні, які охоплюють всі сторони Д організації;
- Локальні, які відносяться до окремих підрозділів;
- Мирні (немирні);
- Короткотермінові (затяжні), які здатні викликати кризовий стан і привести до суттєвих змін.

Позитивні функції конфліктів:

- Розрядка напруження;
- Отримання нової інформації;
- Згуртування колективу для протидії;
- Зняття синдрому покори у підлеглих;
- Діагностика можливостей опонентів.

Негативні функції конфліктів:

- Великі емоційні та матеріальні витрати на участь у конфлікті;
- Звільнення співробітників, зниження дисципліни;
- Погіршення соціально-психологічного клімату;
- Надмірне захоплення процесом конфліктної взаємодії, яке шкодить роботі;
- Після конфлікту – зменшення міри співробітництва між астиною працівників;
- Важке відновлення ділових відновин (шлейф конфлікту).

2. Типи конфліктів:

Внутрішньоособистісний К – одна із найпоширених форм – рольовий К, коли до однієї людини висуваються суперечливі вимоги з приводу того, яким повинен бути результат її праці. Наприклад вимога, щоб продавець постійно знаходився у відділі і надавав покупцям інформацію і послуги. Пізніше завідувач може висловлювати незадоволення тим, що продавець

надто багато часу витрачає на покупців і мало уваги приділяє поповненню віділу товарами.

Також К може виникнути наслідок неузгодження виробничий завдань і особистих потреб працівників. Наприклад, працівник планує поїздки у вихідні, проте начальник в кінці робочого тижня ставить нові завдання, які потребують праці у вихідні. Перегляд планів працівника приведе до ВО К.

Окремі працівники не погоджуються на зміну проживання, хоч це буде супроводжуватися підвищенням посади і збільшенням плати.

Причини :низький рівень задоволення від праці, невпевненість в собі чи організації, не збалансовані обов'язки, права та повноваження працівника, коли на нього покладені обов'язки для виконання яких він не має відповідних прав і повноважень. У результаті такий працівник постійно перебуває у стресовому стані або не виконує певним чином обов'язки, або присвоює собі певні права для належного їх виконання.

Міжособовий К найбільш поширений: боротьба за обмежені ресурси, робочу зміну, робоче місце, за використання певного обладнання, за схвалення певних ідей. МО К виявляється також як зіткнення особистостей: різні темпераменти, характерами, поглядами, цінностями, які не в змозі співіснувати.

К між особою і групою. Виробничі групи встановлюють певні типи поведінки, традиції. Кожен працівник повинен дотримуватись їх, щоб визнаватися групою, і тим самим задовільнити свої соціальні потреби. Однак, якщо очікування групи знаходиться у суперечливості з очікуванням особистості, може виникнути конфлікт. О праген зробити більше, працює понад нормовано чи перевиконує план і ця поведінка розглядається групою як негативна.

Також , якщо особа займає позицію, що відрізняється від позиції групи (треба знизити ціни для кращої реалізації товару, але хтось запропонує робити цього, оскільки це може знизити прибутки та змінити у споживачів думку про якість продукції).

Також К між керівником та групою (нововведення, дисциплінарні заходи, постійний контроль, бескорисні наради).

Міжгруповий К. Будь яка організація складається з формальних та неформальних груп. Причини: розбіжності в цілях, інтересах функціональних структурних груп (відділ реалізації хоче торгувати, а контрольний відділ закривати на інвентаризацію), боротьба за матеріальні цінності(премії), фінансові чи трудові ресурси (обладнання, приміщення).

Стадії К: зародження, розгортання, розквіт та затухання.

На стадії зародження К є прихованим і розвивається на психологічному рівні. Ознаки: невиходи або запізнення на роботу, байдужість у роботі, ухилення від роботи, порушення дисципліни. Керівники на жаль не завжди відчують назрівання К і реагують неадекватно (рубують шашкою).

На стадії розгортання порушень виробничого процесі ще не має, але зростає соціальна напруга, поширюються нездорові чутки, відчувається безгосподарність, активізуються дії профспілки, які формують вимоги до адміністрації.

На стадії розквіту К активні дії досягають апогею. Зростають пристрасті, висуваються емоційні лідери, більшість працівників повністю або частково призупиняють роботу, у відповідь адміністрація звертається за допомогою до влади або суду.

На стадії затухання К ресурси обох сторін вичерпуються і вони поступово приходять до якоїсь згоди.

Виробничий К втягує в свою орбіту багато людей (групи):

1. Працівники, керівники, консультанти, безпосередні виконавці та допоміжний персонал.

2. Люди, які добровільно чи випадково стали учасниками подій і підтримують одну із сторін (партнери, конкуренти, профспілки, громадські організації, члени сімей).
3. Люди, які зацікавлені у вирішенні К: посередники, арбітри, представники влади.
4. Нейтралі – зацікавлені і ті, що симпатизують одній із сторін та випадкові люди.

3. Форми протікання конфліктів. створення клік, страйк, саботаж та інтрига.

Кліком називають групу працівників, які активно протиставляють себе офіційній лінії або лінії, яку підтримує більшість з метою захоплення формальної або неформальної влади в організації, або зміцнення своїх позицій.

Страйк – це тимчасово організоване призупинення роботи, відкрита колективна відмова від роботи і висування спільних вимог з метою вираження незадоволення працівників. Як правило – це спланована дія, але при загостренні відносин може виникнути стихійно. Види страйків: зупинення роботи із залишенням робочих місць; робота виконується згідно з усіма правилами, інструкціями (італійський тип) що порушує нормальний хід трудового процесу (умови праці); уповільнена робота; робота в неповний робочий час (не всі групи, неповна зміна); окупаційна форма – робота призупинена, але всі залишаються на місцях; активна форма – робота на свій розсуд.

Саботаж – завжди проходить у рамках букви закону і властивий бюрократичним організаціям. Правила, що реглам, проти кого вона спрямована. ентують їх дії, бувають іноді такі жорстокі, що продуктивна рота можлива тільки при їх недотриманні, повне їх виконання паралізує роботу. Працівники застосовують цей спосіб, щоб відстояти свої законні права.

За формою буває пасивний та активний. Суть пасивного в ігноруванні порушень або навпаки посиленої до їх уваги, внаслідок чого проходить або дезорганізація або затримка роботи. Активний ґрунтується на усвідомленому інспіруванні неполадок, що призводить до тих же наслідків.

Інтрига – це нечесний обман оточуючих з метою примусити їх до певних дій, які приносять вигоду ініціаторам і шкоду тим, проти кого вона спрямована. Знаряддям інтриги є викривлена інформація, яка поширюється третіми особами.

Стилі поведінки в К ситуації:

1. Ухилення, бажання уникнути відійти.
2. Примушування прийняти свою позицію.
3. Зглагоджування.
4. Співробітництва.
5. Компроміс прийняття точки зору іншої сторони, але це може зашкодити справі.

Для управління К можна використовувати дві стратегії: попередження й вирішення.

Попередження – це сукупність заходів організаційного й розяснювального характеру: покращення умов праці, більш справедливий розподіл ресурсів, винагороди, зміна структури організації, забезпечення виконання правил внутрішнього розпорядку, службовий етикет.

Стратегія вирішення залежно від ситуації реалізується двома способами – примусом і переконанням, підкріпленим засобами стимулювання.

Лекція

Тема. Предмет та завдання інженерної психології

План

1. Історія створення інженерної психології
2. Предмет та об'єкт інженерної психології.
3. Завдання інженерної психології.

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості виникнення інженерної психології;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити основні моменти з історії вивчення інженерної психології.
2. Визначити поняття, предмет, об'єкт інженерної психології.
3. Розкрити завдання інженерної психології.
4. Висвітлити фактори, що впливають на операторську діяльність.

У поколіннях змінювались та вдосконалювались знаряддя праці людини. Багато видів людської діяльності попередніх часів вимагали координації рухів та значних втрат фізичних сил, спритності. Тому узгодження дій людини і техніки зводилось до врахування необхідних анатомічних і фізіологічних особливостей людини в процесі створення та використання знарядь праці. Ці питання розглядала спеціальна наука – *фізіологія праці*.

На початку ХХ століття, з появою нових технічних засобів з'явилися і нові види трудової діяльності людини – водіння автомобіля, локомотива, пароплава, літака.

ХХ століття – це було століття атому, епоха бурхливого розвитку кібернетики електроніки, період масового впровадження електронно-обчислювальних машин. Це поставило питання про взаємодію людини і машини.

Особливо гостро це питання постало після загибелі «Титаника».

11 квітня 1912 року під звуки фанфар «Титаник», довжиною 269м, шириною 28.8м, висотою у 14 палуб, зі швидкістю 23 узла (43км/г) відправився у свій перший трансатлантичний рейс від Кінгстауна до Нью-Йорку. Закінчувався п'ятий день подорожі, коли поступило попередження про криги по курсу пароплаву. Існувало три варіанти прийняття рішення капітаном:

- Змінити курс лайнера на південь;
- Суттєво зменшити швидкість;
- Продовжити рух по маршруту, не знижуючи швидкість.

За вимогами представника пароплавної компанії Бруса Ісмея був схвалений третій варіант, тому що тільки він забезпечував завоювання «Блакитної стрічки». Капітан Едуард Сміт обмежився наказом подвоїти кількість матросів, які вели спостереження за морем. В 23.40 вахтений матрос доповів на мостик: «Крижана гора прямо по курсу». На мостіку подали команду «Стоп машина», але було уже пізно і через 40 секунд пароплав зіткнувся з айсбергом.

У ході розслідування з'ясувалося, що пароплав загинув через занадто високу швидкість. Але цей висновок відносився лише до безпосередніх, технічних причин катастрофи. Але ми ж знаємо, що стан того чи іншого технічного питання, рівень техніки безпеки визначається взаємостосунками між людьми та між людиною і машиною.

Катастрофа «Титаника» вперше поставила перед людством проблему «людського фактору» у техніці, підкреслила гостру необхідність знати і враховувати здібності людини при проектуванні і регулюванні роботи складних технічних об'єктів, підняла проблему забезпечення надійності і безпеки функціонування «великих систем».

Подальший розвиток технічного прогресу супроводжувався виникненням у середині ХХ століття серйозних протиріч між потребами виробництва, яке швидко набирало темпів, та його науковим забезпеченням. Впровадження автоматизованих систем управління (АСУ) в різні галузі народного господарства суттєво змінило структуру професійної діяльності людини. Віднині переважали не енергетичні, а інформаційні функції, тобто функції програмування, управління, контролю, передбачення функціонування та розвитку виробничих процесів. Зміни характеру трудової діяльності по іншому поставили проблему взаємодії людини з технічними засобами виробництва. З одного боку, застосування техніки розширило можливості людини, а з іншого – технічне ускладнення самої техніки, зростання швидкісних параметрів її дії і, зрозуміло, зменшення часу діяльності самої людини призвели до виникнення нових проблем.

Ситуація суттєво загострилася в роки Другої світової війни, коли нову техніку не змогли ефективно використовувати навіть добре навчені спеціалісти. Вимоги, які до них висували, перевищували їхні психофізіологічні можливості. Це призвело до численних аварій, ретельний аналіз яких показав, що вони сталися внаслідок помилок, котрі допускала людина через неправильно спроектовану техніку.

Практика доводить, що передбачати всі ситуації неможливо, і тому керівна та організуюча роль в управлінні залишається за людиною. Тільки людина здатна творчо мислити, що допомагає їй розв'язувати складні проблемні ситуації, нові, не передбачені програмою завдання.

Наприклад, надійність автоматизованих систем при польоті навколо Місяця становить лише 22%, а з участю людини – 70% і зростає до 93%, якщо людині надати можливість ліквідувати недоліки у роботі різних систем.

За даними ООН щороку 250 тис. людей гинуть в автокатастрофах, а понад 7 млн зазнають травм. Крім цього, доведено, що у близько 80% випадків такі аварії відбуваються внаслідок неадекватних дій людини. За даними англійського психолога Л.Г.Кларка, унаслідок нервово-психічних захворювань оператори і диспетчери АСУ втрачають працездатність у віці 40 – 45 років, що веде до значних економічних і соціальних втрат для суспільства.

Розрахунки засвідчують, що з урахуванням вимог та рекомендацій інженерної психології та ергономіки час роботи оператора може скоротитися не менше ніж на 30 %, тобто може бути підвищена продуктивність праці на 15 – 20%.

Фактично був визначений і головний метод вирішення цього завдання – проектування не окремих, ізольованих від людини технічних об'єктів, а цілісної системи «СЛМ»

Інженерна психологія – це порівняно молода галузь психології, яка виникла на стику з технічними науками і стрімко розвивається. Її поява зумовлена соціально-економічними потребами суспільства, рівнем його науково-технічного розвитку, а також досягненнями в інших сферах психології, фізіології, системотехніки, кібернетики.

Передумови виникнення

У березні 1957 р. на Всесоюзній конференції з питань /психології праці у Москві було прийнято рішення про перехід від психотехнічного напрямку дослідження трудової діяльності до психології праці в сучасному її розумінні. Крім цього, було визначено самостійну галузь психологічних досліджень — інженерну психологію. Вже у 1959 р. постала лабораторія

інженерної психології у Ленінградському державному університеті, яку очолив Б. Ф. Ломов.

Слід зазначити, що в США та Англії такі лабораторії з'явилися ще в середині 40-х років. Їхня діяльність пов'язана з іменами таких відомих вчених, як А. Чапаніс, К. Морган, Р. Слейт, К. Крейк. У 1945 р. лабораторію інженерної психології ВПС США очолив відомий учений П. Фіттс, а лабораторію ВМФ США — Ф. Тейлор. У 1957 р. у США було створено Товариство інженерних психологів.

Протягом 1960-1965 рр. були створені лабораторії інженерної психології в Московському державному університеті, спеціальні групи в Київському, Харківському та Тбіліському університетах, окремі відділи у ВИДІ технічної естетики, в Інституті авіаційної та космічної медицини. З 1964 р. регулярно проводилися наукові конференції з інженерної психології.

В Академії наук України ця галузь психології почала розвиватися у річищі досліджень з кібернетики та систем управління в Інституті автоматики, а потім і в Інституті кібернетики АН України. В Інституті психології Російської Академії наук (РАН), пізніше АН СРСР, лабораторію інженерної психології було створено в 1973 р. з ініціативи Б. Ф. Ломова та В. Ф. Рубахіна.

До 60-х років основні дослідження спрямовувалися на аналіз психофізіологічних особливостей сприймання інформації, її обробки, прийняття рішень та виконання моторних дій. З середини 60-х років учені намагалися поєднати ці дослідження у пошуку загальних характеристик і оцінок діяльності людини та системи «людина — машина» взагалі.

З 70-х років розпочалась інтеграція всіх інженерно-психологічних досліджень з метою розробки методів проектування СЛМ та оцінки її функціонування, а також аналізу та оцінки ефективності спільної діяльності операторів.

Отже, впровадження і експлуатація нової техніки і технологій висунули й нові проблеми, що стали передумовою виникнення і розвитку

такої галузі знань, як інженерна психологія. Перша з них — це суттєва відмінність між проектувальною та експлуатаційною надійністю системи «людина-техніка- середовище». Друга — зростання нервово-психічних захворювань, викликаних так званим «індустріальним стресом». Третя — зростання травматизму на виробництві, в транспорті та в побуті. Четверта — висока плінність кадрів через невдоволення працівника своєю працею, відсутність можливостей розвитку особистості працівника, а також наявність «психологічного бар'єру» щодо нових видів автоматизованої діяльності.

Таким чином, на стику психологічних і технічних наук виник комплекс спеціальних теоретичних та прикладних проблем, пов'язаних зі створенням комбінованих систем «людина — машина». Вирішення цих проблем тільки інженерними методами стало неможливим. Необхідно було мати інформацію про психічну діяльність людини в сучасних технічних системах, комплексах для вдосконалення їх проектування, створення, експлуатації, транспортування, ремонту тощо. Потреба у визначенні цієї інформації і зумовила появу нової галузі знань — *інженерної психології*.

***Інженерна психологія** — це наукова дисципліна, що вивчає об'єктивні закономірності процесів інформаційної взаємодії людини і І техніки з метою використання їх у практиці проектування, створення та експлуатації СЛМ.*

В інженерній психології розглядаються складні системи «людина — машина», котрі мають такі **особливості операторської діяльності**:

- управління об'єктом здійснюється дистанційно, тобто інформація про об'єкт обмежена і в просторі, і в часі, та відображається за допомогою інформаційних моделей;
- людина не має жорсткої програми своїх дій, оскільки неможливо передбачити всі професійні задачі та способи їхнього вирішення;
- оператор при виконанні функцій управління переважно працює у режимі дефіциту часу;

- велика відповідальність за прийняття рішень створює значне психічне напруження, яке негативно впливає на ефективність професійної діяльності оператора;
- професійна діяльність оператора СЛМ пов'язана із вирішенням задач, що потребують прогностичних, антиципуючих оцінок.

Досягнення головної мети — високої ефективності СЛМ — передбачає

виконання двох **основних умов**:

- покращення технологічних характеристик трудового процесу;
- поліпшення умов праці та характеристик трудового процесу, які стимулюють трудову активність людини і, як результат, визначають її ставлення до праці.
- Покращення технологічних характеристик трудового процесу можна досягти шляхом:
  - мінімізації часу використання окремих дій чи операцій трудового процесу;
  - унеможливлення грубих помилок, які спричиняють аварії;
  - мінімізації ймовірності помилок, які можуть впливати на стан оператора, на перебіг технологічного процесу або на якість кінцевого продукту;
  - запобігання навантаженням, які погіршують функціональний стан людини або негативно впливають на її здоров'я, тобто підтримання необхідної працездатності людини у заданому часі її роботи.

Стимулюванню трудової активності людині сприятимуть:

- підвищення надійності функціонування технічних систем;
- раціональна конструкція техніки;
- відповідність рівня підготовки оператора рівневі складності технічних систем;
- естетичний вигляд технічних систем і виробничих приміщень;

- мінімізація впливу шкідливих зовнішніх факторів. Трудова активність стимулюється не тільки покращенням характеристик трудового процесу, а й соціальними умовами взагалі, що визначає загальне ставлення людини до праці.

Завдання та напрямки

Інженерна психологія як наука, що виникла на стику технічних і психологічних наук, має ознаки цих двох наук.

Як психологічна наука вона вивчає психічні і психофізіологічні процеси та властивості людини, які надалі мають бути використані в проектуванні СЛМ. Тобто під цим оглядом розробляються інженерно-психологічні вимоги та рекомендації, врахування яких сприяє пристосуванню техніки та умов праці до людини. Як технічна наука інженерна психологія вивчає принципи і особливості побудови технічних процесів та систем для з'ясування їхніх «вимог».

Урешті-решт вирішується проблема взаємної адаптації людини і технічних систем. Розв'язання цієї проблеми пов'язано з виконанням таких завдань:

Аналіз функцій людини в СЛМ. Вивчаються та аналізуються структура діяльності оператора, методи опису його діяльності та режиму роботи. При цьому фокусуються цілі, мотиви, засоби і види операторської діяльності та розробляються критерії їхньої оцінки.

Вивчення процесів приймання інформації оператором. Досліджуються особливості характеристик сенсорного «входу» людини, специфіка роботи аналізаторів, процесу сприймання та переробки інформації з метою визначення вимог і рекомендацій щодо форми та темпу її подавання і поєднання різних форм, застосування кодів та побудови в цілому, як і інформаційної моделі.

Вивчення процесів зберігання інформації та прийняття рішень оператором. Розглядаються питання зберігання та відновлення інформації в

пам'яті людини, її характеристики, види, особливості формування еталонів. Вивчається вплив цих процесів на етапі інформаційної підготовки прийняття рішень. Досліджуються особливості впливу повної та неповної, релевантної та іррелевантної інформації на процес прийняття рішень, а також індивідуально-психологічні особливості оперативного мислення оператора.

Дослідження працездатності оператора. Аналізуються структура керуючих дій оператора, механізм їх регуляції з боку вищої нервової системи, швидкість і точність їх виконання. Вивчаються фактори, що впливають на працездатність і втому оператора, вирішуються питання забезпечення раціонального режиму його праці та відпочинку, контролю за діяльністю.

Аналіз групової діяльності операторів. При вирішенні цього завдання розглядаються питання організації обміну інформацією між членами групи, їхньої сумісності та спрацьованості, роль лідера, соціально-психологічний клімат, особливості конфліктних ситуацій та шляхи їхнього розв'язання.

Професійна підготовка операторів. Визначаються умови, методики та критерії профвідбору, формування необхідного рівня психологічної підготовки, засади організації навчання та розробки критеріїв його оцінки, принципи побудови тренажерів та організації тренувань.

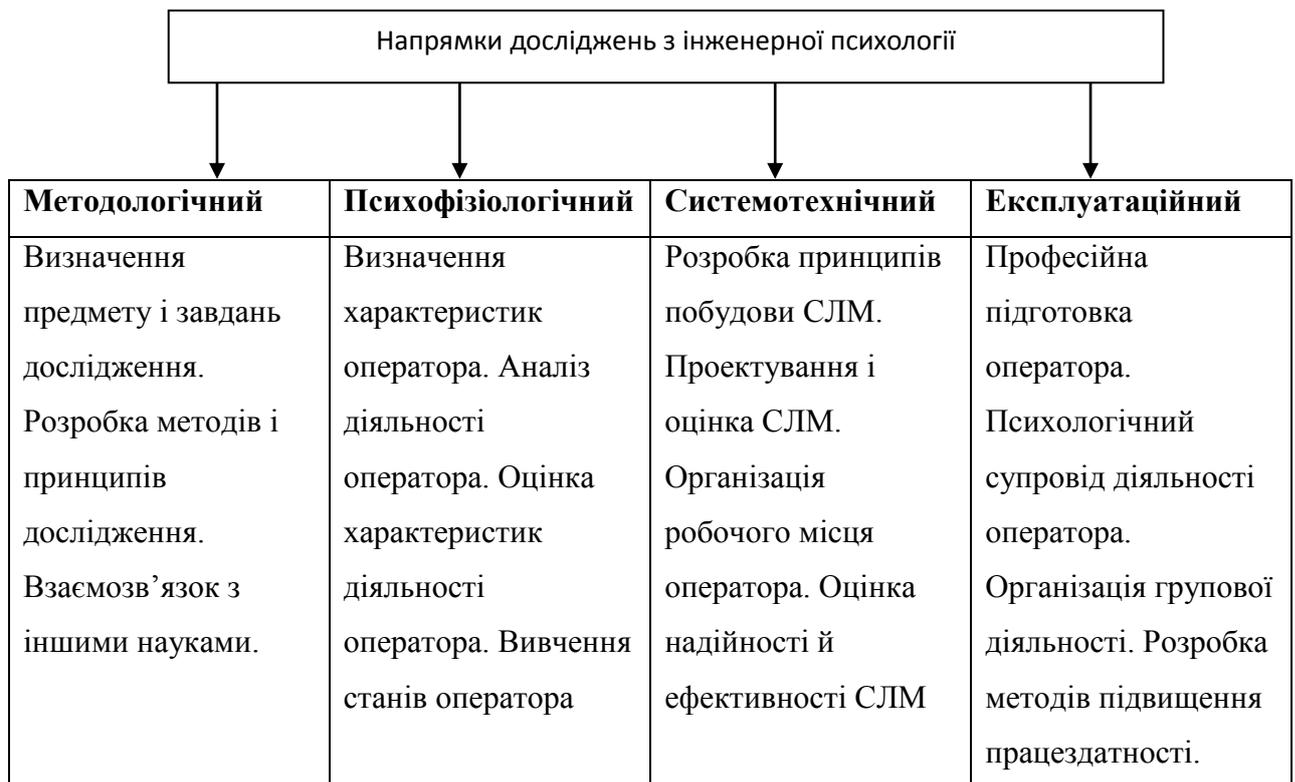
Вивчення впливу психологічних факторів на ефективність СЛМ. Вивчається динаміка працездатності оператора, з'ясовуються допустимі норми його роботи в різних умовах діяльності. Крім того, вирішуються питання впливу різних факторів на швидкість і точність роботи оператора, що пов'язано з розробкою експериментальних методик і критеріїв оцінки надійності роботи оператора та СЛМ в цілому. Розробляються методи організації «діалогу» людини і машини з акцентуванням на раціональне конструювання засобів відображення інформації та органів управління.

Організація робочого місця оператора. Обґрунтовується вибір робочої пози оператора, розміщення пульта управління, його розмірів та форми, розташування необхідного обладнання, з'ясовується вплив факторів зовнішнього середовища на діяльність оператора.

Інженерно-психологічне проектування та оцінка СЛМ. Це є узагальнювальне завдання, при вирішенні якого враховуються усі попередні результати. При цьому беруться до уваги і методологічні принципи проектування та оцінки СЛМ. Для кожного з етапів визначаються певні цілі, завдання і методи оцінювання при проектуванні, побудові та експлуатації СЛМ.

Визначення економічної ефективності інженерно-психологічних розробок. Визначаються річний економічний ефект, коефіцієнт економічної ефективності і термін окупності інженерно-психологічних розробок (ІПР).

Усі ці завдання вирішуються на різних етапах функціонування СЛМ — від проектування до утилізації об'єкта. Загалом же проблематика інженерної психології об'єднує низку напрямків, основними з яких є: методологічний, психофізіологічний, системотехнічний, експлуатаційний (схема 1).

Методологічний напрямок характеризується інтеграцією та систематизацією окремих досліджень, що дає змогу окреслити предмет і об'єкт досліджень, визначити або розробити методи їх вивчення та принципи виведення закономірностей досліджуваних психологічних явищ, встановити зв'язок інженерної психології з іншими науками та усвідомити її значення для суспільної практики.

Психофізіологічний напрямок пов'язаний з вивченням таких властивостей людини, котрі мають найбільше значення в процесі управління та обслуговування техніки.

Основні дослідження спрямовані на:

- вивчення психологічних та психофізіологічних характеристик приймання та переробки інформації людиною, властивостей її пам'яті й мислення, здійснення нею керуючих дій;
- психологічний аналіз діяльності оператора СЛМ, обґрунтування ролі різних психічних процесів у цій діяльності, вивчення та опис конкретних видів операторської діяльності;
- розробку методів дослідження та прогнозування ефективності взаємодії оператора з технікою, зокрема — швидкості, точності, надійності й напруженості діяльності оператора та СЛМ;
- дослідження впливу емоційних станів оператора на динаміку його працездатності, особливо стресочинних факторів; розробку методів і критеріїв оцінки впливу емоційної сфери на діяльність операторів.

Системотехнічний напрямок зорієнтований на розробку питань інженерно-психологічного забезпечення побудови СЛМ. При цьому вирішуються такі завдання:

- розробка принципів і методів урахування інженерно-психологічних вимог та рекомендацій на різних етапах проектування, побудови, експлуатації СЛМ;

- формування принципів, методів і критеріїв розподілу функцій у системі та визначення оптимального рівня її автоматизації;
- дослідження структури й організації потоків інформації, вибір або розробка необхідних технічних засобів відображення інформації (ЗВІ);
- визначення структури керуючих дій оператора та підбір необхідних органів управління;
- розробка принципів, методів і критеріїв оцінки ефективності функціонування СЛМ.

Експлуатаційний напрямок пов'язаний з:

- проблемами наукової організації праці людини (оптимізація режимів праці та відпочинку, графік роботи, нормування праці, наявність необхідної технічної документації на робочому місці);
- проблемами професійного відбору, навчання і тренування операторів;
- організацією групової діяльності операторів, їхньої взаємодії, комплектуванням виробничих груп, екіпажів, змін;
- медико-біологічними та психологічними проблемами підвищення ефективності діяльності оператора, розробкою методів стимуляції діяльності і контролю за станом оператора.

Слід зауважити, що ступінь розробки цих напрямків різний. Спеціальний аналіз публікацій з інженерної психології, і здійснений у 80-х роках ХХ століття, показав, що найбільш і вивченим можна вважати психофізіологічний напрямок (30—35 % усіх надрукованих праць), а найменш — експлуатаційний (2,5%).

Лекція

Тема: Методи інженерної психології

План

- 1. Поняття про метод в інженерній психології.**
- 2. Характеристика психологічного методу.**
- 3. Характеристика фізіологічного методу.**
- 4. Характеристика математичного методу.**

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості застосування методів в інженерній психології;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити основні моменти застосування методів в інженерній психології.
2. Надати характеристику кожному із методів в інженерній психології.
3. Розкрити допоміжні методи інженерної психології.

Інженерна психологія розвивається в системі наук в тісному зв'язку з іншими науками, зокрема вбирає та використовує їхні досягнення, ставить перед ними нові проблеми, стимулюючи їхній розвиток.

Перш за все розвиток інженерної психології пов'язаний із розвитком психологічної науки в цілому, оскільки основний об'єкт вивчення психології — людина, а в інженерній психології — людина-оператор, тобто людина, котра здійснює трудову діяльність у взаємодії з машиною, предметом праці та зовнішнім середовищем за допомогою дистанційного управління.

Досліджуючи процеси функціонування СЛМ, інженерна психологія опирається на методологічну базу — принципи, теоретичні концепції, схеми, які розроблені в загальній психології. Вона використовує знання про закономірності перебігу психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення), у відповідності з якими людина-оператор приймає інформацію, її запам'ятовує та переробляє. Велике значення мають дані психофізіології, що розкривають фізіологічне забезпечення психічних процесів, індивідуальні особливості їхнього вияву та допомагають з'ясувати психофізіологічну «ціну» досягнення певної мети. Дуже тісними є зв'язки інженерної психології з психологією праці — в напрямку вивчення механізмів регуляції трудової діяльності, раціональної організації праці, професійного відбору та навчання операторів. Інженерна психологія дотична і до проблем соціальної психології. Сучасні СЛМ, як правило, обслуговує значна кількість людей, і тому виникають питання щодо формування виробничих груп, екіпажів, налагодження комунікаційних зв'язків, соціально-психологічного клімату тощо. Втім, усі соціально-психологічні проблеми у даному випадку вирішуються тільки у специфічному ракурсі – взаємодії людей у СЛМ.

Розширення та збагачення сфери досліджень інженерної психології, а також установлення численних міждисциплінарних зв'язків зумовлені постійно зростаючою складністю СЛМ та суттєвим впливом зовнішніх факторів середовища.

Навколо інженерної психології почав утворюватися науково-практичний комплекс — ергономіка, метою якої є розгляд системи «людина — техніка — середовище» (СЛТС) з акцентуванням передусім фізіолого-гігієнічного аспекту досліджень і рекомендацій.

Складність сучасних систем зумовлює підвищення ролі соціальних та організаційних факторів на виробництві. Функціонування таких соціотехнічних систем значною мірою залежить від ефективності управління ними. В цьому плані інженерна психологія співпрацює з психологією управління, яка вивчає структуру управлінської діяльності при застосуванні різних автоматизованих систем.

Інженерна психологія також взаємодіє з такими дисциплінами, як кібернетика, системотехніка, загальна теорія систем, теорія зв'язку та ін.

Кібернетика є наукою про загальні закономірності процесів управління різними системами – живими організмами, технікою, суспільством. Отже, врахування досліджень у цій галузі допомагає інженерній психології вивчати сучасні СЛМ з єдиних позицій, інтегруючи такі різні складові системи, як людина і машина. При цьому, зрозуміло, враховуються як специфіка діяльності людини-оператора, котра підпорядкована біологічним та психологічним законам, так і специфіка роботи машини, що зумовлена фізичними та хімічними законами.

Неабияке значення має використання досягнень математики, застосування математичних методів, особливо на стадіях проектування СЛМ.

Проблема класифікації методів в інженерній психології аналогічна тій, котру вивчав Б. Г. Ананьєв, створюючи класифікацію методів сучасного

людинознавства, яка може слугувати й інженерно-психологічним дослідженням. Згідно з цією класифікацією всі методи досліджень поділяються на чотири основні групи:

- організаційні, до яких належить система методологічних засобів, що забезпечують комплексний підхід до дослідження СЛМ. Характерною рисою міждисциплінарних досліджень є не поєднання окремих результатів, отриманих у незалежних дослідженнях, а організація такого дослідження, в якому синтезовані різні дисципліни;
- емпіричні, що охоплюють усі методи отримання наукових даних. Це методи спостереження і самоспостереження, експериментальні методи здобуття даних у лабораторному та виробничому експериментах, діагностичні методи (тести, анкети, інтерв'ю, бесіди, соціометрія тощо), методи аналізу процесів і продуктів діяльності (хронометрія, циклографія, трудовий метод, професіографічний опис і т. ін.), моделювання;
- обробки даних, до яких належать методи кількісного та якісного опису наявних даних, добору необхідних критеріїв їх зіставлення;
- інтерпретації отриманих результатів у контексті цілісного опису діяльності людини та функціонування СЛМ.

Застосовуючи системний підхід, інженерна психологія використовує широкий арсенал методів і конкретних методик, розроблених як у психології праці, так і в суміжних галузях знань (фізіології, кібернетиці, математиці тощо).

За характером отримання даних про діяльність оператора методи досліджень можна поділити на психологічні, фізіологічні та математичні

За допомогою психологічних методів здійснюється психологічний аналіз діяльності оператора в реальних або лабораторних умовах, аналіз впливу різних психологічних факторів на результати діяльності оператора.

Психологічні методи застосовують з метою дослідження або з метою випробування. За результатами досліджень, отриманими за допомогою спостереження, експерименту або опитування, виявляють закономірності діяльності оператора та механізми психічних явищ. У процесі випробувань, які проводяться через тестування, з'ясовується наявність необхідних психологічних рис та характеристик певного оператора.

Фізіологічними методами послуговуються у вивченні функціонального стану людини, характеру реагування різних систем організму в процесі діяльності. Аналіз фізіологічних характеристик дає змогу визначити, як і якою «ціною» здійснюється досягнення відповідної мети.

Існують методи фізіологічного контролю: **ЕЕГ, ЕОГ, ЕПГ, ЕМГ, ШГР.**

За допомогою (**ЕЕГ**) **електроенцефалографії** вивчають електричну активність головного мозку. Це дозволяє спостерігати за станом оператора під час сну так і в трудовій діяльності, але тільки в спеціальних лабораторних умовах.

Реєстрація електричних процесів дозволяє визначити малодоступні для спостереження функціональні зрушення в організмі людини, які проходять під впливом навколишнього середовища.

ЕЕГ використовується для визначення емоційного збудження оператора (збільшення амплітуди тета і бета ритмів), та втоми оператора, яке пов'язано з падінням амплітуди, а також збільшенням часу відновлення альфа-ритму. Ритмічні електричні потенціали мозку уповільнюються під час сну та зникають у стані глибокого наркозу.

Діапазон, частота коливань та фізіологічні властивості електричної активності головного мозку.

дельта 0,5 – 3.5 Гц коливання амплітудою **20-30 мкВ** можуть зустрічатися у ЕЕГ здорової притомної людини; наявність коливань більш високої амплітуди (40-300мкВ) у ЕЕГ притомної людини є патологічною ознакою (мозкові пухлини); дельта-коливання стають вираженими під час певних фаз природного сну, наркотичного сну або у стані коми

тета 4-7 Гц коливання амплітудою **10-200 мкВ** можуть зустрічатися у ЕЕГ здорової притомної людини, зростання їх частки є ознакою емоційної активації та інших типів мозкової активності; наявність тета-коливань у більших кількостях пов'язана із патологічними станами або ж зміненими станами свідомості (сон, медитація та ін.)

альфа 8-13Гц синусоїдальні коливання амплітудою **30-70 мкВ**, амплітуда яких зростає у лобно-потиличному напрямку, є найбільш вираженим у ЕЕГ здорової притомної людини із закритими очима, у формі вираженого ритму реєструється у 80-90% людей, пригнічується при відкриванні очей, переході до активної діяльності, аналізу інформації

бета 13-40Гц коливання амплітудою **5-30 мкВ**, наявність яких у ЕЕГ пов'язана із активним функціональним станом мозку, розумовою та емоційною напругою, зростання рівня активації головного мозку здебільшого супроводжується зменшенням частки альфа-коливань і зростанням частки бета-коливань; наявність вираженого бета-ритму з амплітудою вище 40 мкВ є патологічною ознакою

гамма 30-40Гц коливання амплітудою **5-10 мкВ**, вважається ознакою когнітивних процесів і свідомості; наявність коливань цього діапазону амплітудою вище 15 мкВ є патологічною ознакою.

ЕОГ (електроокулографія) – запис руху очей, погляду. Використовується для аналізу роботи зорової системи та мисленевої діяльності.

ЕПГ (електропневмографія) – вивчення частоти та глибини дихання. У нормальному стані – 20 вдихів, при збудженому – до 50-60 при цьому зменшується глибини вдиху.

ЕМГ (електроміографія) – реєстрація потенціалу дії м'язів. Визначаються ведучі групи м'язів для різноманітних операцій. Використовується при дослідженні пози та робочих рухів оператора та як показник рівня готовності оператора до роботи.

ШГР (шкірогальванічна реакція) – замірювання електричного опору шкіри. Коли існує напруга в роботі або втомі то опір падає.

Мовленева відповідь – полягає у вивченні спектрального складу мовлення: інтонація, темп, сила, за якими можливо визначити емоційний стан та втому оператора.

Вимірювання артеріального тиску – як правило збільшується у випадках тривоги, підвищеної уваги, непередбаченої ситуації, невизначеного очікування ...

Електрокардіограма – вимірювання параметрів електричної активності роботи серця.

Вимірювання температури тіла.

Математичні методи використовують для статистичної обробки результатів, пошуку закономірностей, побудови моделей діяльності оператора.

Психологічні і фізіологічні методи є традиційними для психології, і тому для вирішення необхідних завдань розроблено надзвичайно багато методик.

Особливістю методів моделювання є те, що в них розглядаються не реальні процеси, а штучно побудовані об'єкти, які певним чином співвідносяться з реальними явищами і тому називаються моделями.

Залежно від характеру, моделювання може бути фізичним, математичним, імітаційним.

При фізичному моделюванні вивчається діяльність оператора в лабораторних умовах за допомогою спеціального обладнання — тренажерів, стендів, макетів, експериментальних об'єктів. Це інженерно-психологічний експеримент із відтворення психологічної структури та особливостей реальної діяльності оператора в лабораторних умовах. Утім, таке моделювання передбачає і застосування математичного планування та обробки отриманих результатів.

Математичне моделювання досліджує діяльність оператора за допомогою математичних моделей — формул, рівнянь, нерівностей, — котрі відображають реальний процес. У такому разі дослідження самої діяльності

переноситься на перетворення різних формул або вирішення системи рівнянь. При цьому є певні обмеження стосовно застосування отриманих результатів.

Імітаційне моделювання здійснюється за допомогою електронно-обчислювальної техніки, яка значною мірою враховує вплив випадкових факторів, зумовлених умовами діяльності, особливостями процесу управління та самою людиною.

На різних стадіях проектування та експлуатації СЛМ можуть бути застосовані різні методи. Так, на початкових етапах проектування діяльності оператора краще вдаватися до математичних методів моделювання, котрі дають змогу попередньо оцінити СЛМ, діяльність самого оператора та висунути вимоги до її технічного забезпечення. Далі доцільно використовувати імітаційне або фізичне моделювання для отримання повніших вихідних параметрів функціонування СЛМ. На завершальних етапах проектування виникає необхідність отримання даних про діяльність оператора, його стан і фактори, котрі впливають на ефективність функціонування СЛМ. Тут уже переважають психологічні та фізіологічні методики. На стадіях випробування а експлуатації дослідження здійснюються комплексно, що потребує правильного поєднання різних методів.

Слід зауважити, що в інженерно-психологічних дослідженнях застосовуються **допоміжні методи** з психофізіології, психології праці, психогієни, ергономіки, анатомії, соціальної психології, біомеханіки, кіноциклографії, електричної тензометрії, антропологічної соматографії:

- **антропометричні та біомеханічні** методи для реєстрації рухової активності людини і виявлення різних зон її досяжності;
- **антропологічна соматографія** – техніко-антропологічний аналіз положення тіла і зміни робочої пози людини, співвідношення розмірів

людини та машини з метою знаходження оптимальних способів організації робочого місця оператора з урахуванням пропорційних відношень між елементам обладнання машини та оператора;

- **методи гігієни праці** для опису та аналізу факторів виробничого середовища — температури, вологості, шуму, вібрації, інтенсивності опромінювання, освітлення тощо;

- **психофізіологічні методи** – тренометрія, динамометрія, стабілографія;

- методи **соціометрії** для проектування спільної діяльності операторів, підбору команд, екіпажів при цьому визначаються переваги виражені оператором до інших членів групи у певних ситуаціях

Інженерна психологія як галузь науки, що базується на психології та фізіології, використовує в своїх цілях прийняті методи дослідження:

- а) метод спостереження (зовнішнє, внутрішнє, вільне, стандартизоване, включне, стороннє);
- б) опитування (усне, письмове, вільне, стандартизоване);
- в) тести (тест-опитувальник, тест-завдання, проєктивний);
- г) експеримент (природний, лабораторний).

Зміна функцій організму і працездатності спеціалістів під впливом характеру та умов трудової діяльності вивчаються за допомогою спеціальних методик.

Фізична працездатність вивчається за допомогою комплексу клініко-фізіологічних методик (визначення енерговитрат, фізичної працездатності, показників кровообігу, дихання, обміну речовин та ін). Розумова праця досліджується з застосуванням психофізіологічних методик (пам'яті, уваги, мислення, сенсомоторики, дослідження функцій аналізаторів).

Показники зміни функцій організму при дослідженні цими методиками (розумової та фізичної праці) розцінюються як непрямі показники

працездатності.

Прямі показники працездатності безпосередньо характеризують її кількість і якість та мають істотне значення для оцінки рівня працездатності і надійності діяльності спеціалістів операторського профілю. Найбільш поширеними методиками і робочими тестами для оцінки прямих показників працездатності і надійності спеціалістів різноманітного профілю вважаються: професіографія, хронометраж, оцінка продуктивності праці, аналіз помилок у роботі, алгоритмічний аналіз праці, оцінка фактичної зайнятості під час вахти і протягом доби, робочі тести тощо.

Ефективність і надійність діяльності спеціалістів тісно пов'язані з наукою про придатність до життя людини в технічних системах (пульта управління, човна, літака) і тому ми використовуємо декілька методів, які має у своєму розпорядженні ця галузь науки:

а) метод натуральних випробувань - дослідження функцій організму в процесі професійної діяльності спеціалістів (за пультом керування, на ОП, ПУ в польоті);

б) метод стендових випробувань - дослідження впливу на функції організму окремо одного, декількох або багатьох факторів, які впливають на надійність і ефективність праці спеціаліста на стаціонарних стендах (спеціальні тренажери, водолазні комплекси та ін.).

Крім цього для прогнозу успішності професійної діяльності необхідно вивчити особистісні якості спеціаліста. Для цього на основі вивчення літератури та особистих досліджень пропонуються такі методики:

- оцінка прихильності до ризику;
- визначення нервово-психічної стійкості ("Прогноз");

- оцінка рівня особистого занепокоєння;
- вивчення акцентуєваних рис особистості;
- оцінка властивостей нервової системи.

При цьому важливо знати рівень згуртованості колективу та ролевий статус особистості в колективі, для чого широко застосовується метод соціометрії.

У зв'язку зі спрямованим процесом дослідження на виявлення індивідуальних психологічних, соціальних якостей і фізіологічних можливостей людини в професійній діяльності у нас є можливість застосування традиційних психодіагностичних методів:

- психологічний аналіз документів;
- психофізіологічне спостереження та обстеження;
- анкетування;
- тестування;
- біполярна оцінка здібностей до лідерства;
- психологічний експеримент;
- діагностична бесіда.

Лекція

Тема . Діяльність оператора в системі «людина-машина».

План

1. Поняття про діяльність оператора.

2. Психічні пізнавальні процеси оператора.

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості діяльності оператора;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити зміст діяльності оператора.
2. Визначити етапи, структуру, класифікацію діяльності оператора.
4. Висвітлити фактори, що впливають на операторську діяльність.

1. Поняття про діяльність оператора.

Діяльність в інженерній психології розглядається як предмет наукового пізнання оператора.

Етапи роботи оператора: приймання інформації, оцінка та переробка, прийняття рішення, реалізація прийнятого рішення.

Фізіологічною основою формування перцептивного образу є робота аналізаторів. Між рецептором і мозком існує прямий та зворотній зв'язок, тобто рецептор виконує функції як кодування так і декодування інформації.

Загальні характеристики аналізаторів оператора:

Чутливість

Адаптивність

Вибірковість.

Чутливість характеризується абсолютними, диференційними та оперативними порогоми.

Адаптивність визначається можливостями зміни чутливості аналізатора при змінах умов його роботи. Тобто самоналаштовуються енергетичні, часові та просторові пороги чутливості.

Вибірковість виявляється у виборі певних подразників з усіх, що діють в даний момент.

Вимоги до сигналів подразників, які надходять до оператора:

- інтенсивність сигналу не має перевищувати меж середнього діапазону чутливості аналізатора;
- різниця між сигналами повинна бути більшою від оперативного порогу розрізнення за інтенсивністю, часом, простором;
- найважливіші сигнали не можуть виходити за зони сенсорного поля з найбільшою чутливістю;
- при проектуванні інформаційних моделей або окремих індикаторів необхідно правильно обирати вид сигналу і модальність аналізатора, різні властивості та діапазони використання.

За час своєї життєдіяльності людина постійно отримує інформацію, яка фіксується в корі головного мозку образами зовнішнього світу. Ці елементи досвіду, які зберігаються та відтворюються залежно від вимог життя та специфіки діяльності людини, саме і формують індивідуальний досвід, утворюючи зміст пам'яті людини.

Прийняття рішень

Процесами приймання інформації діяльність оператора не вичерпується: йому ще потрібно її проаналізувати і прийняти відповідне рішення щодо управління технічною системою.

Процес прийняття рішень може бути *алгоритмізованим* або *пошуковим*.

При *алгоритмізованому* процесі прийняття рішень робота оператора пов'язана з пошуком і оцінкою заздалегідь відомих програм. При пошуковому - програма рішень операторові не відома, і вона створюється у процесі його трудової діяльності, тому оператор дуже часто обмежений у часі, і запізнення у прийнятті рішень розцінюється як помилка, що може призвести до ускладнення проблемної ситуації або до повного порушення роботи всієї системи. В цих випадках значну роль у діяльності оператора відіграють процеси мислення, основою яких є пошук і відкриття чогось нового.

Мислення - це активний процес відображення об'єктивного світу в людському мозку у формі суджень, понять і висновків. Розрізняють наочно-образне, словесно-логічне і оперативне мислення. Для діяльності оператора характерний особливий тип мислення - оперативне мислення.

Оперативне мислення - це такий шлях вирішення практичних завдань, який здійснюється на основі моделювання оператором об'єктів трудової діяльності, в результаті чого формується суб'єктивна модель передбачуваної сукупності дій, що забезпечують вирішення поставленого завдання. Оперативне мислення охоплює виявлення проблемної ситуації та комплекс її мислительних і практичних перетворень.

Оперативне мислення має ряд специфічних особливостей. По-перше, це - єдність процесів сприймання і осмислення ситуації, яка змінюється дуже швидко. Тому процес прийняття рішення зливається з процесом його виконання.

По-друге, велика відповідальність за прийняття рішення викликає значне емоційно-вольове напруження, тобто важливою ознакою оперативного мислення є те, що воно протікає в екстремальних умовах і пов'язане з глибокими переживаннями відповідальності. До того ж інформацію оператор отримує з інформаційних моделей, що вимагає її декодування, а це, своєю

чергою, потребує від нього значної мислительної активності. Функція декодування полягає в переведенні образу сигналу в оперативний образ об'єкта або керованого процесу. Звідси випливає, що оперативне мислення в основному є образним. Оперативний образ виникає в результаті співвіднесення отриманої інформації з інформацією, яку зберігає в своїй пам'яті оператор. Оперативні образи характеризуються тим, що, по-перше, вони прагматичні, оскільки формуються у процесі дій з об'єктами, під час виконання конкретних практичних завдань і відповідно до них; по-друге, вони адекватні конкретній меті дії і, залежно від самого завдання, умов його виконання і психологічних особливостей людини-оператора, можуть змінюватися, залишаючись адекватними самому завданню управління; по-третє, вони впорядковані, тому що інформація в них структурно організована в єдиний комплекс, у якому окремі складові мають певний взаємозв'язок; нарешті, вони специфічні, адже відображають тільки ту інформацію, котра необхідна для розв'язування конкретного завдання. Слід зауважити, що адекватність образу інформаційній моделі ще не означає його адекватності завданню, що вирішується, оскільки на базі однієї інформаційної моделі можуть виникати різні концептуальні моделі, які породжують різні оперативні образи. Неадекватність оперативного образу тій ситуації, яку він відображає, може зумовлюватися різними факторами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Це може бути недосконалість інформаційної моделі (п організація, низька ефективність застосування кодів, їх багатозначність тощо) або індивідуально-типологічні особливості оператора, його психічний та функціональний стани тощо.

Динамічне впізнання- знаходження складових кінцевої ситуації у вихідній, проблематичній ситуації. Це може бути впізнання підзадачі або впізнання ситуації, яка траплялася раніше, або впізнання в заданій ситуації кінцевого еталону.

Формування алгоритму рішення - це вироблення принципів і правил рішення, визначення певної послідовності ДІЙ.

Виділяють три основні функції оперативного мислення: рішення задач, планування, декодування.

Рішення задач - це функція, що реалізується за різних і непередбачуваних змін у процесі управління, коли відомі засоби регулювання не спрацьовують. Типова форма її прояву - це прийняття рішення. Ця функція оперативного мислення вважається основною і детальніше розглядатиметься далі.

На сьогодні в інженерній психології розроблено кілька методів експериментального дослідження оперативного мислення:

- о метод самозвіту оператора про послідовність його дій;

- о метод реєстрації руху очей;

- о метод реєстрації результативності вирішення задач за кількісними характеристиками діяльності оператора (час вирішення, кількість помилок, напруженість роботи тощо).

Застосування цих методів дало підстави виділити основні етапи в структурі процесу прийняття рішень:

- о усвідомлення задачі;

- о оцінка ситуації;

- о оформлення рішення.

Оперативне мислення завжди починається з усвідомлення задачі, аналізу ситуації, в результаті чого окреслюється відоме і визначається відшукуване. За змістом цей процес являє собою рух думок оператора від згорнутого формулювання виробничої задачі до детального розкриття її вимог, підзадач.

На формування певного типу психологічної регуляції впливають:

- o стильові особливості пізнавальної діяльності, характер прояву яких пов'язаний з особливостями перебігу нервових процесів;
- o ціннісно-орієнтаційна спрямованість особистості, становлення якої залежить від соціокультурних, екологічних, трудових та інших факторів;
- o особливості прояву емоційно-вольової регуляції;
- o особливості структури потребнісно-емоційної сфери.

З психологічної точки зору важливо визначити структуру психологічних детермінант, що забезпечують певний рівень психологічної регуляції і, відповідно, певної стратегії. До того ж дуже важливо визначити критерії певної стратегії. Для цього використовують різні характеристики:

- o час пошуку і його спрямованість;
- o кількість помилок і їх місце в структурі діяльності;
- o послідовність зміни тактичних схем.

Слід зауважити, що набір і структура психологічних детермінант залежать від особливостей самої діяльності оператора.

Як бачимо, структура і механізми процедури прийняття рішень не є стабільними, вони можуть змінюватись і залежно від рівнів психічного відображення - перцептивно-пізнавального та мовно-мисленнєвого.

Автоматизація діяльності оператора має і певні негативні моменти, пов'язані з трудомісткістю розробки програмного забезпечення і впливом стандартного, "машинного" мислення на розвиток творчої компоненти в діяльності оператора. Крім того, в цілій низці досліджень відзначались явища анімізації (використання для опису роботи технічних засобів понять, які

застосовують при описі об'єктів живого світу) і персоніфікації (перенесення окремих властивостей або рис людини на технічні об'єкти).

Таким чином, упровадження нових засобів в операторську діяльність якісно змінило виробничі умови і відносини, висунуло підвищені вимоги до повноти врахування людського фактора в процесі проектування і експлуатації автоматизованих систем. Це можна здійснити тільки завдяки створенню системи інженерно-психологічного забезпечення, яка сприяє вдосконаленню технічних систем, організації і підтримці ефективної взаємодії в самій системі і підготовці спеціаліста або професійних груп.

Тема. Функціональні стани оператора

План

- 1. Поняття функціонального стану оператора.**
- 2. Характеристика фаз працездатності оператора.**
- 3. Характеристика збудливого та гальмівного типу емоційного напруження.**

Мета:

- оволодіти знаннями про особливості виникнення функціональних станів операторів;
- розвивати пізнавальні можливості, самостійність, працелюбство в опануванні матеріалу;
- виховувати зацікавленість дисципліною, прагнення отримувати нові знання самостійно.

Завдання:

1. Висвітлити основні моменти з вивчення функціональних станів оператора в інженерній психології.
2. Визначити поняття функціональний стан, фаза функціонального стану.
3. Розкрити зміст фаз функціональних станів.
4. Висвітлити фактори, що впливають на функціональні стани оператора.

У мови, в яких працюють оператори, можуть бути різними, тому що: по-перше, збільшується кількість компонентів довколишнього середовища, які впливають на людину, по-друге, — кількість можливих варіантів поєднання цих компонентів вельми значна.

Оператор може працювати за підвищеного або зниженого атмосферного тиску, різних температур, шумів, випромінювань, вібрації, освітлення, умов ізоляції від соціального середовища, обмеженого простору тощо.

До того ж завдання, які виконує оператор, теж різні. Одні з них потребують переробки значної кількості інформації за обмежений час, прийняття відповідальних рішень у ситуаціях дефіциту часу, а інші вимагають монотонного спостереження без отримання інформації протягом тривалого часу. Зрозуміло, що характер задач і умов, у яких вони вирішуються, визначає динаміку психофізіологічних станів людини-оператора, тобто комплекс «довколишні умови і задачі» визначає психофізіологічну структуру діяльності оператора і в той самий час впливає на компоненти цієї структури, породжуючи в деяких випадках зниження уваги, втомлення, сонливість, що, в результаті, знижує ефективність діяльності оператора.

***Функціональні стани оператора** — це комплекс характеристик тих функцій і якостей людини, які безпосередньо або опосередковано зумовлюють її трудову діяльність.*

Визначати функціональні стани оператора можна не за окремими показниками певних фізіологічних і психологічних функцій, а враховуючи характер їхнього взаємовпливу і взаємодії у процесі діяльності. Крім цього, важливі тільки ті зміни, які стосуються трудової діяльності. В зв'язку з цим використовують такі поняття, як зрушення стану і зміни стану.

Зрушення стану характеризується будь-якими відхиленнями інтегральних або часткових характеристик від початкового їх значення. Якщо ці зрушення призводять до зміни якості діяльності оператора, то вживають термін *зміни стану*.

Функціональні стани оператора залежать від сукупності специфічних властивостей у структурі особистості:

- особливостей темпераменту, які відображаються у динамічних характеристиках перебігу психічних процесів і в котрих проявляються потужність, рухливість і врівноваженість нервових процесів;
- мотивації до операторської діяльності, бажання вдосконалювати свою професійну майстерність;
- здатності до короткотривалого значного напруження при виникненні стресових ситуацій;
- емоційної стійкості, особливо емоційно-моторної і емоційно-сенсорної;
- швидкості переключення, стійкості та обсягу уваги;
- швидкості і точності складних видів рухових реакцій, координації рухів, легкості створення і перетворення рухових стереотипів;
- наполегливості і рішучості в поєднанні з ініціативністю і самокритичністю.

Зміни функціональних станів оператора у процесі виконання ним певної діяльності проходять такі фази, які характеризуються і певними змінами працездатності. Це, зокрема:

1. мобілізація;
2. первинна реакція;
3. гіперкомпенсація;
4. компенсація;
5. субкомпенсація;
6. декомпенсація;
7. зрив або перенапруження [16].

Такий поділ на фази зумовлений тим, що для кожної з них характерні закономірні зміни фізіологічних функцій і відповідна якість виконання робіт. Вихідним для такої класифікації є стан оператора, визначений як оперативний спокій, тобто стан, котрий забезпечує операторові його входження в робочий процес. Під час трудової діяльності в оператора цей стан замінюється іншими залежно від особливостей самої діяльності, факторів

виробничого середовища, а також від вихідних фізіологічних і психологічних характеристик людини.

1. *Фаза мобілізації* — це передстартова фаза, під час якої організм мобілізується ще до початку роботи, коли умовнорефлекторним шляхом підвищується тонус центральної нервової системи та функціональна активність певних органів і систем. Як було встановлено Л. Орбелі, таке підсилення відбувається завдяки адаптаційно-трофічному впливу центральної нервової системи на самі органи, що виконують певні функції, та їх регулювальні центри. Підвищення тонушу пов'язане з неспецифічною активізацією серцево-судинної і дихальної систем, шерегу ендокринних органів, підсиленням процесів збудження і гальмування у центральній нервовій системі, а також із специфічними зрушеннями, які полегшують функціонування так званих «робочих» систем. Характер специфічних зрушень визначається сформованими навичками, ступенем підготовки організму та всіма функціональними тимчасовими зв'язками, які є в людини. Безпосереднім вираженням цієї фази є підвищення діяльності серця та органів дихання. Суб'єктивно ця фаза віддзеркалюється у відволіканні уваги від зайвих подразників, у зібраності, уявленні про особливості майбутньої роботи тощо.

2. *Фаза первинної реакції* проявляється в незначному зниженні майже всіх показників функціонального стану. Фізіологічний механізм цієї фази пов'язаний із зовнішнім гальмуванням, що виникає через зміни подразників, які надходять у центральну нервову систему. Ця фаза триває всього декілька хвилин, і залежить вона, в першу чергу, від ступеня підготовки оператора, його досвіду і знань. В окремих випадках ця фаза може зовсім не спостерігатись, і після фази мобілізації починається третя фаза.

3. *Фаза гіперкомпенсації* — одна з найскладніших фаз зміни працездатності, яка характерна для всього початкового періоду роботи. Особливістю цієї фази, як і фази мобілізації організму, є підвищення тонушу центральної нервової системи. Однак тут існує суттєва різниця. Якщо перша

фаза відповідає за підготовку організму до роботи взагалі, то впродовж цієї фази людина пристосовується до оптимального режиму її виконання. При цьому процеси генералізації, які домінували в період пристосування, поступово змінюються виробленим, чітким динамічним стереотипом. У цей період відбувається пошук оптимального режиму роботи за рахунок зворотного зв'язку між відповідністю реакцій організму необхідним умовам роботи.

Зовнішнім проявом цієї фази є початкове підвищення всіх показників функціонального стану системи, особливо в руховій сфері, але ще немає необхідної відповідності реакцій організму характерові роботи, певному навантаженню. Ця фаза динамічна, показники її нестабільні і можуть різко змінюватися протягом незначного періоду залежно від підготовки оператора.

4. Фаза компенсації сприяє мобілізації організму до встановлення оптимального режиму роботи його органів і систем. Стабілізуються показники функціонального стану організму, що забезпечує максимальну ефективність роботи операторів. Фізіологічний рівень активності систем і органів є оптимальним, необхідна мобілізація основних реакцій і компенсаторних можливостей уже відбулася, режим роботи — найбільш економний. У процесі підготовки спеціалістів потрібно прагнути до того, щоб тривалість цієї фази була максимальна.

5. Фаза субкомпенсації характеризується незначним зниженням рівня фізіологічних реакцій, і тому показники функціонального стану дещо погіршуються. Організм певним чином перебудовується: необхідний рівень роботи підтримується через послаблення важливих функцій. Якісно змінюється характер компенсаторних реакцій: компенсація відбувається завдяки процесам, які енергетично і функціонально менш корисні. І хоча за допомогою додаткових форм компенсації підтримується відносно стабільний функціональний стан робочих систем організму, та рівень їхнього функціонування значно знижений і, відповідно, знижена ефективність праці.

Найслабше реагує організм на підвищення інтенсивності праці, що зумовлює виникнення наступної фази.

6. *Фаза декомпенсації* спричиняє погіршення функціонального стану організму і зміни найважливіших для даного виду діяльності функцій. Під час цієї фази порушуються і вегетативні функції (тахікардія, частіше дихання), точність і координація рухів, що призводить до збільшення помилок у роботі. Як наслідок — знижується ефективність праці. За тривалої роботи ця фаза може дуже швидко перерости у наступну — фазу зриву.

7. *Фаза зриву* характеризується значним розладом регулювальних механізмів, неадекватністю реакцій організму на сигнали зовнішнього середовища, різким зниженням працездатності, а інколи й неспроможністю продовжувати роботу. Порушення діяльності внутрішніх органів, які виконують вегетативні функції, викликають колаптоїдний стан і непритомність.

У літературі другу і третю фази дуже часто поєднують в одну, називаючи *фазою входження у роботу*, а п'яту і шосту — *фазою втомлювання*.

У деяких випадках, коли тривала робота призводить до появи четвертої або п'ятої фази, перед закінченням роботи виникає специфічний стан, що дістав назву кінцевого пориву.

На фазі *кінцевого пориву* швидко мобілізуються додаткові резерви організму через другу сигнальну систему. Це забезпечує різке підвищення працездатності. Найбільший ефект досягається тоді, коли подразнення другої сигнальної системи пов'язані зі стимулами великого соціального значення — почуттям відповідальності, усвідомленням важливості вирішуваних завдань тощо.

З наведеними вище загальними функціональними станами, особливо зі станами адекватної мобілізації і динамічної компенсації, а також із особистісними характеристиками людини пов'язані емоційні стани оператора.

Емоційна напруженість характеризується активацією різних функцій організму в зв'язку з конкретними вольовими актами або виконанням цілеспрямованої діяльності, або підготовкою до неї, або очікуванням якої-небудь небезпеки. Цей стан психічної активності — запорука успішного виконання дій оператором. Він супроводжується помірними змінами фізіологічних реакцій організму і проявляється у хорошому самопочутті, стабільному і впевненому виконанні дій. Проміжних та кінцевих цілей досягають за незначного нервово-психічного напруження. Спостерігаються довготривала працездатність, відсутність помилкових дій, відмов, зривів та інших відхилень. Діяльність оператора характеризується високою надійністю і ефективністю.

Стрес (підвищена напруженість) характеризується частковим зниженням ефективності психічних функцій, координації рухів і працездатності. Підвищення емоційної напруженості може спричинюватись дією таких груп факторів, як:

- фізіологічний дискомфорт;
- біологічний страх;
- дефіцит часу;
- підвищена складність задач;
- значна відповідальність за правильне рішення;
- наявність релевантних перешкод;
- дефіцит інформації для прийняття адекватного рішення;
- сенсорна депривація;
- нечіткість вимог до системи.

На підставі наведеної класифікації можна дійти висновку, що розвиток емоційних станів визначають дві групи факторів — зовнішні і внутрішні.

Зовнішні емоціогенні фактори — це, перш за все, екстремальні фактори, тобто такі фізичні та інформаційні характеристики, які призводять

до розвитку «межової» напруженості фізіологічних і психологічних функцій за повної вичерпаності всіх фізіологічних резервів. Формування адекватної реакції на дії зовнішніх факторів і тривалість дії екстремальності, як правило, спричиняють певний ступінь емоційної напруженості. При уникненні екстремального фактора, неспроможності мобілізації функції організму та розвитку реакцій тривожності спостерігаються різні ступені підвищеної емоційної напруженості з проявом негативних емоцій.

До цієї ж групи факторів належать фактори, пов'язані зі значущістю вирішуваних завдань. При цьому знак, спрямованість і сила емоційної реакції визначаються особливостями поєднання низки внутрішніх факторів.

Внутрішні емоціогенні фактори надають тому чи тому зовнішньому фактору необхідний ступінь емоційності. До цих факторів належать характеристики нервової діяльності людини, темперамент, особистісні психологічні характеристики (тривожність, ригідність), мотиви, установки, рівень домагань. Усі ці фактори, як правило, визначають рівень реакцій, а також ступінь розвитку і характер емоційних станів.

Психічні стани — це складні явища психічної діяльності, для вивчення яких застосовують різні методи, зокрема:

- поведінкові (поза, міміка, пантоміміка, характер рухової діяльності і мовної поведінки);
- комунікативно-поведінкові (стиль і характер спілкування з іншими людьми);
- вегетативні (реакції серцево-судинної і дихальної систем та внутрішніх органів);
- біохімічні (обмін речовин, ферментні й ендокринні реакції).

Методи дослідження, що сьогодні використовують, можуть бути умовно поділені на дві основні групи: фізіологічні і психологічні.

До *фізіологічних* належать методи дослідження фізіології м'язів (електроміографія), центральної нервової системи (ЕЕГ), вегетативної нервової системи (пульс, КГР, рефлекс зіниць тощо). До *психологічних* —

тести, які характеризують психічні функції людини. Основні з них: тахістоскопічні методи, методи Шульте—Платонова, Ненаєва, Бернштейна, Крапелина—Шульце, Пьєро—Рузера та ін.

Слід зауважити, що в багатьох випадках тільки поєднання різних методів може дати необхідну інформацію для встановлення діагнозу психічного стану.

Значна роль в отриманні необхідних даних належить методам спостереження і суб'єктивної оцінки як самого стану організму, так і особливостей переживань.

Доцільність застосування методу спостереження для розкриття механізмів психічної діяльності доводять В. Л. Маришук, К. К. Платонов, Е. О. Плетницький. Результати спостереження, на їхню думку, можуть бути доповнені даними об'єктивної реєстрації, отриманої за допомогою кінозйомки, хронометражу, фотографування. Одним із найпопулярніших методів суб'єктивної оцінки є методика САН, за якою можна отримати дані щодо самопочуття, активності і настрою людини.

Емоції — це психофізіологічний стан організму, який має суб'єктивне забарвлення. Для стану емоційного напруження характерна перевага процесів збудження або гальмівних реакцій. Залежно від цього розрізняють два типи емоційного напруження — збудливий і гальмівний.

Збудливий тип емоційного напруження проявляється в гіперактивності, метушливості, багатослівності, легкому відволіканні уваги, швидкому перебігу мисленевих процесів, миттєвій зміні рішень у поєднанні з поверхневою оцінкою ситуації. Для спілкування характерні елементи роздратованості, різкості, настороженості, образливості. Деяким людям притаманна неприродна веселість за відсутності контактів.

Під час роботи на пункті управління збудженість знаходить вияв у частоті перевірки своїх дій, перемикання органів управління, перевірки показників приладів тощо. Інколи стан збудження змінюється станом загальмованості, пасивності, млявості.

Гальмівний тип емоційного напруження характеризується скутістю, незмінною позою, уповільненістю рухів, різним напруженням м'язів, зосередженістю на одному домінуючому об'єкті; при цьому оператори можуть не реагувати на слабкі подразники, не бачити дій людей з найближчого оточення.

Збудливі і гальмівні форми емоційного напруження, як правило, поєднуються з різними вегетативно-судинними реакціями — серцевим ритмом, кров'яним тиском, частотою дихання, зміною кольору обличчя, станом слизової оболонки, пітливістю, «гусячою шкірою», загальною слабкістю. В непередбачуваних і складних ситуаціях емоційне напруження навіть у досвідчених операторів може перейти допустиму межу.

В цих випадках спостерігаються значні порушення психічної діяльності. Основними з них є порушення сприймання, уваги, пам'яті, прийняття хибних рішень, а також суттєве скорочення діапазону («ступінь свободи») рухів, а інколи й повна їхня відсутність.

До головних факторів, які спричиняють розвиток цих «замежових» форм емоційного напруження операторів, належать:

- низька психологічна готовність до діяльності;
- низька професійна майстерність;
- фізична або психологічна втома;
- незвичайні умови діяльності.

Емоційна напруженість у нормальних формах допомагає операторові ефективно вирішувати поставлені перед ним завдання за рахунок мобілізації резервів організму. Але довготривалий стан емоційного напруження негативно впливає на ефективність операторської діяльності і може призвести навіть до нервово-емоційного зриву.

Труднощі визначення психічних станів пов'язані з тим, що ці стани розвиваються не стихійно, а є результатом взаємодії організму людини і середовища.

Звідси виникає необхідність поточного контролю станів. Крім цього, важливим є і той факт, що специфічні людські стани формуються і розвиваються в умовах соціального середовища, у процесах спілкування і залежать від його форм і засобів. Але цей аспект ще недостатньо вивчений.

Актуальність поточного контролю за станом оператора пов'язана з різними періодами його працездатності протягом робочої зміни: це період входження у роботу (0,5—1 год.), період високої працездатності (1—2 год.) і період зниження працездатності, пов'язаний із утомою операторів. Дуже часто динаміка працездатності оператора розгортається двічі: перед обідом і після нього [144].

Слід зауважити, що механізми, які забезпечують один і той самий рівень працездатності, можуть бути неоднакові. Наприклад, на початковому етапі роботи формуються й уточнюються динамічні стереотипи діяльності і, відповідно, — продуктивність праці зростає, а під час розвитку втоми руйнуються динамічні стереотипи, змінюється перебіг елементарних фізіологічних функцій і, як наслідок, — знижується продуктивність праці.

Втомлюваність визначається не тільки фізіологічними, а й психологічними, результативно-виробничими і соціальними факторами, тому її потрібно розглядати з трьох боків: з суб'єктивного — як психічний стан, за роботою фізіологічних механізмів і з боку динаміки продуктивності праці.

З точки зору психології найбільшу зацікавленість викликає своєрідність процесів переживання психічних станів. **Н. Д. Левітов** розглядав **компоненти втоми** як переживання і до них відносив:

- *почуття слабосилля*, коли людина відчуває, що не може підтримувати свою працездатність. Повільне зниження працездатності, навіть якщо продуктивність праці ще не знижується, формує в людини переживання особливого, важкого напруження, невпевненість у можливості продовжувати роботу належним чином;

- *розлади уваги* — виявляються або в легкому відволіканні уваги, в її малорухливості, зацикленні на якомусь об'єкті, або, навпаки, хаотичності і нестійкості;
- *розлади у сенсорній ділянці* — стаються через зниження ефективності роботи рецепторів. Якщо людина довго та безперервно сприймає зорову інформацію, то в неї відбувається порушення гостроти зору («розпливаються» рядки тексту), а якщо слухову (слухаючи довго музичний твір), то «губить» мелодію. При тривалій ручній роботі фіксується послаблення тактильної та кінестетичної чутливості;
- *порушення у моторній сфері* — відбиваються в характері рухів; вони менш координовані й точні, їхній ритм нечіткий, темп виконання або повільний, або безладний;
- *розлади пам'яті й мислення* — пов'язані з забуванням плану дій, необхідних нормативних документів і в той самий час здатністю пам'ятати зовсім іншу інформацію. Спостерігаються розлади у мисленнєвих процесах: людина гірше аналізує і синтезує інформацію, зіставляє різні варіанти рішень;
- *послаблення волі* — проявляється у зниженні самоконтролю, рішучості в діях і наполегливості в досягненні мети;
- *сонливість* — виражається через «захисне гальмування» від виснажливої роботи.

Перелічені психологічні показники втоми мають неоднаковий ступінь прояву, що зумовлює різну працездатність оператора.

Таким чином, можна розглянути динаміку наростання втомлюваності, у якій розрізняють три стадії.

На першій стадії з'являється слабке відчуття втоми. Працездатність не знижується або знижується несуттєво. Людина через підвищений інтерес до роботи, стимулювання або вольові якості може підтримувати належну працездатність. Але такий опір втомі призводить до специфічного «вибуху» перевтомлення, наслідки якого мають значну руйнівну силу.

Друга стадія характеризується помітним зниженням працездатності і, в багатьох випадках за рахунок якості діяльності, майже незмінними кількісними показниками.

Третя стадія втомлюваності має форму перевтомлення. Працездатність людини різко знижується. Оператор намагається зберегти необхідний темп роботи, але діяльність стає дезорганізованою, темп нестійким, а людина, відчуваючи неможливість продовжувати працювати, навіть впадає у хворобливий стан.

Найефективніші засоби попередження втоми на виробництві — це ритмізація трудових процесів, застосування необхідних режимів праці і відпочинку, а взагалі — це повнота врахування інженерно-психологічних вимог і рекомендацій.

Дуже часто у виробничих умовах наприкінці робочої зміни працездатність починає знову підвищуватися. Ефект «кінцевого пориву» пов'язаний із закінченням роботи і подальшим відпочинком. Але цей період дуже підступний, тому що хоч і мобілізуються психофізіологічні функції, але контроль за діяльністю знижений, і це призводить до помилкових дій, порушення їх послідовності.

Після закінчення роботи настає період відновлення функцій організму, тобто зовнішня діяльність уже припинена, а внутрішня (збудження нервових центрів, теплообмін, діяльність легенів і серця тощо) триває, а інколи ще збільшується.

Цей період відновлення визначається напруженістю виконаної роботи, яка пов'язана зі зміною у психофізіологічних структурах, що її забезпечують, а також із величиною «кисневого боргу». Після легкої роботи він становить 3—5 хв., після важкої — 60—90 хв., а після тривалого навантаження — кілька днів. При цьому відновлення різних функцій відбувається з різною швидкістю.

На думку багатьох дослідників, відновлення — це не тільки період погашення «кисневого боргу» і поновлення працездатності, а й період, під

час якого організм «перебудовується» і адаптується до певних умов діяльності.

Отже, проблема управління функціональними станами оператора є дуже важливою і складною в інженерній психології. Можна активно впливати на поведінку людини-оператора, застосовуючи певні емоціогенні фактори, і цим самим регулювати ефективність функціонування СЛМ.

Контрольні питання

1. Сформулюйте визначення функціональних станів оператора.
2. Надайте характеристику фазам працездатності оператора.
3. Зовнішні прояви гальмівного та збудливого типу емоційного напруження оператора.
4. Поясніть фактори, які впливають на функціональні стани оператора?

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм навчального заняття у вищому навчальному закладі яке проводиться у формі обговорення навколо попередньо визначених тем, до яких студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Семінари проводяться з основних тем навчальної програми і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять з психології управління - сприяти професійній підготовці фахівців відповідно до сучасних вимог суспільства; здійснення підготовки студентів-психологів до професійного вирішення психологічних проблем.

Основними завданнями семінарських занять з психології управління є:

- **методичні** - засвоєння студентами методології та основних принципів побудови, функціонування і розвитку колективів;

- **пізнавальні** - вивчення теоретичних та прикладних основ психологічної роботи в організації; формування системних знань про психологічні засади управлінської діяльності та їх використання в вирішенні тактичних завдань в організації;

- **практичні** - розвиток у студентів здібностей здійснювати самостійну аналітичну і науково-дослідницьку роботу; ознайомлення студентів з практичними методами, методиками та технологією організаційно-психологічної роботи; оволодіння вміннями і навичками роботи організаційних психологів (психодіагностичної, консультаційної, психопрофілактичної, психокорекційної).

Види проведення семінарських занять.

- розгорнута бесіда;
- виступи з рефератами, доповідями, повідомленнями;
- дискусії в групі.

При підготовці до семінару студент повинен:

- 1) уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст теми заняття;
- 2) прочитати і продумати свої лекційні записи, які відносяться до теми семінару;
- 3) вивчити чи законспектувати при необхідності рекомендовану літературу (першоджерела);
- 4) скористатися при потребі консультацією викладача;
- 5) скласти розгорнутий план, тези чи конспект виступу з усіх питань теми заняття;
- б) виконати практичні завдання до семінарського заняття.

Студентам необхідно відвідувати кожне семінарське заняття. Пропуск семінару позбавляє студента можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне уявлення по тій чи іншій темі. Крім того, це створює значні труднощі при підготовці до підсумкового модульного контролю.

Особливості роботи студента на семінарі:

переважну більшість семінарських занять буде проведено у формі інтерактивної дискусії, під час якої викладач здійснює поточний **КОНТРОЛЬ** якості знань студентів, перевіряє виконання їх завдань самостійної роботи;

- семінарське заняття починається вступним словом викладача, в якому він розкриває значення теми і цілі заняття, форми і методи його проведення:

- студент, розкриваючи зміст того чи іншого питання теми семінарського заняття повинен пов'язувати матеріал з актуальними проблемами сучасності, розглядати педагогічні явища, наводити приклади;

- кожному студенту необхідно постійно вдосконалювати навички володіння державною мовою, правильного вживання понять і термінів. Систематичні виступи на семінарах сприяють поповненню словарного запасу, а також вмінню лаконічно і точно висловлювати свої думки;

- студенти повинні уважно слухати виступи своїх однокурсників і оцінювати наскільки глибоко розкриті питання. Це дає можливість кожному присутньому на семінарі висловити свою точку зору та подолати прогалини, які мали місце у відповіді. Активна участь на семінарських заняттях прищеплює навички участі в дискусії, аналізі різних точок зору, вмінню відстоювати свою позицію:

- після закінчення виступу студента відбувається обговорення проблеми. При цьому викладач не тільки направляє обговорення на розкриття вузлових питань, але і дає змогу виступити усім учасникам семінару. Якщо ж доповідач чи інший виступаючий на семінарі припускає явні помилки, то для виключення втрати часу викладач може його зупинити і надати слово іншому;

- закінчується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми участі студентів на семінарі (виступ, запитання, реферат, повідомлення,

доповнення, зауваження тощо) та нараховуються рейтингові бали, дається завдання на наступне заняття.

-

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1: Предмет і принципи історії психології

Питання семінару:

1. Розкрийте сутність предмету і об'єкту історії психології.
2. Визначення історії психології як наукової дисципліни.
3. Основні етапи у розвитку психології як науки.
4. Функції та завдання історії психології.
5. Розкрийте сутність основних принципів історії психології..
6. Характеристика категоріального складу психології.
7. Характеристика факторів, що впливають на розвиток історії психології.

Індивідуальне завдання:

1. Історія застосування знака «пси» для позначення науки психології.
2. Історія походження терміну «психологія».
3. Методи вивчення історії психології.
4. Місце історії психології в системі психологічних дисциплін та її зв'язок з іншими науками.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.

3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 2. Розвиток психології в період Античності. Перші та провідні психологічні теорії.

Питання семінару:

1. Загальна характеристика періодів Античності..
2. Характеристика та представники Мілетської та Єлійської школи..
3. Охарактеризуйте основні психологічні ідеї Піфагора. Його вклад у розвиток психодіагностики.
4. Охарактеризуйте основні психологічні ідеї Геракліта.
5. Охарактеризуйте основні психологічні ідеї Демокріта. Його погляди щодо виховання дітей.
6. Охарактеризуйте основні психологічні ідеї Гіппократа.
7. Сократ та його теорії. Принципи Сократівської бесіди.
8. Основні теорії, діяльність та наукові праці Платона. Будова душі у Платона
9. Функції душі, проблеми психології пізнання за Аристотелем.

Індивідуальне завдання:

1. Уявлення про душу в донауковий період.
2. Передумови виникнення психологічної думки в період Античності.
3. Зміст теорії анімізму.
4. Зміст теорії гілозоїзму.
5. Законспектувати трактат Аристотеля «Про душу».

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).

2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
1. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 3: Психологічні думки епохи еллінізму

Питання семінару:

1. Загальна характеристика періоду еллінізму та його вплив на розвиток психологічних ідей.
2. Школа стоїків. Особливості навчання у школі кініків.
3. Психологічні погляди Епікура.
4. Психологічні погляди стоїків.

Індивідуальне завдання:

1. Представники школи стоїків. Визначте перспективні та руйнівні аспекти поглядів кініків..
2. Конфуціанство: шлях до людинолюбства.
3. Епікур та його школа.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 4: Арабська психологія, психологія у період пізнього середньовіччя та Відродження.

Питання семінару:

1. Схарактеризуйте основні передумови «прориву» арабської психології.
2. Розкрийте сутність теорії Авіценни.
3. Основні теорії Аввероеса.
4. Психологічні погляди Альгазени.
5. Основні ідеї Ібн Сіна щодо психофізіологічного розвитку.
6. Визначте внесок Авіценни у розвиток експериментальної психології.
7. Загальна характеристика філософсько-психологічної думки періоду Середньовіччя.
8. Сутність поняття «схоластика».
9. Хома Аквінський: життя і учіння.
10. Вільям Оккам та його ідеї.
11. Роджер Бекон та його ідеї.
12. Загальна характеристика розвитку психології у період відродження.
13. Розкрийте сутність теорії Хуана Луїса Вівеса.
14. Визначте основні ідеї теорії Хуана Уарте. Його внесок у розвиток диференційної психології.
15. Внесок Нікколо Макіавеллі у розвиток психологічного знання.

Індивідуальне завдання:

1. Внесок Альгазени у розвиток уявлень про роботу зорового аналізатора.
2. Основні психологічні ідеї Августина Аврелія.
3. Я.А.Коменський - видатний педагог і психолог епохи Відродження.
4. Психологічні ідеї Леонардо да Вінчі.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 5: Розвиток психологічної науки в Новий час.

Перші теорії Нового часу: Ф.Бекон, Р. Декарт.

Раціоналізм, сенсуалізм: Б.Спіноза, Г.Лейбніц, Дж.Локк.

Питання семінару:

1. Схарактеризуйте особливості розвитку психології у період Нового часу.
2. Розкрийте сутність напряму раціоналізму. Назвіть представників.
3. Розкрийте сутність напряму емпіризму. Назвіть представників.
4. Схарактеризуйте психологічні погляди Ф. Бекона.
5. Визначте внесок Р. Декарта у розвиток психології.
6. Схарактеризуйте психологічні погляди Б. Спінози.
7. Визначте внесок Г. Лейбніца у розвиток психології.
8. Проаналізуйте теорію Дж. Локка та визначте його внесок у психологію та педагогіку.

Індивідуальне завдання:

1. Конспект лекцій (питання семінару).
2. Ідеї Т. Гоббса про психічне життя.
3. Висвітлити ідеї Г. Лейбніца щодо «малих» перцепцій та «аперцепції».

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.

4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 6: Психологічна думка епохи Просвітництва, розвиток асоціативної психології, структуралізму, функціоналізму.

Питання семінару:

1. Схарактеризуйте загальну характеристику психологічної науки у період (XVIII – XIX ст.).
2. Надайте характеристику психологічним поглядам Жюльєна де Ламетрі.
3. Визначте основні психологічні ідеї сенсуалістичної теорії Е. де Кондильяка
4. Висвітліть психологічні погляди П. Кабаніса.
5. Проаналізуйте вчення про розвиток дитини Ж-Ж. Руссо.
6. Проаналізуйте вчення та внесок Д. Берклі, Д. Юма, Д. Гартлі у розвиток психології як науки.
7. В чому вбачав задачі психології Е. Тітченер? Яким чином був удосконалений метод інтроспекції в структуралізмі?
8. Що таке «потік свідомості» у теорії В. Джемса?

Індивідуальне завдання:

1. Психологічні ідеї Х. Вольфа.
2. Внесок І. Канта у розвиток психології як науки.
3. Надати філософсько-психологічне тлумачення поняттю «асоціація».
4. Визначити переваги та недоліки асоціанізму.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).

2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 7. Розвиток Вюрцбургської школи та експериментальної психології.

Питання семінару:

1. Внесок Г.Спенсера у розвиток експериментальної психології.
2. Діяльність В.Вундта як засновника експериментальної психології.
3. Які основні відкриття були зроблені О. Кюльпе та його співпрацівниками.
4. Внесок Ф. Гальтон у розвиток психологічної науки.
5. Відкриття законів пам'яті Г.Еббінгаузом.
6. Діяльність Г.Гельмгольца: від психофізіології до термодинаміки.

Індивідуальне завдання:

1. Конспект лекції.
2. І.Сеченов: фізіолог як справжній психолог.
3. Г.Фехнер: відкриття законів психофізики.
4. К.Ушинський: спроба педагогічної психології.
5. С.Холл: зародження педології.
6. Ч.Дарвін: еволюційний принцип в психології.
7. Ч.Ломброзо: психопатологія геніїв і злочинців.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 8. Психологія та його розвиток у ХХ ст.

Питання семінару:

1. Надайте загальну характеристику глибинній психології.
2. Визначте основні психологічні ідеї теорії З. Фрейда.
3. Розгляньте основні положення аналітичної психології К. Юнга.
4. Висвітліть основні аспекти індивідуальної психології А. Адлера.
5. Проаналізуйте розвиток психоаналізу у 30-50 роки: А.Фройд, Е.Фромм, Г.Салліван, К.Хорні.

Індивідуальне завдання:

1. Конспект лекції.
2. Порівняти погляди З. Фрейда, К. Юнга, А. Фройд. Зробити порівняльну таблицю.
3. Соціальне несвідоме Е.Фромма.
4. Структурний психоаналіз Жака Лакана.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В.

Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.

4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 9. Психологічна теорія біхевіоризму. Внесок необіхевіористів

Питання семінару:

5. Визначте основні психологічні ідеї теорії Дж. Уотсона.
6. Розгляньте виникнення і розвиток необіхевіоризму (Е. Толмен, К. Халл).
7. Висвітліть основні аспекти теорії оперантного біхевіоризму Б.Скіннера.
8. Познайомтесь та проаналізуйте теорію соціального навчіння (А. Бандура).

Індивідуальне завдання:

1. Російський шлях у науці про поведінку: І.М.Сеченов, І.П.Павлов, В.М.Бехтерєв, О.О.Ухтомський.
2. Порівняти погляди І. Павлова та Е. Торндайка. Зробити порівняльну таблицю

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.

3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 10. Історія розвитку гештальтпсихології.

Питання семінару:

1. Надайте загальну характеристику гештальтпсихології.
2. Визначте основні психологічні ідеї М. Вергеймера.
3. Розгляньте основні дослідження В. Келера.
4. Висвітліть психологічні погляди К. Коффки.
5. Проаналізуйте особливості динамічної теорії К. Левіна.

Індивідуальне завдання:

1. Порівняти погляди представників гештальтпсихології. Зробити порівняльну таблицю.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Корольчук М.С., Історія психології: [Навч. посібник] / М.С.Корольчук, П.П. Криворучко.– К.:Ельга; Ніка-Центр, 2010.– 248с.
2. Жуков С.М. Історія психології: навч.посібник – К.: Кондор, 2009. – 232с.
3. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: [Навч. посібник] / Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. – 225 с.

Допоміжна

1. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А.Н. Ждан. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004 г. - 576 с. - («Gaudeamus», «Классический университетский учебник»).
2. Марцинковская Т.Д. История психологии: [Учебное пособие] / Т.Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2008. – 544с.
3. Петровский А.В. История и теория психологии. Том 1. / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. - 416 с.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. От Античности до середины XXвека / М.Г. Ярошевский . - Издательство: Академия, 1996 г. – 416 с.

Тема 11. Психологія праці як галузь психологічних досліджень

Питання семінару:

1. Об'єкт, предмет та завдання психології праці.
2. Структура сучасної психології праці.
3. Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти праці.
4. Які основні компоненти психологічної системи діяльності?
5. Які основні завдання виконує психологія праці на сучасному етапі?
6. Принципи і методи управління персоналом по системі Ф.У.Тейлора.

Індивідуальне завдання:

1. Поняття професії, трудового посту, професіограми, психограми.
2. Різновиди класифікацій професії.
3. Історія становлення психології праці як науки.
4. Зв'язок психології праці з іншими науками та галузями психології.
5. Виникнення прикладної психології праці. Заснування психотехніки Вільямом Штерном та Гуго Мюнтсбергом. Функції психотехніки.
6. Наукові позиції класиків психології праці, схожість та відмінність їхніх підходів та їх внесок у розвиток сучасних знань у галузі психології праці.

Література

1. Баклицький І.О. Психологія праці: Підручник. – 2-ге вид., перерб. І доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Мазяр О.В., Кириченко В.В. Психологія праці: модульний курс: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2014. -190с.
3. Малхазов О.Р. Психологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
4. Климов Е. А. Введение в психологию труда: Учеб. для вузов. — М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 350 с.
5. Котелова Ю.В. Очерки по психологии труда: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1986.
6. Психология труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.
7. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. – 112 с.
8. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 479 с.
9. Траверсе Т.М. Психологія праці: Навчально-методичний посібник / Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка, К., 2004.

Тема 12. Методи психології праці.

Питання семінару:

1. Структура методів психології праці.
2. Вимоги до методу спостереження, експерименту їх види, позитивні та негативні сторони.
3. Вимоги до проведення бесіди, її види та структура. Реєстрація даних.
4. Вимоги до психодіагностичного методу. Види тестів в психології праці.
5. Вимоги до проведення анкетування та опитування працівників.
6. Вимоги до методу фотографія робочого дня та трудового методу.
7. Поняття про метод анамнезу та його види.
8. Методи вивчення соціально-психологічного клімату та дослідження сумісності працівників у трудовому колективі.
9. Принципи, завдання, методи та процедура проведення асесмент-центру.

Індивідуальне завдання:

1. Зміст Хоторнських експериментів (1927 - 1932 рр) в психології праці.
2. Структура методів психології праці за Котеловою Ю.В. та Климовим Є.О.
3. Порядок організації та методика проведення асесмент-центру.
4. Розробіть програму дослідження для проведення психологічного аналізу діяльності працівника обраної Вами професії за допомогою карти особистості К.К.Платонова.

Література

1. Баклицький І.О. Психологія праці: Підручник. – 2-ге вид., перерб. І доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Мазяр О.В., Кириченко В.В. Психологія праці: модульний курс: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2014. - 190с.
3. Малхазов О.Р. Психологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
4. Климов Е. А. Введение в психологию труда: Учеб. для вузов. — М: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 350 с.
5. Котелова Ю.В. Очерки по психологии труда: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1986.
6. Психология труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.
7. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. – 112 с.

8. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 479 с.
9. Траверсе Т.М. Психологія праці: Навчально-методичний посібник / Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка, К., 2004.

Тема 13. Зміст роботи психолога в організаціях, що здійснюють професійну діяльність.

Питання семінару:

1. Обов'язки психолога на підприємстві.
2. Сфери та етапи діяльності психолога.
3. Порядок проведення профвідбору, його етапи, зміст кожного з етапів.
4. Види та етапи адаптації персоналу та їх зміст.
5. Види та завдання атестації персоналу.
6. Об'єкти, фактори та показники атестації.
7. Характеристика категорій працівників в атестації яких повинен приймати участь психолог.

Індивідуальне завдання:

1. Конспекти лекцій адаптація, атестація.
2. Обов'язки психолога на підприємстві (ксерокс).
3. Технології ефективного найму працівників.
4. Умови зацікавлення кандидатів на заміщення вакантних посад.
5. Порядок проведення (сценарій) попередньої бесіди з кандидатом.

Література

1. Баклицький І.О. Психологія праці: Підручник. – 2-ге вид., перерб. І доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Мазяр О.В., Кириченко В.В. Психологія праці: модульний курс: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2014. - 190с.
3. Малхазов О.Р. Психологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
4. Климов Е. А. Введение в психологию труда: Учеб. для вузов. — М: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 350 с.
5. Котелова Ю.В. Очерки по психологии труда: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1986.
6. Психология труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.
7. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. – 112 с.
8. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 479 с.

9. Траверсе Т.М. Психологія праці: Навчально-методичний посібник / Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка, К., 2004.

Тема 14. Професіогенез особистості.

Питання семінару:

1. Поняття професіогенезу в психології праці.
2. Характеристика стадій професіоналізації: оптант, адепт, адаптант, інтернал, майстер, авторитет, наставник.
3. Характеристика особистісного позитивного та негативного професіогенезу. Складові та умови його виникнення.
4. Характеристика етапів професіогенезу.
5. Компоненти придатності людини до праці.
6. Характеристика працездатності.
7. Поняття про кризи професійного розвитку.
8. Характеристика професійного розвитку в дорослому віці.
9. Поняття про психічне вигорання та професійну деформацію.

Індивідуальне завдання:

1. Етапи професіогенезу за Е.Еріксоном, Климовим, Бодровим, Дж.Сьюпером.
2. Причини виникнення та періодизація криз професійного розвитку.
3. Поняття про індивідуальний та груповий стиль діяльності та професійну ідентичність. Умови їх формування.
4. Поняття психічного вигорання, його причини та методи запобігання.
5. Зміст поняття «професійна деформація». Дайте характеристику деформуючих факторів.
6. Поняття професійної стагнації.

Література

1. Баклицький І.О. Психологія праці: Підручник. – 2-ге вид., перерб. І доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Мазяр О.В., Кириченко В.В. Психологія праці: модульний курс: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2014. - 190с.
3. Малхазов О.Р. Психологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
4. Климов Е. А. Введение в психологию труда: Учеб. для вузов. — М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 350 с.
5. Котелова Ю.В. Очерки по психологии труда: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1986.
6. Психология труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.

7. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. — 112 с.
8. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2006. — 479 с.
9. Траверсе Т.М. Психологія праці: Навчально-методичний посібник / Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка, К., 2004.

Тема 15. Функціональні стани суб'єкта праці.

Питання семінару:

1. Поняття про функціональний стан суб'єкта праці.
2. Компоненти та класифікація функціональних станів.
3. Фактори, які впливають на функціональні стани працівника.
4. Поняття про втомлення, перевтомлення.
5. Причини стресу в професійній діяльності.
6. Поняття про стресову оцінку.
7. Характеристика особливих, екстремальних, субекстремальних умов праці.
8. Характеристика фаз працездатності суб'єкта праці.
9. Вплив біоритмів на функціональні стани працівника.

Індивідуальне завдання:

1. Управління функціональними станами.
2. Основні ідеї книги «Стрес і менеджер» Карла Альбрехта.
3. Основні підходи по управлінню виробничим стресом за Купером і Маршалом.
4. Умови праці, що сприяють зниженню рівня стресорів за Каслом.

Література

1. Баклицький І.О. Психологія праці: Підручник. – 2-ге вид., перерб. І доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Мазяр О.В., Кириченко В.В. Психологія праці: модульний курс: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2014. – 190с.
3. Малхазов О.Р. Психологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
4. Климов Е. А. Введение в психологию труда: Учеб. для вузов. — М: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 350 с.
5. Котелова Ю.В. Очерки по психологии труда: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1986.
6. Психология труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.
7. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. – 112 с.
8. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 479 с.
9. Траверсе Т.М. Психологія праці: Навчально-методичний посібник / Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка, К., 2004.

Тема 16. Конфлікти в професійній діяльності.

Питання семінару:

1. Поняття трудового конфлікту та його різновиди.
2. Причини виникнення трудових конфліктів.
3. Характеристика конфліктних рис працівників, що призводять до деструктивних конфліктах в організаціях.
4. Типи та стадії виробничих конфліктів.
5. Характеристика основних стилей поведінки у конфлікті: ухилення, згладжування, примушення, компроміс, пристосування, співпраця, боротьба.
6. Характеристика відкритого, прихованого, мотиваційного, цільового та статусного виробничого конфлікту.
7. Форми протікання виробничих конфліктів.

Індивідуальне завдання:

1. Конфліктний функціоналізм та ключові положення щодо гостроти конфліктів Георга Зіммеля.
2. Діалектична теорія конфлікту Ральфа Дарендорфа.
3. Ключові положення щодо гостроти конфлікту Льюїса Козера.
4. Теорія Пера ван ден Берга і Джона Тернера. Існуючі визначення конфлікту, суперництва, конкуренції, змагання, ворожості, кризи.
5. Кроки управління конфліктами запропоновані Ральфом Кілменом.
6. Послідовність дій, спрямованих на вирішення міжособистісного конфлікту
7. Дослідження Н.В.Гришиної стосовно причин виробничих конфліктів та умов їх протікання.
8. Способи припинення конфлікту: прямі та опосередковані.

Література

1. Баклицький І.О. Психологія праці: Підручник. – 2-ге вид., перерб. І доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
2. Мазяр О.В., Кириченко В.В. Психологія праці: модульний курс: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім.І.Франка, 2014. - 190с.
3. Малхазов О.Р. Психологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 208 с.
4. Климов Е. А. Введение в психологию труда: Учеб. для вузов. — М: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 350 с.
5. Котелова Ю.В. Очерки по психологии труда: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1986.

6. Психология труда: учеб. для студентов вузов / под ред. Проф. А.В. Карпова. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 350 с.
7. Психология труда: Учеб. пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. — 2-е изд., доп. и перераб. — К.: МАУП, 2004. – 112 с.
8. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 479 с.
9. Траверсе Т.М. Психологія праці: Навчально-методичний посібник / Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка, К., 2004.
10. Жаворонкова Г.В., Скібіцький О.М., Сівашенко Т.В., Туз О.І. Управління конфліктами: Навчальний посібник. / К.: Кондор, 2011. – 172 с.

Тема 17. Предмет, завдання та методи інженерної психології

Питання семінару:

1. Передумови виникнення інженерної психології.
2. Визначення, об'єкт та предмет інженерної психології.
3. Напрями та завдання інженерної психології.
4. Методологічні принципи в інженерній психології.
5. Характеристика методів інженерної психології.
6. Вимоги до застосування спостереження, експерименту, тестування.

Індивідуальне завдання:

1. Розподіл функцій в СЛМ.
2. Порівняльна характеристика можливостей людини та машини.
3. Особливості операторської діяльності.
4. Завдання інженерної психології.
5. Використання кіноциклографії, електроенцефалографії, електричної тензометрії, гальванометрії, соматографії, соціометрії в інженерній психології.

Література:

1. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник. – К.:Либідь, 2002. – 264с
2. Шевяков О.В. Ергономічні засади психології праці та інженерної психології: навчальний посібник / О.В.Шевяков, Н.О.Євдокимова. = Миколаїв: Іліон, 2014. – 472 с.
3. Душков Б.А., Королев А.В., Смирнов Б.А. Основы инженерной психологии: Учебник для студентов вузов. – М., 2002.
4. Продайко В.М., Учитель І.Б. Інженерна психологія. Частина 1. Вступ до інженерної психології: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008.
5. Грачёв Н.Н. Психология инженерного труда: Учебное пособие. – М.: высшая шк. 1998. – 333 с.
6. Инженерная психология. Под ред. канд. психологических наук Г.К.Середы. Издательское объединение «Высшая школа», 1976. – 308с
7. Инженерная психология. Теория, методология, практическое применение. (Рубахин, Ломов и др.) – М.: Издательство «Наука», 1977. – 304 с.
8. Методология инженерной психологии, психологии труда и управления. – М.: Наука, 1981. – 285 с.
9. Смирнов Б.А. Инженерная психология. Практические занятия. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.
10. Смирнов Б.А. и др. Инженерная психология. Экономические проблемы. – М.: Экономика, 1983. – 224 с.

Тема 18. Психофізіологічні основи діяльності оператора в СЛМ.

Питання семінару:

1. Характеристика діяльності оператора: види, класифікація, структура.
2. Характеристика людини-оператора як ланки СЛМ за швидкістю, надійністю та напруженістю.
3. Характеристика монотонії, її причини, наслідки, шляхи усунення.
4. Характеристика помилок в діяльності оператора.
5. Загальні властивості та характеристика аналізаторів оператора.
6. Поняття оперативного порогу розрізнення та латентного періоду.
7. Характеристика психічних пізнавальних процесів у діяльності оператора.

Індивідуальне завдання:

1. Етапи діяльності оператора (Ергономічні засади: с.143-147).
2. Характеристика діяльності оператора за ступенем безперервності, залежно від домінування психічних процесів, залежно від моменту отримання інформації (ІП: с.125 – 127).
3. Діяльність оператора в екстремальних умовах (Ергономічні засади: с.398-399).
4. Похибки та відмови в діяльності оператора. Їх види, причини виникнення (ІП: с.44 – 46).
5. Об'єктивна та суб'єктивна задоволеність працею (Ергономічні засади: с.166 – 169).
6. Вимоги до сигналів, які надходять до оператора.
7. Характеристика мнемічних прийомів в діяльності оператора.

Література:

1. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник. – К.:Либідь, 2002. – 264с
2. Шевяков О.В. Ергономічні засади психології праці та інженерної психології: навчальний посібник / О.В.Шевяков, Н.О.Євдокимова. = Миколаїв: Іліон, 2014. – 472 с.
3. Душков Б.А., Королев А.В., Смирнов Б.А. Основы инженерной психологии: Учебник для студентов вузов. – М., 2002.
4. Продайко В.М., Учитель І.Б. Інженерна психологія. Частина 1. Вступ до інженерної психології: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008.
5. Грачёв Н.Н. Психология инженерного труда: Учебное пособие. – М.: высшая шк. 1998. – 333 с.
6. Инженерная психология. Под ред. канд. психологических наук Г.К.Середы. Издательское объединение «Высшая школа», 1976. – 308с

7. Инженерная психология. Теория, методология, практическое применение. (Рубахин, Ломов и др.) – М.: Издательство «Наука», 1977. – 304 с.
8. Методология инженерной психологии, психологии труда и управления. – М.: Наука, 1981. – 285 с.
9. Смирнов Б.А. Инженерная психология. Практические занятия. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.
10. Смирнов Б.А. и др. Инженерная психология. Экономические проблемы. – М.: Экономика, 1983. – 224 с.

Тема 19. Функціональні стани оператора.

Питання семінару:

1. Характеристика функціонального стану оператора.
2. Характеристика зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на оператора.
3. Характеристика фаз працездатності оператора.
4. Умови забезпечення стійкої працездатності оператора.
5. Характеристика збудливого та гальмівного типу емоційного напруження оператора
6. Характеристика втоми оператора.
7. Причини інформаційного стресу.

Індивідуальне завдання:

1. Умови забезпечення стійкої працездатності оператора.
2. Характеристика фаз працездатності оператора.
3. Компоненти втоми за Н.Д.Левітовим.
4. Причини інформаційного стресу.
5. Прийоми управління функціональними станами оператора.

Література:

1. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник. – К.:Либідь, 2002. – 264с
2. Шевяков О.В. Ергономічні засади психології праці та інженерної психології: навчальний посібник / О.В.Шевяков, Н.О.Євдокимова. = Миколаїв: Іліон, 2014. – 472 с.
3. Душков Б.А., Королев А.В., Смирнов Б.А. Основы инженерной психологии: Учебник для студентов вузов. – М., 2002.
4. Продайко В.М., Учитель І.Б. Інженерна психологія. Частина 1. Вступ до інженерної психології: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008.
5. Грачёв Н.Н. Психология инженерного труда: Учебное пособие. – М.: высшая шк. 1998. – 333 с.
6. Инженерная психология. Под ред. канд. психологических наук Г.К.Середы. Издательское объединение «Высшая школа», 1976. – 308с
7. Инженерная психология. Теория, методология, практическое применение. (Рубахин, Ломов и др.) – М.: Издательство «Наука», 1977. – 304 с.
8. Методология инженерной психологии, психологии труда и управления. – М.: Наука, 1981. – 285 с.
9. Смирнов Б.А. Инженерная психология. Практические занятия. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.
10. Смирнов Б.А. и др. Инженерная психология. Экономические проблемы. – М.: Экономика, 1983. – 224 с.

Тема 20. Інженерно-психологічне проектування та оцінка СЛМ.

Питання семінару:

1. Поняття про інженерно-психологічне проектування (ІПП) та оцінку СЛМ.
2. Види, етапи та особливості ІПП.
3. Вимоги до проектування засобів відображення інформації, інформаційних моделей та органів управління.
4. Поняття про робоче місце оператора.
5. Класифікація, принципи та вимоги до організації робочих місць операторів.

Індивідуальне завдання:

1. Види, етапи та особливості ІПП.
2. Проектування засобів відображення інформації (ЗВІ).
3. Вимоги до проектування інформаційних моделей.
4. Вимоги до проектування органів управління.
5. Інженерно-психологічна оцінка СЛМ (ІП С.245 – 253).
6. Параметри робочого простору оператора (Ергоном засади С.302-303).
7. Мінімальні розміри простору оператора (Ергоном засади С.304).

Література:

1. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник. – К.:Либідь, 2002. – 264с
2. Шевяков О.В. Ергономічні засади психології праці та інженерної психології: навчальний посібник / О.В.Шевяков, Н.О.Євдокимова. = Миколаїв: Іліон, 2014. – 472 с.
3. Душков Б.А., Королев А.В., Смирнов Б.А. Основы инженерной психологии: Учебник для студентов вузов. – М., 2002.
4. Продайко В.М., Учитель І.Б. Інженерна психологія. Частина 1. Вступ до інженерної психології: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2008.
5. Грачёв Н.Н. Психология инженерного труда: Учебное пособие. – М.: высшая шк. 1998. – 333 с.
6. Инженерная психология. Под ред. канд. психологических наук Г.К.Середы. Издательское объединение «Высшая школа», 1976. – 308с
7. Инженерная психология. Теория, методология, практическое применение. (Рубахин, Ломов и др.) – М.: Издательство «Наука», 1977. – 304 с.
8. Методология инженерной психологии, психологии труда и управления. – М.: Наука, 1981. – 285 с.
9. Смирнов Б.А. Инженерная психология. Практические занятия. – К.: Вища школа, 1979. – 191 с.

10.Смирнов Б.А. и др. Инженерная психология. Экономические проблемы. – М.: Экономика, 1983. – 224 с.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НАПИСАННЯ РЕФЕРАТІВ

Реферат — короткий виклад (огляд) змісту однієї або декількох наукових робіт або книг з певної тематики. У рефераті повинно бути якнайповніше розкрито зміст теми, основні теоретичні та фактичні відомості.

Розширений, або зведений (за декількома джерелами, оглядовий) реферат містить відомості про певну кількість робіт з одної теми, викладені у вигляді добре структурованого тексту.

Реферат — перший ступінь на шляху освоєння навиків проведення науково-дослідної роботи, оскільки він є однією з початкових форм подання наукових результатів письмово. Це робота теоретичного характеру із джерелами інформації по аналізу, порівнянню і узагальненню даних, одержаних іншими дослідниками обраної теми. Важливо, що в процесі написання реферату формується власний погляд на проблему.

Оформлення та структура реферату

Оптимальним вважається обсяг реферату у 10-15 сторінок друкарського тексту. Формат паперу — А4, кегль — 14, міжрядковий інтервал — 1,5. Поля: ліворуч — 3 см, справа — 1,5 см, зверху — 2,0 см, знизу — 2,0 см. . Times New Roman, 14. Абзац 1,25 см.

Реферат повинен мати титульний аркуш (співпадає з оформленням титульного аркуша до контрольної роботи, див), зміст, список використаної літератури, який розміщується на останній сторінці рукопису реферату.

На останній сторінці рукопису реферату ставиться підпис його автора і дата закінчення роботи.

Критерії оцінки реферату:

- уміння підібрати наукову літературу по темі;
- інформаційна насиченість, новизна, оригінальність викладу питань;
- простота і дохідливість викладу;
- структурна організованість, логічність, граматична правильність і стилістична виразність;
- переконливість, аргументованість, практична значущість і теоретична обґрунтованість пропозицій і висновків, зроблених в рефераті.

Тематика рефератів

1. Статева ідентифікація на виробництві.
2. Психологічні аспекти травматизму на виробництві.
3. Психологічні проблеми вибору професії як початку кар'єри.
4. Проблеми безробіття та професійного самовизначення.
5. Проблеми подолання психічного вигорання та хронічного втомлення.
6. Причини професійного стресу та шляхи його подолання.
7. Попередження та подолання виробничих конфліктів.
8. Тренування за допомогою тренажерів та їх види.
9. Психологічні проблеми адаптації фахівця на виробництві.
10. Психологічні проблеми стимулювання професійної діяльності.
11. Використання функціональної музики на виробництві.
12. Психологічні особливості особистості керівного працівника.
13. Режим праці та відпочинку на виробництві.
14. Методика визначення професійної придатності.
15. Структура професіоналізму та структура професіонала.
16. Психологічні проблеми текучості кадрів.
17. Проблеми визначення фізичної та розумової втоми працівників на виробництві.
18. Попередження та подолання монотонії під час роботи.
19. Психологічні особливості формування бригад і трудових колективів.
Психологічні моделі групової діяльності.
20. Психологічні аспекти ділового спілкування з працівниками.
21. Соціально-психологічний тренінг як засіб впливу на працівника.
22. Фактори безпеки праці на виробництві.
23. Факти та закономірності працездатності.
24. Психологічні аспекти навчання працівників.
25. Процедура дослідження професійно-важливих якостей працівника.
26. Прогнозування успішності діяльності працівника.
27. Вимоги до факторів виробничого середовища та їх вплив на працівника.
28. Методика дослідження взаємодії працівника у ситуації конфлікту.
29. Соціальна стратифікація: взаємодія керівника та підлеглого.
30. Психофізіологічні механізми виникнення стану втоми.
31. Вивчення нервово-психічної стійкості працівника.
32. Психологічні особливості роботи в умовах сенсорної дери́вації.
33. Особливості професійної діяльності у стресових ситуаціях.
34. Професійні відмінності процесів відчуття та сприймання.
35. Вольова регуляція професійної діяльності.
36. Деонтологія професійної діяльності.
37. Проблеми ідеалу у професійному самовизначенні.
38. Проблеми самотності і невизнання у творчій праці.
39. Нормативно-правова регуляція професійної діяльності в Україні.

Питання із загальної психології до екзамену:

1. Охарактеризувати еволюцію та розвиток психіки.
2. Дати характеристику механізмів уяви.
3. Дати характеристику психології як системи знань.
4. Дати характеристику мисленню як процесу розв'язання задач.
5. Дати характеристику потребам у структурі особистості. Піраміда потреб.
6. Дати характеристику галузям психології.
7. Надати визначення мови та мовлення. Функції мови та мовлення.
8. Дати характеристику свідомості та його компонентам.
9. Дати характеристику біологічного та соціального у структурі особистості.
10. Надати характеристику сангвініка.
11. Охарактеризуйте мозок і психіку людини. Функції мозку.
12. Надати характеристику холерика.
13. Дати характеристику рефлексивній природі психічного.
14. Надати характеристику меланхолика.
15. Дати характеристику принципам загальної психології.
16. Надати характеристику флегматика.
17. Дати характеристику першої та другої сигнальної системи.
18. Надати характеристику афектам.
19. Дати характеристику методу експерименту у загальній психології.
20. Дати характеристику уваги як пізнавального процесу.
21. Дати характеристику методу спостереження у загальній психології.
22. Характеристика процесу забування. Крива забування Г.Еббінгауза.
23. Дати характеристику методу тестування у загальній психології.
24. Дати характеристику індивідуальним особливостям мислення.
25. Дати характеристику теоріям пам'яті.
26. Надати характеристику аналізатора.
27. Надати характеристику індивіду, особистості, індивідуальності.
28. Дати характеристику закономірностям відчуттів.
29. Надати загальну характеристику методів психології.
30. Дати характеристику відчуття як пізнавального процесу.
31. Дати характеристику самосвідомості особистості.
32. Дати характеристику сприймання як пізнавального процесу.
33. Дати характеристику захисним механізмам.
34. Дати характеристику властивостям сприймання.
35. Дати характеристику спілкуванню. Функції спілкування.
36. Дати визначення уяви. Види та якості уяви.
37. Дати характеристику гри як виду діяльності.
38. Дати характеристику розумовим операціям.
39. Дати характеристику навчанню як виду діяльності.
40. Дати характеристику формам логічного мислення.
41. Надати характеристику праці як виду діяльності.

42. Дати визначення мислення, його формам і видам.
43. Дати характеристику процесам пам'яті.
44. Дати визначення характеру Структура характеру.
45. Дати характеристику несвідомого у структурі особистості.
46. Дати визначення емоції та почуття. Базові емоції людини.
47. Дати характеристику властивостей уваги.
48. Пояснити зміст функцій емоцій.
49. Пояснити теорії походження темпераменту.
50. Дати характеристику стресу.
51. Дати характеристику інтересам особистості.
52. Дати характеристику вольової дії.
53. Дати визначення фрустрації та причини її виникнення.
54. Надати характеристику невербального спілкування. Його функції.
55. Пояснити зміст фрустраційного порогу та типи фрустраційних реакцій
56. Надати загальну характеристику видам пам'яті.
57. Дати характеристику почуттям особистості: образа, заздрість, ревності.
58. Дати характеристику задатків, обдарованості, таланту та геніальності.
59. Надати характеристику волі. Функції волі.
60. Пояснити зміст акцентуацій характеру.
61. Пояснити зміст теорій емоцій.
62. Надати характеристику вольовим якостям особистості.
63. Пояснити структуру психічних явищ людини.
64. Надати характеристику настрою.
65. Надати характеристику класифікації почуттів.
66. Дати характеристику усвідомлюваним та неусвідомлюваним мотивам.
67. Надати характеристику структурі діяльності, діям та операціям.
68. Дати характеристику любові та коханню як найвищим почуттям.

Питання з історії психології до екзамену:

1. Дати характеристику основним етапам становлення психології як науки.
2. Надати характеристику категоріального складу та факторам, що впливають на історію психології.
3. Пояснити основні положення функціоналізму та його представників.
4. Пояснити основні положення Вюрцбургської школи та його представників.
5. Пояснити основні положення структуралізму.
6. Пояснити основні положення Г.Спенсера.
7. Пояснити основні положення Ж.Ж.Руссо.
8. Пояснити основні досягнення Ф.Гальтона.
9. Пояснити основні положення Г.Лейбніца.
10. Пояснити основні положення Б.Спінози.
11. Пояснити основні положення Р.Декарта.
12. Пояснити основні положення Ф.Бекона.
13. Пояснити основні положення гештальтпсихології та його представників.
14. Пояснити основні положення діяльності К.Юнга..
15. Надати загальну характеристику періоду античності.
16. Надати характеристику першим теоріям античності: анімізму та гілозоїзму.
17. Пояснити зміст положень Арістотеля..
18. Надати загальну характеристику біхевіоризму та необіхевіоризму.
19. Пояснити основні положення Нікколо Макіавеллі.
20. Пояснити основні положення Хуана Луїса Вівеса та Хуана Уарте.
21. Пояснити основні положення Р.Бекона.
22. Пояснити основні положення діяльності З.Фрейда.
23. Пояснити основні положення Ібн Сіна (Авіценни).
24. Пояснити основні положення діяльності А.Адлера..
25. Пояснити основні положення діяльності К.Хорні та Е.Фромма..
26. Пояснити загальні положення Епікура та його школи.
27. Надати загальну характеристику школи кініків.
28. Пояснити основні положення І.М.Сеченова, І.П.Павлова, О.О.Ухтомського.
29. Пояснити зміст положень Платона та його академії.
30. Пояснити зміст положень Сократа. Зміст діалектики та маєвтики.
31. Пояснити зміст положень Гіппократа.
32. Пояснити зміст положень Демокріта.
33. Пояснити зміст положень Геракліта.
34. Пояснити зміст основних положень Піфагора та його школи.

Питання з психології праці для студентів спеціальності «Психологія»

1. Історія походження психології праці.
2. Етапи становлення вітчизняної психології праці.
3. Історія зарубіжної психології праці.
4. Принципи і методи управління персоналом по системі Ф.У.Тейлора.
5. Вклад Генри Форда у розвиток психології праці.
6. Предмет та об'єкт психології праці.
7. Завдання психології праці.
8. Поняття та визначення терміну праці, професії, спеціальності.
9. Психологічна система діяльності.
10. Методи психології праці.
11. Вимоги до методу спостереження.
12. Вимоги до методу аналізу документації.
13. Вимоги до методу бесіди та опитування.
14. Вимоги до експерименту, види експериментів.
15. Вимоги до методу узагальнення незалежних характеристик.
16. Вимоги до методу аналіз продуктів діяльності.
17. Вимоги до аналізу помилкових дій.
18. Етапи роботи психолога на підприємстві.
19. Зміст обов'язків психолога на підприємстві.
20. Поняття про наукову організацію праці.
21. Поняття про засоби діяльності.
22. Поняття про режим праці та відпочинку.
23. Психологічні вимоги до знарядь праці.
24. Поняття про умови праці на виробництві.
25. Поняття про успішність діяльності на виробництві.
26. Психологічні особливості управління персоналом на виробництві.
27. Психологічні вимоги до тренувань і вправ на виробництві.
28. Психологічні проблеми виробничого навчання.
29. Атестація на виробництві.
30. Зміст аналізу факторів виробничого середовища.
31. Статева ідентифікація на виробництві.
32. Детермінанти працездатності.
33. Оцінка стану працездатності.
34. Сутність адаптації на виробництві.
35. Класифікація професій.
36. Вплив біоритмів людини на її працездатність.
37. Залежність працездатності від тривалості робочого дня.
38. Зміна працездатності на протязі доби та робочого тижня.
39. Поняття про безпеку праці на виробництві.
40. Психологічні аспекти травматизму на виробництві.
41. Типи соціально-виробничих конфліктів.
42. Психологічна проблема вибору професії.
43. Завдання та етапи профвідбору.

44. Ступені та компоненти профпридатності.
45. Функціональні стани суб'єкта праці.
46. Стрес та його вплив на працівника.
47. Зміст професійно-важливих якостей.
48. Мотиваційна сфера професійної діяльності. Поняття про закон Йоркса-Додсона.
49. Професіогенез особистості.
50. Особистість і авторитет керівного працівника.

Питання з інженерної психології для студентів спеціальності «Психологія»

1. Причини виникнення і розвиток інженерної психології.
2. Предмет та об'єкт інженерної психології.
3. Взаємозв'язок інженерної психології з іншими галузями психології.
4. Методологічні принципи інженерної психології.
5. Проблеми напрямів в інженерній психології.
6. Методи інженерно-психологічних досліджень.
7. Інженерно-психологічні основи розподілу функцій у СЛМ.
8. Характеристика структурної схеми СЛМ.
9. Поняття про діяльність в інженерній психології.
10. Класифікація діяльності операторів.
11. Психологічна характеристика видів операторської діяльності.
12. Психологічні особливості прийому інформації оператором.
13. Поняття про закон Вебера – Фехнера.
14. Поняття про закон Бугера – Вебера.
15. Загальні вимоги до сигналів-подразників, які адресовані оператору.
16. Характеристика оперативного порогу розрізнення .
17. Характеристика зорового аналізатора.
18. Характеристика слухового аналізатора.
19. Сприйняття мовних повідомлень.
20. Характеристика тактильного аналізатора.
21. Роль і значення пам'яті у діяльності оператора.
22. Психологічні аспекти прийняття рішень в операторській діяльності.
23. Поняття про латентний період.
24. Просторові характеристики керуючих дій оператора.
25. Поняття про функціональні стани операторів.
26. Класифікація станів людини оператора.
27. Поняття про оперативний стан спокою оператора.
28. Фази працездатності оператора.
29. Характеристика збудливого типу емоційного напруження оператора.
30. Характеристика гальмівного типу емоційного напруження оператора.
31. Фактори, які впливають на підвищення працездатності оператора.
32. Поняття про ергономіку.
33. Інженерно-психологічні вимоги до акустичних індикаторів.
34. Принципи побудови пультів управління.
35. Інженерно-психологічні вимоги до організації робочих місць операторів
36. Інженерно-психологічна експертиза СЛМ
37. Діяльність оператора в умовах дефіциту часу.
38. Діяльність оператора в особливих умовах.
39. Структура інженерно-психологічного проектування.
40. Визначення та завдання інженерно-психологічної оцінки у проектуванні і експлуатації СЛМ.

41. Діагностика стану оператора.
42. Інформаційний стрес в діяльності оператора.
43. Метод аналізу помилок оператора.
44. Метод експертних оцінок.
45. Метод бесіди з оператором.
46. Метод алгоритмічного опису діяльності оператора.
47. Методика врахування антропометричних і біомеханічних характеристик при створенні сучасних технічних систем.
48. Поняття про функціональні стани операторів.
49. Монотоність у діяльності оператора.
50. Помилки у діяльності оператора.

ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Об'єктом інженерної психології є:

- а) людина-оператор в СЛМ;
- б) інформаційна взаємодія людини-оператора з машиною в СЛМ;
- в) СЛМ.

2. В інженерній психології:

- а) існує чітка класифікація методів дослідження;
- б) не існує чіткої класифікації методів дослідження;
- в) для одних задач існує чітка класифікація методів дослідження, для інших

ні.

3. Зміст функцій людини в СЛМ є:

- а) інформаційні процеси;
- б) керування машиною;
- в) оптимізація діяльності СЛМ.

4. В теорії інформації під ентропією розуміється:

- а) міра невизначеності інформації;
- б) зменшення або збільшення інформації;
- в) зникнення інформації.

5. СЛМ – це:

- а) автоматична система;
- б) автоматизована система;
- в) неавтоматична система.

6. Діяльність оператора в СЛМ має:

- а) два основних етапи;
- б) чотири основних етапи;
- в) безліч етапів.

7. Інтенсивність сигналу, що сприймається оператором, повинна відповідати:

- а) мінімальним значенням діапазону чуттєвості оператора;
- б) середнім значенням діапазону чуттєвості оператора;
- в) максимальним значенням діапазону чуттєвості оператора.

8. Фоновий стан оператора:

- а) стан оператора поза його діяльності;
- б) стан оператора під час виконання їм основної діяльності;
- в) ідеальний в позитивному сенсі слова стан оператора.

9. При проектуванні СЛМ людина-оператор:

- а) прирівнюється до інших елементів СЛМ;
- б) проектується як особлива ланка СЛМ порівняно з іншими її ланками;
- в) майже не проектується.

10. При проектуванні СЛМ найбільш загальне значення має:

- а) особистісний підхід;
- б) діяльнісний підхід;
- в) системний підхід;
- г) функціональний підхід.

11. В інформаційному просторі робочого місця оператора вирізняються:

- а) дві зони;
- б) три зони;
- в) чотири зони;
- г) безліч зон.

12. Показники стану оператора вважаються нормальними, якщо вони:

- а) зовсім не відхиляються від норми;
- б) відхиляються від норми, але не більш ніж на 10 відсотків;
- в) відхиляються від норми, але не більш ніж на 20 відсотків.

13. Предметом інженерної психології є:

- а) людина-оператор в СЛМ;
- б) СЛМ;

в) інформаційна взаємодія людини та техніки.

14. В інженерній психології:

а) інструментальні методи дослідження відносяться до об'єктивних методів;

б) інструментальні методи дослідження відносяться до суб'єктивних методів;

в) інструментальні методи дослідження відносяться до суб'єктивно-об'єктивних методів.

15. В інженерній психології виокремлюють:

а) усі можливі сигнали, що може продукувати машина;

б) тільки ті сигнали, що можуть бути закладені в відповідні прилади;

в) усі сигнали, що відповідають органам почуттів людини.

16. Вихідною ознакою СЛМ є:

а) її цільове призначення;

б) тип взаємодії людини і машини;

в) характеристики людини-оператора;

г) характеристики машинних компонентів.

17. Сприймання оператором СЛМ інформації про об'єкт управління виконується:

а) на першому етапі його діяльності;

б) на другому етапі його діяльності;

в) на третьому етапі його діяльності;

г) на четвертому етапі його діяльності.

18. Різниця між сигналами, які сприймає оператор, повинна:

а) бути менш оперативного порогу розрізнення;

б) бути рівною оперативному порогу розрізнення;

в) бути більшою за оперативний поріг розрізнення.

19. В інженерній психології функціональний стан оператора:

а) досліджується до виконання їм робочого завдання;

б) досліджується під час виконання їм робочого завдання;

в) досліджується після виконання їм робочого завдання.

20. При проектуванні СЛМ треба враховувати, що:

- а) обмеження на функціонування СЛМ накладає саме людина;
- б) обмеження на функціонування СЛМ накладає ступінь відповідності машини можливостям людини;
- в) немає ніяких обмежень щодо функціонування СЛМ.

21. При проектуванні СЛМ використовуються:

- а) дві групи концепцій - психологічні концепції та кібернетичні;
- б) три групи концепцій – психологічні концепції, кібернетичні та гуманістичні;
- в) чотири групи концепцій – психологічні концепції, кібернетичні, гуманістичні та технічні.

22. В моторному полі робочого місця оператора вирізняються:

- а) дві зони;
- б) три зони;
- в) чотири зони;
- г) безліч зон.

23. Які показники краще використовувати задля прогнозу зміни працездатності оператора:

- а) фізіологічні;
- б) психологічні;
- в) біохімічні.

24. В СЛМ оператор сприймає:

- а) стан об'єкта управління;
- б) показники засобів відображення інформації;
- в) інформаційну модель об'єкта управління.

25. Функціональний стан оператора досліджується з допомогою:

- а) психологічних методів;
- б) фізіологічних методів;
- в) математичних методів.

26. В інженерній психології під інформацією розуміють:

- а) яку завгодно сукупність знань, що має оператор;
- б) сукупність знань, що зводять до мінімуму невизначеність оператора у виборі різних можливостей;
- в) зміни в процесі, що управляється оператором СЛМ, які безпосередньо сприймаються їм або відображаються на приладах.

27. Поняття ізоморфізму в теорії інформації визначає:

- а) взаємовідносини між корисністю та надлишком інформації;
- б) відповідність упорядкованості інформації в джерелі упорядкованості інформації на носії;
- в) відповідність кількості інформації її якості.

28. СЛМ:

- а) є завжди ієрархічною системою;
- б) не може бути ієрархічною системою;
- в) в окремих випадках може бути ієрархічною системою.

29. Оператор в СЛМ виконує оцінку інформації:

- а) на першому етапі своєї діяльності;
- б) на другому етапі своєї діяльності;
- в) на третьому етапі своєї діяльності;
- г) на четвертому етапі своєї діяльності.

30. Який колір сприймається оператором найкраще?

- а) червоний;
- б) синій;
- в) зелений.

31. Поняття “функціональний комфорт” відноситься:

- а) до стану оперативного покою;
- б) до стану адекватної мобілізації;
- в) до функціонального стану оператора.

32. Проектування СЛМ:

- а) повинно включати в себе також і проектування засобів контролю

- функціонального стану оператора;
- б) не повинно включати в себе проектування засобів контролю функціонального стану оператора;
  - в) в залежності від рівня складності СЛМ може включати проектування засобів контролю функціонального стану оператора, а може й ні.

33. Оптимізація психологічних факторів складності (ПФС) досягається шляхом побудови:

- а) системи адаптивної інформаційної взаємодії між оператором та ЕОМ за принципом гібридного інтелекту;
- б) системи адаптивної інформаційної взаємодії між оператором та ЕОМ за принципом простого інтелекту;
- в) системи адаптивної інформаційної взаємодії між оператором та ЕОМ за принципом складного інтелекту.

34. Засоби відображення інформації, що дуже часто використовуються треба розташовувати:

- а) в зоні від нуля до +/- 5 градусів від нормальної лінії зору;
- б) в зоні від нуля до +/- 15 градусів від нормальної лінії зору;
- в) в зоні від нуля до +/- 30 градусів від нормальної лінії зору.

35. Показники стану оператора вважаються нормальними, якщо вони:

- а) зовсім не відхиляються від норми;
- б) відхиляються від норми, але не більш ніж на 10 відсотків;
- в) відхиляються від норми, але не більш ніж на 20 відсотків.

36. Як самостійний напрям інженерна психологія з'явилась:

- а) наприкінці 19 століття, коли психологія сформувалась як наука;
- б) на початку 20 століття, коли з'явилась велика кількість машин, що рухались з великою швидкістю;
- в) всередині 20 століття, коли почалася наукова-технічна революція.

37. Згідно “Теорії інформації” інформація:

- а) може існувати поза сигналами;

- б) не може існувати поза сигналами;
- в) може існувати лише в межах визначених сигналів.

38. В інженерній психології:

- а) будь-яке повідомлення відносно СЛМ має сенс;
- б) повідомлення відносно СЛМ має сенс тільки тоді, коли стан СЛМ заздалегідь невідомий;
- в) повідомлення відносно СЛМ має сенс лише тоді, коли оператор може зрозуміти його.

39. Чуттєвість зору до кольорів:

- а) має форму кривої, за якої найбільша чуттєвість припадає на центр кольорового спектра;
- б) має форму прямої, однакової для всього спектра;
- в) зменшується в напрямку від червоного кольору до синього;
- г) зменшується в напрямку від синього кольору до червоного.

40. Функціональний комфорт оператора:

- а) пасивний стан оператора;
- б) амбівалентний стан оператора;
- в) активний стан оператора.

41. Проектування СЛМ:

- а) повинно включати в себе також і проектування системи спрямованого впливу на функціональний стан оператора;
- б) не повинно включати в себе проектування системи спрямованого впливу на функціональний стан оператора;
- в) в залежності від рівня складності СЛМ може включати проектування систем спрямованого впливу на функціональний стан оператора, а може ні.

42. При побудові системи адаптивної інформаційної взаємодії між оператором та ЕОМ:

- а) оператор розглядається як більш важливий елемент, ніж ЕОМ;

- б) оператор розглядається як менш важливий елемент, ніж ЕОМ;
- в) оператор та ЕОМ розглядаються як рівноправні елементи.

43. В більшості випадків основою робочого місця оператора в СЛМ є:

- а) крісло оператора;
- б) стіл оператора;
- в) пульт оператора.

44. Емоційна напруга:

- а) підвищує стан готовості оператора до дії;
- б) знижує стан готовості оператора до дії;
- в) не впливає на стан готовості оператора до дії.

45. В інженерній психології сенс сигналу:

- а) визначається його відповідністю до джерела виникнення;
- б) визначається суб'єктивною інтерпретацією оператором;
- в) не залежить від оператора.

46. Проміжок часу від виникнення сигналу до виникнення відчуття – це:

- а) оперативний період;
- б) латентний період;
- в) функціональний період.

47. Мікроструктурний підхід до аналізу діяльності оператора полягає:

- а) у виділенні таких компонентів аналізу, які б за своїми властивостями відрізнялись від властивостей цілого;
- б) у виділенні таких компонентів аналізу, які б зберігали властивості цілого;
- в) у виділенні таких компонентів аналізу, які б за своїми властивостями були б тотожними властивостям цілого.

48. Виділення зорової інформації є:

- а) виділенням інформації в залежності від модальності сигналу інформації;
- б) виділенням інформації в залежності від значення інформації;

в) виділенням інформації в залежності від її характеру.

49. Структурні характеристики інформації відображаються:

- а) її кількісним аспектом;
- б) її семантичним аспектом;
- в) її прагматичним аспектом.

50. Засоби кодування інформації впливають на діяльність оператора в СЛМ:

- а) на етапі сприймання інформації;
- б) на етапі оцінки та перероблення інформації;
- в) на етапі прийняття рішення;
- г) на етапі реалізації рішення.

51. В процесі адаптації зоровий аналізатор міняє свою чуттєвість:

- а) у 10 раз;
- б) у 100 раз;
- в) у тисячу раз;
- г) більш ніж у тисячу раз.

52. Динамічна неузгодженість як стан оператора виникає тоді:

- а) коли активація оператора нижче від оптимального рівня;
- б) коли активація оператора знаходиться на оптимальному рівні;
- в) коли активація оператора вище оптимального рівня.

53. Автоматична система управління:

- а) ефективна, якщо в ній не проектується дія психологічного фактора;
- б) ефективна, якщо в ній проектується дія психологічного фактора;
- в) якщо вона повністю виключає людину.

54. При проектуванні СЛМ:

- а) зрив діяльності оператора є однією із головних проблем, яку вирішує інженерно-психологічне проектування;
- б) зрив діяльності оператора не є однією із головних проблем, яку вирішує інженерно-психологічне проектування;
- в) зрив діяльності оператора є однією із головних проблем, яку вирішує

інженерно-психологічне проектування лише для окремого класу СЛМ.

55. Імітаційну модель як метод дослідження краще використовувати:

- а) на ранніх етапах проектування СЛМ;
- б) на середніх етапах проектування СЛМ;
- в) в кінці проектування СЛМ.

56. Психологічним еквівалентом вірогідності виникнення сигналу є:

- а) ступінь складності вибору людиною відповідної дії;
- б) втома людини від очікування сигналу;
- в) інтерес людини до інформації.

57. Системоутворювальним фактором СЛМ є:

- а) режим її функціонування;
- б) стан її оператора;
- в) цілі її функціонування.

58. Який із нижченаведених факторів найбільш негативно впливає на прийом інформації оператором?

- а) чисельність та тип органів управління;
- б) тип задачі, яку вирішує оператор;
- в) засоби кодування;
- г) складність сигналу.

59. Гучність звуку визначається:

- а) інтенсивністю звукової хвилі;
- б) частотою звукової хвилі;
- в) формою звукової хвилі.

60. Показником стану готовості оператора до дії є:

- а) точність виконання дії;
- б) час реакції на сигнал;
- в) рівень інформованості.

61. Найбільший рівень працездатності оператора підтримується:

- а) до однієї години;
- б) від однієї до двох годин;

в) від двох до чотирьох годин.

сторія психології вивчає:

А) Періоди становлення та розвитку психології.

В) Факти, закономірності, механізми психічного життя та його становлення.

Г) Закономірності формування і розвитку поглядів на психіку на основі аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій та розвитку;

Д) Закономірності формування і розвитку поглядів на психіку на основі перевірки різних підходів до розуміння її природи, функцій та розвитку

. Хто із вчених почав розрізняти первинні і вторинні якості предметів?

Б) Піфагор;

В) Демокріт;

Г) Аристотель

Д) Геракліт.

До категоріального строю психології входять поняття:

А) діяльність, образ, потреба, спілкування;

Б) розвиток, мотив, особистість, переживання;

В) діяльність, переживання, спілкування, образ;

Г) мотив, розвиток, особистість, діяльність.

. До факторів, що впливають на розвиток психології не належить:

Особистість вченого;

Вплив ситуації на свідомість;

Соціальна ситуація розвитку науки;

Логіка розвитку психологічних знань

Бувають такі механізми уяви:

А) порівняння;

Б) поєднання;

В) комбінування;

Г) впізнавання;

Визначав, що першоосною душі є вода:

А) Гіппократ;

Б) Анаксимандр;

В) Піфагор;

Д) Фалес.

Вкажіть автора відомого вислову « Все тече, все змінюється»:

- А) Піфагор.
- Б) Гіппократ.
- В) Демокріт.
- Г) Геракліт

Хто порівнював душу й тіло з павуком та павутинням:

- А) Демокріт;
- Б) Сократ;
- В) Геракліт;
- Г) Платон;

Вказував, що «Робота, їжа, сон, кохання – усе повинно бути помірним»:

- А) Платон;.
- Б) Гіппократ;
- В) Демокріт;
- Г) Сократ;

До категоріального строю психології входять поняття:

- А) діяльність, образ, розвиток, спілкування;
- Б) потреба, мотив, особистість, переживання;
- В) діяльність, переживання, спілкування, емоції;
- Д) особистість, переживання, мотив, діяльність.

Хто одним із перших розробив методику визначення здібностей майбутніх членів своєї общини методом тесту:

- А) Геракліт;
- Б) Платон;
- В) Сократ;
- Г) Піфагор.

Вислів «Я знаю, що нічого не знаю» промовив:

- Б) Демокріт;

- В) Платон;
- Г) Сократ;
- Д) Піфагор

Вперше ввів періодизацію психічного розвитку дитини:

- А) Арістотель;
- Б) Платон;
- В) Сократ;
- Г) Демокріт.

Який вид пам'яті притаманий виключно людині:

- А) слухова;
- В) рухова;
- Г) емоційна;
- Д) словесно-логічна..

. Вислів «Не з кожного дерева можливо викарбувати Меркурія» належить:

- А) Піфагор.;
- Б) Сократ;
- В) Арістотель;
- Г) Платон;

Вперше заговорив про пам'ять, як «відбиток персня на воску» і вважав її одним із етапів пізнання навколишнього середовища:

- А) Демокріт;
- Б) Сократ;
- В) Арістотель;
- Г) Платон;

. «Батьком» психотерапії вважається:

- А) Гіппократ;
- Б) Демокріт;
- В) Платон;
- Г) Сократ;
- Д) Арістотель.

«Душа не може існувати без тіла, й не є тілом» вказував:

- А) Гіппократ;
- Б) Арістотель;
- В) Платон;
- Г) Сократ;

Форми логічного мислення:

- А) порівняння;
- Б) судження;
- В) абстрагування;
- Г) узагальнення;
- Д) конкретизація.

. Вкажіть межі періоду Середньовіччя.

- А) 4 - 16 ст.
- Б) 5 - 15 ст.
- В) 15 – 17 ст.
- Г) 17 – 18 ст.

Виберіть з переліку назву праці Авіценни:

- А) «Постулати лікарської істини»;
- Б) «Вчення про дві істини»;
- В) «Основи вікової психофізіології»;
- Г) «Канон лікарської науки».

Вкажіть ім'я вченого, що запропонував термін «Інтенція»:

- А) Ф. Brentano;
- Б) Е. Тітченер;
- В) Г. Лейбніц;
- Г) Р. Вудвортс.

Е. Тітченер вважав, що свідомість можна вивчати шляхом:

- А) Спостереження.
- Б) Проекції.
- В) Інтенції.
- Г) Інтроспекції

Ідею цілісного світу Лейбніц розкриває у вченні про ...

- А) Сприйняття.
- Б) Монади.
- В) Джерела досвіду.

Г) Малі перцепції.

В. Джеймс є представником:

А) Раціоналізму.

Б) Структуралізму.

В) Емпіризму.

Г) Функціоналізму.

Яка з шкіл стверджувала, що суспільство негативно впливає на людину?

А) Кініків.

Б) Стоїків.

В) Школа Піфагора.

Г) Школа Епікура.

Хто з вчених стверджував, що такі почуття, як дружба, любов, відданість можна купувати і продавати як інші речі:

А) Н. Макіавеллі.

Б) Р. Декарт.

В) Б. Телезіо.

Г) Ф. Бекон.

Девід Юм стверджував, що в основі мислення лежить:

А) відчуття.

Б) сприйняття.

В) асоціації.

Г) враження.

Філософський етап історії психології тривав до :

А) V ст.

Б) VI ст.

В) 1879 року.

Г) 1789 року.

Хто з вчених перший заговорив про темперамент:

А) Аристотель.

Б) Е. Кречмер.

В) У. Шелдон.

Г) Гіппократ.

142. Біхевіористи називають сукупність всіх зовнішньо-спостережуваних реакцій організму на зовнішні дії...

А) Стимул.

Б) **Поведінка.**

В) Реакція.

Г) Підкріплення.

143. Хто з вчених Середньовіччя стверджував, що «Знання – це сила»:

А) В. Оккам;

Б) **Р. Бекон;**

В) Б. Телезіо;

Г) Ф. Бекон.

До захисних механізмів відносять

відсторонення

відключення

уникнення

раціоналізація

Вкажіть автора відомого вислову « Все тече, все змінюється»

Піфагор

Арістотель

Гіпократ

Геракліт

Засновник психодрами

В. Франкл

З. Фрейд

Е. Берн

Я. Морено

Компоненти психодрами

Семантичне поле

Допоміжне Я
Персона
Катарсис

Техніки психодрами
Якір
Взмах
Інтерпретація снів
Дублювання

Техніки психодрами
Парадоксальна інтенція
Рефремінг
Якір
Монолог

Техніки психодрами
Дерефлексія
Якір
Шерінг
Дзеркало

До компонентів психодрами не відноситься
Теле
Інсайт
Катарсис
Дерефлексія

Техніки НЛП
Обмін рольями
Пустого стільця
Дублювання
Рефремінг

Техніки НЛП
Виконання ролі
Теле
Монолог
Змаху

Техніки НЛП
Дерефлексії
Дзеркало
Пустого стільця
Якір

Техніки логотерапії {
Рефремінг
Монолог
Парадоксальної інтенції
Змаху

Засновник логотерапії
С.Гроф
В.Франкл
Е.Берн
Я.Морено

Засновник трансактного аналізу
С.Гроф
В.Франкл
Я.Морено
Е.Берн

Техніки онтопсихології
Дерефлексії
Виконання ролі
Дублювання
Музикотерапія

Згідно онтопсихології оптимальний вік для шлюбу у жінок
25 – 29 років
27 – 30 років
29 – 32 роки
30 – 33 роки

Згідно онтопсихології оптимальний вік для шлюбу у чоловіків
29 – 32 роки
30 – 34 роки
34 – 36 років
36 – 38 років

Відомий арабський мислитель, який заперечував безсмертя індивідуальної душі

Ібн Рушд
Ібн Сіна
Ібн аль-Хайсам
Авіценна

Хто з відомих арабських дослідників провів відомий експеримент про вплив афектів на соматичний стан (годували баранів: одного – біля вовка, одного у звичних умовах)

Ібн Рушд

Ібн Сіна

Ібн аль-Хайсам

Аверроес

Хто з філософі епохи Нового часу вважав, що пізнання може бути хибним, оскільки на нього впливають «ідоли», або «пастки розуму»

Ф. Бекон

Б. Спіноза

Р. Декарт

Р. Бекон

Хто з філософів епохи Відродження створив першу в історії психології роботу, в якій ставилося завдання вивчити індивідуальні відмінності між людьми з метою визначення їх придатності до конкретних професій

Х. Вівес

Х. Уарте

Б. Телезіо

Н. Макіавеллі

Хто у період Просвітництва одним із перших почав вивчати увагу, виокремив її як окремий психічний процес й вказав її специфіку

Ж. Ламетрі

Е. Кондильяк

П. Кабаніс

Ж.-Ж. Руссо

}

Вкажіть ім'я вченого кінця XIX ст., який у своїй концепції системно описав термін «інтенція»

Ф. Brentano

Е. Тітченер

Г. Лейбніц
Р. Вудвортс
}

Е. Тітченер вважав, що свідомість можна вивчати шляхом
спостереження
проекції
інтенції
інтроспекції

Хто у період Нового часу описав структуру психічного, виокремлюючи в душі декілька областей за ступенем усвідомленості знання: область чіткого, виразного знання, область неявного, нечіткого знання і область несвідомого

Дж. Локк
Г. Лейбніц
Б. Спіноза
Р. Декарт

Кому з античних філософів належить вислів, який більшою мірою відображає основні положення його теорії: «Поки ми існуємо, немає смерті; коли смерть є, нас більше немає»

Епікур
Аристотель
Сократ
Платон}

Кому з античних філософів належить вислів, який більшою мірою відображає основні положення його теорії: «Заговори, щоб я тебе побачив»

Епікур
Аристотель
Сократ
Платон}

Кому з філософів епохи Нового часу належить вислів, який більшою мірою відображає основні положення його теорії «Людське безсилля у приборканні і обмеженні афектів я називаю рабством. Бо людина, схильна до афектів, вже не володіє сама собою, але знаходиться в руках фортуни, і притому в такій мірі, що вона, хоча і бачить перед собою краще, проте змушена слідувати найгіршому»

~Дж. Локк
~Г. Лейбніц
=Б. Спіноза
~Р. Декарт}

Кого з філософів в епоху Середньовіччя називала «Аристотелем із тонзурою»

Вільям Оккам
Роджер Бекон
Хома Аквінський
Авіценна

Бувають такі механізми уяви
порівняння
поєднання
комбінування
впізнавання

Приклади образної пам'яті
довільна
вербальна
дотикова
емоційна}

Поняття бувають
логічні
заперечні
повні
конкретні

Умовисновки бувають
заперечні
конкретні
індуктивні
абстрактні

Фізіологічною основою уваги є
аналізатори
аферентні нерви
дія рецепторів
осередки оптимального збудження

Сангвінік – це
сильний, інтроверт, активний, рухливий, чуттєвий
сильний, активний, невірноважений, екстраверт
сильний, рухливий, активний, врівноважений, інтроверт
рухливий, активний, врівноважений, екстраверт

Який компонент до властивостей темпераменту ввів Небиліцин
невротизм
лабільність
екстраверсію

емоційність

При дослідженні окремих систем організму, у тому числі мозгу, виявив наявність провідників, які ідуть від мозку до органів чуття

Алкмеон

Сократ

Геракліт

Сенека}

Від тварини, згідно Алкмеону, Людину відрізняє

Наявність розуму

Наявність психе

Наявність душі

Наявність психе та душі

Принцип зв'язку психіки та мозку виявив

Алкмеон

Геракліт

Платон

Аристотель

Можна припустити, що його ідеї дали початок розвитку наукових уявлень про вищу нервову діяльність як матеріальній субстрат психіки

Ф.Бекона

Ф.Аквінського

А.Аврелія

Платона}

Носієм мислення є певним чином організована матерія – вважав

Т.Гоббс

Ф.Аквінський

Гегель

І.Кант}

Уявлення й поняття є лише відображення матеріальних тіл у свідомості людини – вважав

Т.Гоббс

Ф.Аквінський

Платон

А.Аврелій

Душа й тіло – дві різні і незалежні субстанції – стверджував

Р.Декарт

Ф.Бекон

Т.Гоббс

Д.Локк

Холерик – це

Сильний, невірноважений, нестримний

Сильний , врівноважений, рухливий тип

Сильний , врівноважений, інертний

сильний невірноважений,рухливий }

Якому з типів характеру притаманна надзвичайна контактність,-виразність жестів, міміки

Гіпертивному типу

Дистимному типу

Циклоїдному типу

Тривожному типу

Якому з типів характеру властива легкість встановлення контактів, прагнення до лідерства, жага влади

Демонстративному типу

Екзальтованому типу

Збуджувальному типу

Емотивному типу

Екзальтованому типу характерну притаманна

Висока контактність, влюбливість

Прагнення до лідерства, жага влади

Домінування песимістичних настроїв

~ Низька контактність , непевненість у собі

Емотивному типу притаманна

Неконфліктність, спілкування у вузькому колі, співчутливість

Стриманість, принциповість, схильність до філософствування
неконтактність

Прагнення до лідерства, жага влади

Формалізм, занудливість, надійність }

Якому з типів характеру властиві часті періодичні зміни настрою, в результаті чого часто змінюється їх манера спілкування з оточуючими

Циклоїдному типу

Дистимному типу

Демонстративному типу

Екзальтованому типу }

Поняття рефлексорної дуги було вперше запропоновано

Р.Декартом

Б.Спінозою
І.Павловим
В.Бехтеревим